

К. З. ЧОКАЕВ

ВАЙН МОТТ — ВАЙН ИСТОРИ

Грозный «Книга» 1991

ББК 81
Ч 75

Чокаев К. З.

Ч-75 Наш язык — наша история. — Грозный: Книга, 1991. — 192 с.

Ч $\frac{4402000000 - 65}{M135(03) - 91}$ 4 — 91

ББК 81

ISBN 5—7666—0243—0

© К. З. Чокаев, 1991

АВТОРЕРА

Нохчийн, гIалгIайн кѣамнаш шаьш цхъана орамах схъа-
девла делахъ а, кѣаьсттина ши кѣам ду.

Амма и кѣамнаш схъадевлла некъаш лъыхуш беш болчу
талламашкахъ уьш вовших кѣастадойла яц вайн, хIунда аьлча
тIаьхьарчу 1—2 бIешарчохъ кхиаран некъаш вовших кѣаьсттина
хиллехъ а, амма схъадовларан туш цхъаь ду церан. Цхъаь ю
церан хьалхалера истори а. Ткѣа церан и туш лъыхуш а, хьал-
халера истори Iамош а беш болчу талламашкахъ, вайна а лаахъ
а, ца лаахъ а, цу шина а кѣомо шаьш шайх йоккхуш хилла
йолу а, ткѣа хIинца а йоккхуш йолу а юкѣара цIе ца лелийча
ца довлу вай. И цIе вайнах ю.

Цу цIарца хIокху тIаьхьарчу заманахъ Iилманехъ гIалгIайн,
нохчийн кѣамнаш билгалдо вай, амма 10—15 шо хьалха а цу
цIаро хIинца гуьржийн махкахъ Земо-Олвани олучу юьртара
нохчашний, гIалгIашний шайн схъадовларца юххера болу бацой
а (гуьржийн маттахъ цIова-туши) юкѣалоцуш хилла.

Таханлерачу денна вай дуйцуцу кѣамнийн бацой а тIехъ
юкѣалоцуш Iилманехъ йоккхуш йолу цIе нах ю, нахски мотт а
олу. Делахъ а, талламашкахъ дело бIегIийла йоцуш ю и тер-
мин, хIунда аьлча вайн заманан нохчийн, гIалгIайн шуьйрачу
гонашна иза «адамаш» бохучу маьIнехъ бен ца евза. Ткѣа «вай-
нах» боху дош, коьрта долчу декъана, нохчийн а, гIалгIайн а
кѣамнаш билгалдеш евзаш а, муьлххачу а нохчочун а, гIал-
гIачун а кхетамахъ нохчийн, гIалгIайн меттанашца мелла а бо-
гуш болу мотт буйцу кѣам ша юкѣалоцуш а ю. Ткѣа хууш
ду, бацойн маттахъ хала кхетахъ а, нохчий, гIалгIай кхеташ
хилар.

Цундела оцу дерригенна а тIе а доьгIна, хIара болх шуьйр-
рачу дешархойн гонашна лерина хилар тидаме а эцна, вай ла-
кхахъ дийцинчу маьIнехъ, кху балха тIехъ «вайнах» боху цIе
лелор ю вай. Ткѣа нохчий, гIалгIай кѣастийна билгалбаха бе-
заш хилахъ, цу шина кѣома цIе кѣастийна а йоккхур ю вай.
Кхин цхъаь ду. Оцу шина кѣоман шен-шен йолу материалаш
яло езачохъ, оха коьрта долчу декъана нохчийн материалаш

ялайо. Иза дац гIалгIайн материалаш кIезиг ю бохург. Нохчийн материалаш авторна алсамо евзаш хилар ду иза.

ХIокху белхан Iалашо — маттах пайда а оьцуш, вайн республикан бахархойн шуьйррачу гонашна кхета долччу кепехь нохчийн кьоман исторех а, генна хьалха заманахь хиллачу культуран а хьокъехь болу цхьаболу хаамаш балар ю.

Балха тIехь далийна вайн дешархошна кхета атта хиндолчу кепара дуккха а хIуманаш. Тхо тхешан ницкъ ма кхоччу кIезиг дало гIиртина цхьацца хьостанашкахь долу кьийсаме гIуллакхаш а, кхоччуш теллина боцу шеконан хаамаш а. Дуйцуш дерг коьрта долчу декъана Илманан кепара оха а, кхечара а язбинчу белхашкахь теллина ду. И белхаш оха ша кьаьсттина ялийначу спискехь гойту. Бакъду, цхьадерг дуьххьара далийна а ду кхузахь.

Цу дерригено а таро хуьлуьйту хIара нохчийн маттахь Илманан-популярни кепехь язбина дуьххьарлера болх бу ала. Шен темица а дуьххьарлера таллам бу хIара.

Ткъа хууш ду, дуьххьарлера гIулчаш даима а хала хуьлуш хилар а, гIалаташ доцуш хуьлуш цахилар а.

Иза муьлххачу гIуллакхехь а иштта хуьлуш ду, ткъа Илманехь-м кьаьсттина а.

Советан Iедалан заманахь кьоман политика дахарна юкъя ялор бахъанехь кхоллабелла болчу нохчийн литературни маттахь Илманан, Илманан-популярни а стиль кхоччуш кхиаза ю хIинца а.

Цу тIе доьгIна аьлча кхеташ ду, кху балха тIехь болу цхьаболу эшамаш а, гIалаташ а, хIара санна болчу муьлххачу а балха тIехь санна, обьективни бахъанашца нислуш хилар.

ТIейолчу ханна дешархойн гIоьнца гIалаташ нисдеш, болх тобан а хьовсур ду тхо.

МИЧАХЪ БАБХНА ВАЙНАХ ХЪАЛХА ЗАМАНАХЪ?

Вайн мотт — вайн истори.

(А. С. Пушкин)

Нохчий, гІалгІай, Кавказан кхидолу орамера къаьмнаш сана, дукха хъалха дубйна Кавказехъ баьхна хиларна тоьшалла до церан матто. Изза гойту ткъа йозанан, археологин материалаша а. Масала, вайнехан маттахъ ю Кавказан Іалам билгалдеш йолу ерриге а цІераш. (Уьш коьрта долчу декъана меттиг кхоорхъама нохчийн маттахъ ялайо оха, гІалгІайн маттахъ а уьш йолуш ю).

Диттийн цІерш: дакх, дагІ, къахьшту (гІалгІ. къахьъэст), бІаьллинг, наж, пха, поп, элхъамч, хъамц, тал, хьиех, лиеге, муьшдечг, маъ, цІулдечг (гІалг. цІондахч), дак, ІандагІа и. дІ. кх. а.

Бецийн цІерш: кІабуц, чІим, вирчІим, вирбаІ, баІ, динберг, хьобхург, нитт, кхазарш, хьожа йогІу буц, бІоста, кхога долу буц, эрз, боуь, муьжгаш, хьонка, муьста, ІаІ, балг, и. дІ. кх. а.

Кавказерчу дерриге а акхаройн, олхазарийн а цІерш ю вайн маттахъ.

Акхаройн цІерш: ча, нал, борз, була, цхьогал, луом, акхацинг, цІуокъ, къиезаг, масар, хьиех (тур), акхагаза, лу и. дІ. кх. а.

Вай цІераш яьхна цхьадолу акхарой хІинца Кавказехъ дацахъ а, амма хъалхенгахъ уьш кхузахъ хилла хилар гойту цу дешнаша.

Олхазарийн цІерш: леча, куьйра, чІегІардиг, хІуттут, алкханча, нІаьвла, лекъ, аьрзу, гІиргІа, кхокха, чІегІаг, суьличІегІаг, хьоза, бІаьстенхьоза, хІуьрцІелдиг, цІирцІирхьоза, чолхяхьоза, жагІжагІ, атиокх, къоркхокха, чІерийлоьцург, гІургІаз и. дІ. кх. а.

Юьхьанца вайнехан генна хъалхалера дай баьхначу меттехъ хІордаш хилла цахиларан билгало ю «хІорд» боху дош цара скифийн маттера тІеэцна хилар (скиф. **форд**, гІалгІ. **форд**).

Даккхий хийш ца хилла вайнах юьхьанца баьхначу меттехъ. Иза иштта хиларан билгало ю догІуш долу хий, молуш долу хий «хи» аьлла, цхъана дашца билгалдеш хилар. Бакъду, ла-

манан охъадогIу хиш «ахк» олий билгалдоккхуш ду, амма оцу дашо цхъа хи билгалдина ца Ia, цо и хи догIу чоь а (Иин, чIож, цхъа кIоргалла) гойту.

Вайнах баьхна территори лаьмнаш долуш хилла хиларан тоьшалла ду «лам» боху дош церан маттахь хилар. Оцу дашах ду «лами» боху дош. Цо гойту, лами хьалхенгахь ламанех киртигаш йохий беш хилла хилар. Ткъа ша «лам» боху дош шина декъах лаьтта: ла+м. Цуьнан хьалхара дакъа ла — «лакха», «лаха» бохучу шина маьIнехь лелаш ду (ла+кха+ха). Делахь хIета, ла боху дакъа лакхаллица я лахаллица доьзна хиларо гойту м — дакъа маьлхаца доьзна хилар а, хIунда аьлча, хьалха маьлхах ма олуш хилла (хьовса лахахь). Шера йоцучу меттагашкахь вайнах Иийна хилар гойту ишттачу дешнаша а: барз, басне, гу, ирхие, Иин, чIож, и. дI. кх. а.

Иштта бу меттан тоьшаллица хьалха заманахь вайнах баьхначу меттигах лаьцна болу хаамаш. Цу хаамашна тIе доьгIна аьлча, нахски меттанаш буьйчуш долу къаьмнаш Кавказан орамера къаьмнаш лара таро ю. Амма иза дац уьш, шайн схьадовларца царна гергара долу Кавказан кхидолу къаьмнаш санна, цхъана заманчохь кхуза кхечахъара даьхкина дац бохург.

Дуккха а Иилманчийн, къаьсттина аьлча, академикийн Н. Я. Марран, А. И. Джавахишвили, Г. А. Меликишвили, А. С. Чикобаван, проф. Ю. Д. Дешериевн, Р. М. Магомедовн, иштта кхечеран а тоьшаллица, Кавказан орамера къаьмнаш Кавказе Хьалхарчу Азера даьхкина. Уьш кхуза шина новкъа кхаьчна.

Хьалхара некъ — иза Малхбалехъара некъ бу. Дербент юхехула ХIинж-хIорданий (Каспийски хIорд), Кавказан лаьмнаш-ний юккъехула къилбехъара къилбаседехъа богIуш берг. Оцу новкъа схьадаьхканарш коьрта долчу декъана дегIастанан къаьмнаш ду. Кахети олучу хIинцалерачу Малхбале Гуьржи-чоьнан махкахула хьалабаьхкина вайнах, юьхьанца Кавказан лаьмнашна къилбехъа агIор, хIинцалерачу Къилба-ХIирийн махка кхаччалц охьахевшина.

Амма тIаьхьуо цара Кавказан лаьмнийн чIежнаш а, церан къилбаседехъара басош а дIалаьцна.

И дерриг а чIагIдеш ю хIинца а оцу цIераш яьхначу меттигашкахь хаалуш йолу, нахски меттанашца бен тидалуш йоцу топонимаш (меттигийн цIерш). Цул сов, и чIагIдо Иилманчаша А. И. Джавахишвилисий, Г. А. Меликишвилисий, А. С. Чикобавассий и. дI. кх. а.

ШолгIа некъ — иза малхбузехъара некъ бу, Iaьржачу хIорда йистехула Къилбехъара Къилбаседехъа боьдуш берг. Цу новкъа баьхкина коьрта долчу декъана Iaьржачу хIорда йисте, хIинцалерачу Малхбузе Гуьржийн территори тIе а, Абхазски АССР-н территори тIе а охьахевшина кхузаманахьлерачу чер-

газойн, абхазойн, гѣбартойн, иштта шаьш Илманехъ адыгаш аьлла девзаш долчу кхечу къаьмнийн а геннара дай.

Юьхьанца Кавказан лаьмнийн къилбехьарчу меттиге хевшина уьш, амма тӀаьхьо цѣран цхьадакъа (абхазой) цигахь дѣса а дуьсуш къилбаседехьа бевлла царех цхьаберш. Ткъа цѣран цхьа га ларалуш болу гѣбартой шаьш хӀинца болчу территори тӀе 12—13-чуй бӀешерашкахь кхаьчна. Цул хьалха уьш Кавказан лаьмнийн къилбаседехьа агӀор йолчу Иаьржачу хӀорда йистехь Иаш хилла.

Оцу тайпана, цхьана туьшара арадевлла долу и къаьмнаш цхьана новкъа цадакхар бахьанехь вовшашна дикка херадевлла.

Вовшашна юххерачу некъашкахула даьхкина долу ДегӀастанан, вайнехан къаьмнаш маттаца юххеро ду. Царна геоло ларало адыгаш, уьш дикка генарчу новкъахула бахана хиларна а, Закавказьехъ а, Иаьржачу хӀорда йистехъ а севцна бехо Ийна хиларна а. Вай лакхахь ма-аллара, XII—XIII-чуй бӀешерашкахь бен нахско-дагестански мотт буьйцуцу къаьмнашца юха вовшах кхетийла ца хилла цѣран.

Мотта тарло и дерриге а йоццачу хенахь хилла гӀуллакх ду, аьлча а доггӀушехъ Хьалхарчу Азера Кавказе а даьхкина охьахевшина вай дийцина къаьмнаш. Иза иштта дац. БӀешерашкахь некъ бина орамерачу Кавказан къаьмнаша хӀинца шаьш дѣсачу меттигашка кхочуш. Масала, ламанан Кавказан къаьмнаша шаьш хӀинцалерачу мехкашка кхачале ехха хан яьккхина Закавказьехъ. Цул тӀаьхьа еххачу хенахь лаьмнашкахь Ийна уьш. Шайн хӀинцалерачу мехкашка кхочу-кхочуш кхаьчна вайнах а, кхиберш а. Илмано бахарехъ, вайн эра тӀекхачале V-чу эзарлагӀчу шарахь, аьлча а 7 эзар шо герга хьалха, доладелла и кхалхарш вайн эран II-чу бӀешарралц дахделла. Доцда аьлча 3 эзар шарахь дахло и гӀуллакх.

Оцу тайппана Кавказехьа цхьадолу дакъош схьаоьхуш Хьалхарчу Азехъ буха дуьсуш долчу тайпанаша кхоьллина аьлла ду Илманехъ Хетски а, Шумер (вайн эра тӀекхачале долу IV—III эзарлагӀа шераш), Митани, Урарту (I-ра эзарлагӀа шо) пачхьалкхаш. Цу пачхьалкхашкахь дуьйцуш хилла долу меттанаш а, хӀинцалера Кавказан меттанаш а вовшашна юххера хилар гучудаьлла ду Илманехъ (хьовса цунах лаций лахахь).

Вайн заманахь нохчий, гӀалгӀай дукхах берш Нохч-ГӀалгӀайн республикехъ беа. Цул сов, уьш бу вайн вежараллин къаьмнийн республикашкахъ а: ДегӀастанехъ (нохчий), Гуьржехъ (нохчий), Къилбаседа-XIрийн АССР-хъ (гӀалгӀай а, нохчий а), ГӀалмакхойн махкахъ, Киргизехъ, Казахстанехъ, Росехъ.

Дозанал арахьарчу пачхьалкхашкахъ а бу уьш, масала, Тур-

цехъ, Иорданехъ, Сирехъ (нохч. Шема), Иракехъ а. Цу мехкаш-ка уьш коьрта долчу декъана 19-чу бешарахъ дикане сатуьй-суш Iехабаларца кхаьчна.

ВАЙНАХ СХЪАБОВЛАРХ ЛАЪЦНА

ВАЙНЕХАН МЕТТАН УРАРТУН ПАЧХЪАЛКХАН МАТТАЦА ХИЛЛА ЙОЛУ УЬЙР

Муьлхха а къам а схъадаларан лорах кхиар халачех лоруш гIуллакх ду Илманехъ. Иштта шаьш схъадовлар мичара ду ца хууш къаьмнаш дуккха а ду.

Къаьсттина хала ду вайнах схъабовларх лаьцна дийца, хIунда аьлча, церан хьалхенгахъ йоза хилла цахилар бахъанехъ, цу гIуллакахъ яздина бухадисина хIума дац. Цу тIе доьгIна аьлча, вай дуьйцуш долчу гIуллакхан коьрта хьоста вайнехан мотт бу. И иштта хилар къобалдина ду Илманчаша а. Цундела вай хIокху талламехъ вайнах схъабовларах а, церан генна хьалхалерачу исторех а дуьйцуш коьрта долчу декъана маттах пайда оьцу, къаьсттина аьлча меттигийн — лаьмнийн, яртийн, хийн, къаьмнийн, тайпанийн цIерех а, иштта кхечу ширачу дешнех а, халкъан барта кхоллараллех а.

Амма вай тидаме оьцур ду иштта йозанан хьостанаш а, къаьсттина гуьржийн, эрмалойн йозанан хьостанаш.

Иза дац вайга и гIуллакх кхоччуш къасталур ду бохург. Вай дуьйцуш дерг, дешархоша тидам тIебохуьйту болу вайнехан генна хьалхалерачу исторех, церан схъабовларх лаьцна цхьацца болу хаамаш балор бу, бохург ду.

Вайнах — нохчий, гIалгIай, бацой — шаьш иберийско-кавказски меттанаш дуьйцуш долчу Кавказан кхечу къаьмнашна (гуьржашна, черзагашна, абхазошна, гIебартошна, ДегIастанарчу дуккха а долчу къаьмнашна (жIайшна, лаьзгашна, цIадахрошна, иштта кхечарна) схъадовларца а, маттаца а, култураца а юххера а долуш Кавказан орамера къам ду.

1990-чу шарахъ нохчий миллион гергга, гIалгIай 300 эзар бу. Гуьржехарчу цхьана юьртахъ Iаш бу бацой. Уьш юххерчу хьесапехъ 5—6 эзар стаг хир ву. Цигарчу Ахметовски районехъ 7 юьртахъ бежа цIаьнгазхой олу нохчий (гуьржаша кисти олу царах).

1959-чу шарахъ Тбилисехъ араяьлла академика Г. А. Меликишвилис язйина йолу авторна ша бахъанехъ Ленински премиелла йолу «К истории Древней Грузии» цIе йолу книга. Цу книги тIехъ аьлла ду: «Иберийско-кавказски меттанаш дуьйцуш долу тукхамаш, схьагарехъ, дукха хьалха заманахъ дуьйна а Закавказьян а, Къилбаседан-Кавказан а территори тIехъ а даха схьахевшина ду... Иберийско-кавказски къаьмнел хьалха

кхин к'ам Кавказехъ хилла бохург ч'аг'деш материал яц исторехъ гучуяьлла»¹. Цунна тоьшалла до ширачу топонимаща а, археологически ахкамаша а.

«Амма, — боху Г. А. Меликишвилис кхид'а а, — и дац кхечара (сх'ахетарехъ, к'ылбех'ара) мацца а даьхкина а иберийско-кавказски к'аьмнаш кхуза даьхкина дац бохург»². Г. А. Меликишвилис Кавказан к'аьмнаш вовшахк'ааста доладелла хан вайн эра т'екхачале долу 2-г'а эзарлаг'а шо чекхдолу мур лору. Цул сов, Урарту олуш вайн махкахъ дуьхх'ара кхоллаелла хилла йолчу пачх'алкках вайнехан орам а боьзна академика. Проф. Е. И. Крупновс шен «Древняя история Северного Кавказа» ц'е йолчу балха т'ехъ Кавказан к'аьмнаш вовшах к'ааста доладелла хан кхин а гена йоккху³. Тк'а меттанийн тоьшаллица а 4—5 эзар шеран х'алхенга д'адобду и г'уллакх. Цунах лаьцна, юххерачу х'есапехъ дерг бен, билггал хууш х'ума дац. Илманчаша И. Манандяна, А. Чикобаевас, Г. А. Меликишвилис, и иштта кхечара а ч'аг'дарехъ, Кавказан дукках долу к'аьмнаш, шайца цх'ана вайнехан геннара х'алхалера дай а болуш, вай лакхахъ ц'е яьккхинчу Урарту пачх'алкхан юк'а дог'луш хилла. И иштта хилар гучудаьккхина коьрта долчу дек'ана Урартун меттанашца Кавказан х'инцалерачу к'аьмнийн меттанийн йолчу уьйраша. И дерриге а кхоччуш билгалдаьккхина дац, амма т'аьх'а-т'аьх'а ч'аг'ллуш ду.

Бронзан зама чекхйолучу муьрехъ (вайн ара т'екхачале долу III-г'а эзар шо, х'инцачул 5—6 эзар шо х'алха) Закавказехъ, Севан, Ван йаьмнашна гонах, Аракс-хи йистошкахула дехаш хилла вовшийн гергара а долуш, цу замане д'иллича лаккхара культура а йолуш долу 40—60 тукхам. Лулахъ йолчу Ассирия пачх'алкхан паччах'аша даима а т'елеташ х'ийзош хилла и тукхамаш. Цунах лаьцна йозанан х'останаш ду вайн эра т'екхачале хиллачу XIII-чу б'ешеран заманахъ дуьйна.

Оцу тукхамийн Наири олучу нуьцк'алчу тукхаман одаллица к'аьсттина пачх'алкх кхоллаелла вайн эра т'екхачале долчу IX-чу б'ешеран заманахъ.

Кхаа б'ешарахъ лаьттина и пачх'алкх, VI-чу б'ешарахъ (вайн эра т'екхачале йолу зама) Ассирия, Мидия пачх'алкхаша йохийна Урарту. Урарту пачх'алкх йохаран бах'анех цх'аь ду, цигарчу к'бинхетам боцуш х'олахоша бацош Iазапехъ латтош хиллачу лайша бина болу г'аттамаш а. Вай лакхахъ далийнарш арах'ара бах'анаш хиллехъ, тк'а и т'аьх'арниг Урарту йохоран чоьх'ара бах'ана хилла.

Илманехъ гучубевлла болу Урарту паччах'аш х'юрш бу: Арам (860—825), Сардур, Сардуран к'лант Ишпуин, Ишпуинан к'лант Менуа, Аргишты, Аргиштын к'лант Руса.

Урарту шен х'олаца а, ницк'аца а цу заманахъ, ша Ассирияцахъ, кхин шег а кхочуш пачх'алкх йоцуш, лейш бацоран пач-

хьалкх хилла. Урартун шен йоза а хилла, чІогІа говза бронзан а, дезчу металл а пхьераш а хилла. Гуттар лакхарчу тІегІан тІехь кхиъна латталелор а (кхузахь дуйиш хилла кІа а, борц а, мукх а), даьхнилелор а, стоьмийн бошмаш лелор а хилла. Урартун паччахьан, цу замане диллича, лаккхара кхиъна тІеман техника а йолуш эскар а хилла. Цу эскаран гІоьнца дуккха а мехкаш схьа а лецна Урартун паччахьаша. Нуьцкъала карадерзийначу къаьмнаша а, лайша а гІаттамаш беш а хилла.

И дерриге а хаарехь коьрта меттиг дІалочу археологически ахкамаша. Оцу ахкамаша гучудаьккхина Урарту пачхьалкхехь хилла юкьараллин политически хьал а, цуьнан бахаман кепан сурт а.

Масала, хІинцалерачу Ереванна юххехь бинчу ахкамаша гучуьккхина Урартун «Тейшабан гІала» аьлла хилла гІала. Кхузахь карийра шаьш буьйдачу кибарчигех дина чІогІа пенаш доллуш, 120 чоь йолуш хилла йолу йоккха гІишло, шена чоьх ялта а, чагІар а иштта дуккха а паччахьан долахь хилла хазнаш а йолу амбараш. Гучудаьлла ду Урартухь лейиш бацош, ламанан мокхазан тархаш охкуш, даьхна татолаш, хийиш дало хершнаш а, апаре а. Оцу тайпана, мокхазан тархаш охкуш, хийи айма-наш а, Іаьмнаш а деш хилла. Нохчийн, гІалгІайн туьйранашкахь юьйцуш йолу дашо исбаьхьа гІаланаш, ницкъаш болу паччахьаш, исбаьхьа мехкарий — и дерриге а Урартун пачхьалкх-ца дозаделла дуй-те, аьлла хетало, вайнехан мотт а, материаль-ни культура а цу пачхьалкхца уьйр йолуш хилар тидаме эцча муххале а. Амма туьйранашкахь ма-дуйицу дахар ца хилла Урартухь. Кхузахь цхьана агІор дуьне дууш, деш хІума а до-цуш буьзна, хьоло букъа а бина, нехан хьацарх бекаш цхьа-берш хилла, ткъа вукха агІор даа а, мала а доцуш дий-нахь а, буса а садаІар доцуш, хьолахошна бецаш вуьйиш а хилла.

Урартун культура а, Іер-дахаран кеп а, цигахь кхоллаелла хилла цивилизаци а Іамор чІогІа мехала хеташ дуккха а мехкашкара Іилманчаш бу и пачхьалкх хиллачу территори тІехь археологически талламаш беш. Цу мехалчу гІуллакхехь коьр-та дакъа кхочу советски Іилманчашка а.

Вай лакхахь цІе яьккхинчу Г. Меликишвилис бахарехь, ци-гахь дуйина а шен къаьсттина территори йолуш Ефрат хи аьрру бердаистехь, хІинцалерачу Сирия (Шема) пачхьалхан террито-ри тІехь бекаш хилла вайнехан генна хьалхалера дай.

Вайнехан дийцаршкахь нохчий, гІалгІай Шемара схьабевл-ла бохург цхьана догІу цу гІуллакхца. Цу дийцаршкахь Халба гІалина юххера схьабаьхкина вайнах аьлла ду. Ткъа Халев олуш гІала ян а ю кхузахь хІинца а.

Цу махках Цуна-ни аьлла ду, ткъа цигарчу бахархойх, вай-нехан геннара дай бу аьлла болчийх, Цоп-к аьлла ду. Ткъа ан-

тични литературехь цу махках Софена аьлла ду (хьовса: Паулюс, «Энциклопедия классических древностей»).

Вайна а, академикана Г. А. Маликишвилина а хетарехь, цу цѣран орам вайнехан язычески динан заманан делан цѣ Шу бу (бацойн Цѣв).

Ткъа хьалхенгахь «цѣув» (цѣуп) аьлла а хилла и орам, гѣл-гѣлаша хѣинца а олу Цѣув.

Цигара адамаш билгалдеш хиллачу цѣарехь йолу суффикс -к (Цоп-к) эрмалойн меттан дукхаллин терахьан суффикс ю. (Эрмалойн хьостанашкахь а билгалтъяьлла ю и цѣе). Мохк билгалбечу хорманехь йолу суффикс -ани вайн меттигийн цѣраш-кахь хѣинца а йолуш ю масал: Веда-на, Гуьна Белгѣ-ани (Гѣл-гѣлай-чов), Эрс-на, и. дѣ. кх. а. Кхузахь Веда, Гу, Белгѣа, Эрс — Эрс — орамаш ду, -на, -ни — суффиксаш ю.

Илмано гучудаьккхина ду, хьалхенгахь къоман а, тукхаман а уьш Іачу мехкан а цѣршший, цѣран делан цѣей а цхьа-на дашах лаьтташ хилла хилар. Масала, хѣокху сохьта а вайнехан цхьа дакъа лоруш болчу бацойх цхьаболчу вайнаха цѣой-бацой а, гуьржаша цѣова-туши а олу. (Кхузахь массанхьа а орам изза цѣов//цѣой бу. Иза дукха деланашна корта беттачу заманыхь, вайнехан хиллачу лакхарчу делан цѣе ю. (Хьовса цунах лацый лахахь).

Цупанин (и белгалтъяьлла ю вайн зама йолаялале долчу IX—VIII-чу бѣшпѣрашкахь яздина долчу Урартун йозанан хаамашкахь) цу хена хилла болу юкъараллин дѣлахѣоттам а, иштта кхидерг а вайна хаац. Амма вайна хууш кхин ду. Вайн эра (зама) тѣкхачале долчу 783-чу шарахь Урартун паччахьа Аргишти-с цигара нах бала а бина, хѣинца Ереван-гѣлаа йолччохь хиллачу Арин-Берд олучу меттехь Ирпуни (иштта олуш хилла хьалха хѣинцалѣрачу Ереваныхь) цѣе йолуш гѣлаа а йиллина, цу гѣлаи чу баха охьа а ховшийна. Уьш берриге а хате олуш хилла болчу кхечу къоман нахаца цхьана 6600 бѣахо хилла. Аргишти-паччахьо тешаме лоруш а, цунна юххѣра а хилла цопкаш.

Амма уьш кхуза хѣунда балийна а, цѣран Аргиштица хилла йолу ма-ярра юкъаметтиг а вайна хууш яц. И дерриг а талларо дикка хѣуманаш гучудаха тарлора.

Хууш ду, вайнехан меттанаш а, кхидолу Кавказан орамера меттанаш а, Урарту меттана юххѣра хилар. Илманчаша и гѣуллакх талларехь баккхий кхиамаш а баьхна. Иштта Илманчаша билгалдаьккхина ду вайнехан меттанаш Урартун маттана а, иштта цѣран гергара хиллачу хурритийн маттана а, муьлххачу а кхечу Кавказан маттал, юххѣра хилар. Цунах лаьцна академика А. С. Чикобавас иштта аьлла: «Хѣинца а ала йиш ю вайн, Урартун меттан цхьайолу агѣонаш иберийско-кавказски, къаьсттина, нахски (нохчийн, бацойн) меттанийн гѣоьнца бил-

галъялуш хилар»⁴. Иштта боху цу г'уллакхах ладьна кхечу Илманчаша а.

Кхузахь далор вай вайнехан а, Урартун а меттанашкара, уыш вовшийн гергара хилар гойтуш долу дешнаш а, грамматически хорманаш а.

И дешнаш вай х'окху кепара далор ду: а) меттигийн, г'а-лийн, лаьмнийн ц'ераш (топонимаш);

б) делийн, адамийн, к'аьмнийн, тукхамийн ц'ераш (ономас-тика);

в) кхидолу дешнаш;

г) грамматически хорманаш.

Топонимаш (меттигийн ц'ераш)

Эрмалойн а, иштта кхечу а Илманчаша билгалдаьккхина ду, Урартун исторически территори т'ера топонимаш К'ылбасе-дан Кавказерчу топонимех йог'уш ю аьлла. Иза иштта хилар ч'аг'до вайнехан топонимаша а. Тк'а халк'ийн исторехь хил-ла дерг к'асторехь, топонимаш талларо деш долу г'уллакх Ил-манехь к'обалдина т'еэцна ду, х'унда аьлча эзар шерашкахь а хийца ца луш, вайн замане кхаьчна меттигийн ц'ераш, тк'а хууш ду меттан кхидолу дак'ош хийцам боцуш ишттачу ехачу ханна дуьсуш цахилар. Х'овсур вай цуьнга.

Вай лакхахь йийцина йолу Ирпуни я Эребуни (х'инцалера Ереван) йиллина меттиг Арин-берд аьлла билгалыйна ю Урартун йозанашкахь; и ц'е йолуш меттиг х'инца а ю Ереванна юкхехь.

Урартун маттахь берд г'ап (крепость) бохург хилла, тк'а арин вайнехан аре бохучу маь'нехь а хилла.

Делахь х'ета нохчийн, г'алг'айн берд, г'ап дешнийн маь'на юкхера хилар тидаме эцча (х'алха заманашь г'ап берда т'ехь еш хилла Кавказехь а, кхечухь а) «Арин-Берд» бохург «аренан г'ап» бохург ду аьлла хетало. Цул сов, и иштта хилла хилар ч'аг'до, т'аьх'уо вайнах шена юк'ахь а болуш, Закавказьехь кхоллаеллачу Албани олучу пачх'алкхехь Чары-Берд ц'е йолуш г'ап хилла хиларо а. Х'инцалера Ереван цу заманашь Эренбуни олуш хилла. И ц'е вайнехан маттаца дика тидало: эра — урарт.-хурр. господский, вайнехан х'инцалера эра цхьана маь'ница хилла, буни, бун цхьаь ду.

Парда ц'е йолуш г'ала хилла Урартухь; вайнехан ширчу маттахь цу дешан х'алхарчу дек'ах дог'уш «пхьа» дош хилла. Иза «адам», «юрт», «адам деа меттиг» бохург хилла. Х'инца а вайнехан гергара болчу бацоша а, Шаянгарчу нохчаша а юьртах пхьа//пхье олу. Цул сов, вайн лаьмнашкахь шира топонимаш (яртийн ц'ераш) ю Пхьат'е, Пхьамта, Пхьанчу, Пхьарчу ц'ерш йолуш. Цу ц'еран т'аьх'х'ара дак'а -да вайнехан т'а//т'е

дештIаьхьенца догIий те, аьлла а хета, къаьсттина и дештIаьхье хьалхенгахь да бохучу хорманехь хилла хилар а, ткъа хIинца а итум-кхъаллахоша а, пIаьнгазоша а оцу хорманехь лелош и хилар а дагалаьцча муххале а. Масала, Итумкхъаллахь а, ПIаьнгазахь ламда, гуда олу хIинца а, нохчийн, гIалгIайн литературни меттанашкахь ламтIе//ламтIа, гутIе//гутIа аларан меттана. Нохч-ГIалгIайчоьнан лаьмнашкахь дуккха а ю оцу ширчу хорманехь и дештIаьхье шайца йолу топонимаш: Ху-ланда, ЦIайпхьеда, Накарийн Пхьеда (ламанан Нохчичоь) и. дI. кх. а.

Вайнехан генна хьалхара дай хилла бохуш вай лакхахь билгалбаьхна цопкаш бехаш хиллачу меттехь Арцани цIе йолуш хи хилла. Дуста цуьнца нохчийн арц, ткъа -ни — меттиган суффиксо: Эрсана, Гуьна, Ведана, БелгIани (ярташ). Тушхи олучу хи тIехь лаьтташ гIала а, Тушхини олуш мохк а хилла кхузахь. Вайнехан Туш, хи дешнаш ду, ни — суффикс (меттиган).

Урартухь Урми олуш Iам хилла. И цIе -р сехь а даьлла нохчийн Умри аьлла зудчан цIе хилла йисиний-те, аьлла хета, хууш ду меттигийн цIераш вайнехан меттанашкахь адамийн долахь, цIераш хулий лелаш хилар; масала, Руми — Византех олуш хилла вайнаха хьалха, ткъа хIинца Руми аьлла зудчан цIе ю.

Ишттаниг хиллачух тера ду Урартун Киндари олучу меттиган цIарах а: нохчийн Киндаров олуш фамили ю, Киндар олучу стеган цIарах схьаьлла.

Урартухь Биайна цIе йолуш мохк хилла. Наггахь Урартух шех а олуш хилла иштта. Иза урартхоша шайш шайх йоккхуш йолу цIе хилла. Делахь а, и цIе меттиган цIарах йозаелла хилла ю. Нохчийн Бена цIе йолуш юрт а, беной тайпа а ду, Бенуо боршастеган долахь цIе а ю. ГIалгIашна а евза и цIе: цара мохевцех бений олу. Мальсага-некьех а олу цара иштта.

Урартухь Хой цIе йолуш чIагIийна меттиг хилла. Нохчийн Хой — юьртан цIе ю (Чебирлахь), ГIой-хин цIе а (иштта цIе йолуш хиш дуккха а ду Нохчичохь), ГIойтIа-юрт а (х ← → гI) ю. Цу дешан юьхьанцара маьIна «ха лаьтташ, чIагIийна меттиг» бохург хилла, ха бохучу дашах схьаьлла и вай цIераш яьхна меттигийн цIераш (-й — дукхаллин терахьан чаккхе). Иштта меттигаш хиш тIехь а, я кхечу аьтто боллучу меттехь а еш хилла. Ткъа и тайпа меттигаш дукха ю вайн республикехь. Цу меттигашкахь цхьана хена хаш лаьттина. Хой — тайпанан цIе а ю. Иза а ха деш берш бохучара хила дезаш ду, ткъа корматаллех йозна тайпана цIе хилар хууш ду.

Урартухь Дурдукка цIе йолуш гIала хилла. И гIала Мана бохучу махкахь Урми-Iома юххехь хилла. Вайнехан хьалхале-

рачу дайх дзурдзукаш олуш хилла исторехъ, **Дзурза-коьрта** олуш меттиган цѣ а ю. **Дзурза** боршастеган долахъ цѣ а хилла. И ерриге а цѣраш Урартун Дурдукха а цхъана орамах хила мега.

Урартухъ **Мана** олуш меттиган цѣ хилла, ткъа нохчийн **Мана**, **Мани** бохуш боршнехан а, зударийн а долахъ цѣраш ю.

Урартухъ **Цови-кар** цѣ йолуш гѣан хилла. Цу дешан хъалхара дакъа вайнехан делан **Цу** цѣарца догѣу.

Чагѣйна а, я вуышта цхъа политически маѣна долчу меттиган а цѣарехъ делан цѣ, дукха хъолахъ **Цу** дела цѣ ялош хилла вайнаха. Иштта хилла Урартухъ а.

Урартухъ **Эритиа** цѣ йолуш лам хилла, нохчийн «эртина», **Эртина-корта** олуш ламанан корта бу Веданан районехъ. Оццу орамах йолчух тера ду эрасной олу тайпанан цѣ а, **Эрасана** — юьртан цѣ а. Кхузахъ массанхъа а юьхъанцара орам эрд бу, ткъа иза суьпа «святой» бохург хилла, хѣинца гѣалгѣаша оццу маѣнехъ лелош ду и дош (ерд).

Урартухъ **Арзашку** олуш меттиг хилла, Веданан районерачу **Хороче-юьрта** юьхехъ **Ирзешка** олуш меттиг ю. И дош Ирзу дашах схъадаьлла, -ка — суффикс тѣе а кхетта; -ш — дукхаллин терахъан суффикс.

Урартухъ **Цудала** цѣ йолуш гѣала хилла, дуста: нохчийн (чѣб. диалект) **Цу-дала**, гѣалгѣайн **Цу-даьла** (Бог цѣу). Деланийн цѣраш юкъахъ йолуш топонимаш вай лакхахъ ма-аллара, дукха ю **Нохч-Гѣалгѣайчохъ**, къаьсттана ламанца: **Дайделитѣа**, **Долтѣа**, **Цушка** и. дѣ. кх. а.

Урарту коьрта гѣала (столица) хилла **Тушна** цѣ йолуш. И цѣ вайнехан маттахъ шина декъе екъало: **Туш** — делан цѣ, тѣаьхъуо — схъаваьлла меттиг, пхъа — дела цѣ, тѣаьхъуо «адам», «адам деха меттиг», «юрт». Вай лакхахъ ма-аллара, и дош «юрт» бохучу маѣнехъ хѣинца а леладо бацоша а, пѣаьнгаяхоша а. И цѣ вайнехан меттанашца **Гѣаламат** дика тѣдалуш хилар билгалдаьккхина ду профессорша **Д. Д. Мальсаговс** а, **Ю. Д. Дешериевс** а.

Урартухъ а, **Арцани** хина юьхехъ (хъовса лакхахъ) **Алзи** олуш мохк хилла, дуста нохчийн **Эласи** — стеган цѣ. Иштта кхузахъ хилла **Бабхи**, **Хани** олуш мехкаш; дуста нохчийн, гѣалгѣайн **Ха** (на) а, гѣалгѣайн **Ханиев**, **Бабхоев** аьлла йолу фамилеш а.

Хѣокху вайн заманахъ эрмалойн махкахъ хаалуш йолу цхъа йолу топонимаш а ю вайнехан маттаца йогѣуш. Иштта ю, цѣгахъ шех **Гѣихи** олу меттиг. Иза вайнехан **Гѣихи** цѣарца догѣий-ге, аьлла хета. Иштта цѣ йолуш хи а, юрт а ю вайн республикехъ.

Кхузахъ вай ялор ю Урартун, вайнехан меттанашкахъ цхъа-на йогӀу къаьмнийн, тукхамийн, деланийн, адамийн долахъ цӀераш.

Урартухъ а, цуьнан луларчу пачхьалкхашкахъ а бӀаьстенан дела хилла Кибела цӀе йолуш. Нохчийн зудчан цӀе ю Ке-била. И цӀе йолу зуда 1944-гӀа шо кхаччалц ехаш яра Ше-лахъ.

Бусулбан а, керстан а дин доцчу заманахъ хиллачу делийн цӀераш адамийн долахъ цӀераш хилла йисина меттигаш йолуш ю Илманехъ. Масала, иштта Урартун Ма делан цӀарах юй-те аьлла хета нохчийн зударийн долахъ цӀерш Маа, Меа. Ткъа хууш ду, Ма, Урартухъ санна, вайнехан а хилла Малх я Маьлхан де-лан маьӀнехъ (цунах лаций хьовса лахахъ).

Урартухъ Дика — делан цӀе, вайнехан (нохчийн) Дика — боршастеган цӀе. Дика цӀе йолуш дела а хилла вайнехан а (хьовса гӀалгӀайн Дика-села — делан цӀе; меттигийн цӀерш: Дикло-юрт) — ло — меттиган суффикт); Дако-Корта, гуьрж. Диклос-мта (лам). Грекийн а хилла Дика цӀе йолуш дела. Иза бакъдолчуьнан дела хилла грекийн. Вайнехан дика — хоро-шо, хороший (ее, ая). Цигара дуй-те аьлла хета. (Дуста хьалха-лерачу оьрсийн хорь — делан цӀе; хорошо, хороший (ая, ое) циггара.

Урартун паччахьан ков-кертахъ чӀогӀа яьржина хилла зуд-чан долахъ цӀе Азани. Нохчийн, гӀалгӀайн туьйранашкахъ яьр-жина йолчу Маьлх-Аьзни (нохч.), Малх-Аза (гӀалгӀ.) цӀерийн шолгӀачу декъах йогӀий-те аьлла хета и цӀе. Цул сов, нохчийн хӀинца а йолу зудчан цӀе Айзан цигара хила а мега. Урартун цхъана мехкан цӀе а хилла Азани. Цо цу дешан тӀаьхъара да-къа -ни, лакхахъ ма-аллара, вайнехан меттанашкахъ чӀогӀа яьр-жина йолчу меттиган дештӀаьхъенах юй-те, аьлла хета, масала, Гуьна, БелгӀа-ни, Веда-на и. дӀ. кх.

Урартун Ашура делан цӀе хилла, нохчийн Ашура зударийн цӀе ю. Кхечу Кавказан къаьмнийн а хаало иштта цӀе. Ашуров аьлла фамили а ю. Урартухъ а, Ассирехъ а евзаш хилла Апку олу гӀала, нохчийн Апка боршастеган долахъ цӀе ю. Урартухъ Алале ялтийн делан цӀе хилла. И цӀе ялта хьокхуш олучу ил-лин мукъамехъ ялош хилла цара. Ткъа вайнаха а олу алалай, валалай назманан мукъамехъ. Назманца делан цӀе йоккхуш хилар тидаме эцча а хуьлу и дешнаш цхъана орамах ду ала таро. Схьахетарехъ, вайнехан ялта боху дош а ду цу дешан ора-мах: ял//ал — орам, -та — дештӀаьхъе. Иштта хууш ду Ял-та//Елта вайнехан хьайбанийн, тӀаьхъуо ялтийн дела хилла хи-лар а. Г. А. Меликишвилис бахарехъ, гуьржаша а ялайо и цӀе шайн халкъан иллин мукъамехъ.

Субарек — хурритийн-урартхойн дуьххярлера цѣе, нохч.
Субара — зудчан цѣе.

Хепа — хурр. — урарт. делан цѣе, нохч. **Хена** — зудчан цѣе.

Хурр. — **Алалу** — делан цѣе, нохч. **Алла** — делан цѣе а хилла, хѣнца **Алла** стеган цѣе а ю.

Вавилонехъ Иштар — делан цѣе, гѣалгѣайн **Эштар** — эхартан делан цѣе.

Урартун Ашту — делан цѣе, нохчийн **Ашту** — зудчан цѣе.

Лагаш олуш долахъ цѣе хилла **Урартухъ**, нохчийн а ю долахъ цѣерш **Лага, Лака, Лакаш, Лагаш.**

Урартухъ Тайшеби делан цѣе хилла, гѣалгѣайн **Тайша-бание** олуш берийн ловзар хилла. **Цул сов, тайша** — бос беза лоруш а хилла, дуста: **Урартхоша** маттаца юххера хилла болчу хурритийн эла цѣе **Эхли-Гешшуба.**

Урартун паччахъан **Менуа** говран цѣе **Арци-бини** хилла. И дош шина декъах лаьтта: **арци, бини.** Дуста хъалхара дакъа: нохчийн **аьрзу**, гѣалгѣайн **Эрзи** (ц—з); гуьрж. **арциви**, эрмалой **арцив** оццу маьӀнехъ. **Шолгѣа** дакъа, дуста: нохч., гѣалгѣ. **бени** — **тайпа**, **юрт**, **Бенуо** — долахъ цѣе. **Бени Урартухъ а, вайнехан а** делан цѣе а хилла. **Деллахъ хѣта**, вай хъахийначу говран цѣе «**Аьрзуна**н дела» аьлла хила езаш ю.

Урартухъ Андиа — тукхаман цѣе, дуста нохчийн **Іаьнда**, **Іаьндий** — **Дегѣастанарчу** мехкан а, тукхаман а цѣераш.

Кхидолу дешнаш

Лулу олуш хилла урартхоша шайн лулахойх. **Деллахъ а** и дош «**мостагѣа**», «**нехан стаг**» бохучу маьӀнехъ хилла церан. **Иза мостагѣа** бохучу маьӀнехъ хиларан бахъана кхеран лулара къаьмнаш кхарна даима а тѣелеташ, кхаьрца **мостагѣалла** лелаш, тѣемаш беш, зенаш деш хилла хилар ду, ткъа «**нехан стаг**» боху маьӀна-м цу дешан вайнехан маттахъ хѣнца а ду: нохч. **лулахо**, гѣалгѣ. **лоалахо** шен чохъара воцуш арахъара **стаг ву.** **Хан-зама** дѣаяларца маьӀна мелла а хийцаделла, хѣнца шен долчу маьӀнехъ дисина **иза**, суффикс **-хо** тѣекхетар **бен**, кхин шен куц ца хуьйцуш. **Ткъа** и суффикс **йоцуш** далийча-м, цуьнан маьӀна оьрсийн маттахъ «**по-соседству**» **бохург** хуьлу. **Цу тайпана** болу хийцамаш мотт кхиаран **законашка** диллича хилаза ца бовлуш бу дешнашкахъ.

Амма кхузахъ шена тѣе тидам бохуьйтуш кхин ду: **цхъадолчу** **Урартун** йозанашкахъ лулаби аьлла далийна ду и дош, «**дуккха а лулахой**» бохучу маьӀнехъ. **Деллахъ хѣта** суффикс **би** хѣнцалерачу вайнехан **-хо** суффиксан маьӀнехъ хилла дешан **дукхаллин** **хорма** а кхуллуш. **Ткъа** и суффикс **хѣнца** а ю **вайнехан** **цхъа** дакъа лоруш болчу бацойн маттахъ. **Бацоша** шаьш

шайх хІинца а бацби олу, ткъа иза бацой бохург ду церан. Кавказан кхечу меттанашкахъ а хаалуш ю и суффикс, масала, Де-ГІастанарчу цхьадолчу меттанашкахъ.

Генна хьалха заманахъ вайнаха эскарх сура (кхузара ю Сурхо цѐ а) олуш хилла. Иштта кхидолу шира дешнаш а санна, и дош хІинца а хаалуш ду цхьацца къамелашкахъ а, ширчу топонимехъ а. Масала, «сура догІу» бохург «эскар догІу» «бЮбогІу» бохург хилла, ткъа хІинца-м цхьа дуккха а ца оьшу, зене хІумнаш йогІу бохучу маьІнехъ кхетадо и дешнаш. Сура-гІа олуш меттиг а ю Варанда юххехъ. Урартун маттахъ а суре олуш хилла эскарх. И дош а вай лакхахъ далийна долу вайнехан дешнаш а цхьаь хилар шеко йоцуш хета-тхуна.

Урартун але, нохч. ала, гІалгІ. ала — «сказать» цхьана орамх долчух тера ду.

Хурр. тага — человек, нохч. таг.

Урарт. кар — карс — разрушать, нохч. къарш — къарш (аьлла кагъян).

Хурр. хІала — гайтаман цІерметдош, нохч. хІара.

Урарт. из — этот, нохч. иза.

Хурр. хазилие — пусть услышу (хотел бы услышать), нохч. хезийла, гІалгІ. хезилга.

Хурр. хІене — теперь, нохч. хІинца, чеб. хІанци, ца/це — хетарехъ суффикс ю.

Урарт. тараи — могучий, нохч. таруо, гІалгІ. таруо — возможность.

Урарт. сиел, гІалгІ. сайр, бац. псарло, нохч. суьйре — вечер.

Урарт. иесе, нохч. аса, гІалгІ. аз — я.

Урарт. ари, нохч. арие, гІалгІ. ари — поле (дуста вай лакхахъ далийна Арин-Берд (Урартун гІап)).

Урарт. тан, нохч. дан, гІалгІ. дие — делать.

Урарт. агуби, гІалгІ. аьгнаб, нохч. аьгна//аьгна бу, чеб. агне//агне бу — прорыл.

Кхузахъ Урартун а, вайнехан а вариантийн чаккхенехъ долу би (б) гЮьналлин хандешан классан гайтам бу, дуста: нохч. аьгна бу, гІалгІ. аьгаб: аьгаб ← аьгна бу. Цо а гойту и дешнаш цхьаь хилар.

Кхузахъ кхин цхьаь ду, дош Урартун йозанан тексташ гІехъ пили бохучу дашца далийна ду, ткъа и дош хІинцалера вайнехан (нохчийн апари, гІалгІ. оапар) бохучу маьІнехъ хилла хила мегаш ду, хІунда аьлча апари цхьа хІума огий доккхуш ду, иштта хилла Урартухъ а. Цо а гойту и дешнаш а, вай лакхахъ далийнарш а Урартун а, вайнехан а меттанашкахъ а цхьаь хилар.

Урарт. хаза, гІалгІ. хаза, нохч. хаза — слышать.

Урарт. арди — калым, гІалгІ. урдув, нохч. урдо. И дешнаш Урартун а, вайнехан а меттахь цхьаь ца хила а там бу.

Урарт. уелиду — собирать, нохч. оьлайа, гІалгІ. иелиа — собрать в кучу.

Урарт. хутади — обратился, нохч. хаттарди — спросил.

Урарт. асти — марехь йолу зуда, нохч. стие, гІалгІ. сие.

Урарт. алаё — господин, нохч. эла, гІалгІ. аьл.

Хурр. ки — три, нохч., гІалгІ. кхуо.

Хурр. низи — девять, нохч., гІалгІ. ис.

Урарт. нек — разливаться, нохч., гІалгІ. нека — плавание.

Хурр. сиейа — вода, нохч., гІалгІ. ша — лед.

Урарт. текх — преклоняться, нохч., гІалгІ. — текха — ползать, текъа — молиться.

Урарт. атиби — эзир, нохч. итбІе.

Хурр. хІажолеш, нохч. хъажалаш.

Урарт. алуче — правитель, дуста: нохч. (чеб. ала) — князь, са — мохк.

Хурр. хІейорунна, нохч. хІорунна — каждому.

Урарт. ерс, нохч., гІалгІ. ерз — возвращаться.

Урарт. акхаркхи — дикого зверя мех, дуста: нохч. акханан кха.

Урарт. ша — один, сам, нохч., гІалгІ. цхьа.

Урарт. шале — год, нохч. шуо, гІалгІ. шу.

Урарт. ши-н — два нохч., гІалгІ. ши-шиъ. Хьовса вайнехан меттанашкара цу дешан лач хорма — шин(а) говро. Хьалхенгахь хилла йолу юьхьанцара хорма вайн заманан маттахь лач хорманца нислуш хуьлуш ду маттахь. Кхузахь а иштта нисделачух тера ду.

Урарт. тиш — старый, нохч. тиш (а), гІалгІ. тиш (а) оццу маьІнехъ.

Урарт. Іу — делан цІе, нохч. Іу, гІалгІ. Іу — пастух.

Хурритийн махкахь ши лам хилла: ХІурри — Іуьйренан лам, Шери — суьйренан лам; дуста: нохч. Іуьйре, суьйре, гІалгІ. Іийр, сайр. И ши лам маьлхаца хан билгалъеш, ма дара аьлча, Іуьйрей, суьйрей маьлха леларца билгалъеш динца базбина хурриташа корта бетташ, тІебовлий сагІа а доккхуш хилла. Вайна ма хаъара, динца даздина лаьмнаш вайн ламчо-хъа хилла — гІалгІайн Метта-лам, нохчийн Эрсан-корта, Эрти-на-корта иштта кхин а. Цул сов, маьлха леларца хан билгалъеш лаьмнаш а хилла ламчохъ, масала, Іийрие дукъ (ТІерла, Іура тІехьал (чІента), Сайра-ламанаш корта (Гучумкхьялла-юрт), Сайрие-хьиех мулкъахъ) и т. дІ. кх. а.

Цу ламанан кортошца билгалъеш хилла вайн хьалхарчу дайша Іуьйре а, суьйре а. Иза ишта хилла хиларна тоьшалла до ламароша баккхийчу наха а (Мажиев Умархъаьжа). Цул сов, хур-урарт ХІурри, Сери, дустур вай вайнехан ишттачу деш-

нашца: нохчийн Іура, Іуъррие, сара, сарахь, гІалгІайн Іуррие, сайрие, и дІ. кх. а.

Меттан Іилманахь хуьлуш болчу хийцамашна тІе доьгІча и хур-урартий дешнаш а, вайнехан меттанийн дешнаш а цхьана орамах хилар шеко йоцуш ду. Іуррии//хІурии дашах схьадаьлла лору оха урарту а, хурриты Арарат-лам а, грекийн Аврора а иштта кхидерш а, кхузахь юьхьанцара орам Іу//хІу бу, сайрие/сери дешан юьхьанцара орам са бу. Иза вайнехан хьалхалера маттахь латта, мохк бохург а хилла.

Цул сов, дуккха а грамматически хорманаш а ю вайнехан, Урартун меттанашкахь цхьана йогІуш. Масала, -с (-се) урартун маттахь а, вайнехан меттанашкахь а дийриг дожаран чаккхе ю, дуста; урарт. Менуа-с але Менуа-паччахь, нохч. дадас эли (чеб. дадас али) гІалгІ. дада-с аьннад). Урарт. Пили нару илдаруниани агуби (канал провел от реки Илдаруниани), нохч. Илдараниан тІера апари аьгнаду, гІалгІ. аьгнад, чеб. агнеду. Дагалоцур вай вайнехан маттахь апари цхьа хІума (тІуиг я дечиг) аьгна доккхуш хилар. Урартун маттахь а олу апари (пили) ишттачу гІуллакхах. Муьлх-муьлххачу а хоршах олуш ца хилла урархтоша апари. Вай далийначу кьамелахь долу «Илдаруниани» дештІаьхьара -ни — чаккхе ю. Иза тІе (тІера) дештІаьхьенца йогІуш а ю, дуста: нохч. цІийна тІера, хьуьна тІера и. дІ. кх. а. Урартхойн маттахь а иштта хиллачух тера ду. Урарт. -ини — лург дожаран чаккхе. Наггахь доланиг дожарца а ялош хилла церан и чаккхе, дуста: нохч. -на — лург дожаран чаккхе (Ахьмадана, кІантана), -ин, -ан — доланиг дожаран чаккхе (Султанан йоІ), хьовса: урарт. ХІалди-ни ули машини Сардури-се але «Богу Халду могущественному Сардур говорит». Нохчийн маттахь далор вай и кьамел: ХІалдине ницкъ болчу Сардури-с эли (чеб. але). Урарт. -ли — меттиган суффикс (Урарт. -та -ли, АрдиштихІини-ли), нохч. -ли (-ла) оцу маьІ-нехь, масала, ЧІебар-ла, Нижа-ла, Саьрба-ла, Біаьв-ла — меттигийн цІераш). Урарт. -на, -ни — мохк, латта, меттиг билгалйоккху суффиксаш, масала: Наксуа-на, ХІалди-на, Ма-на, Хити-на, Абас-ни, ХІуша-ни, Аза-ни, Арди-ни (дуста: нохч., гІалгІ. Эрда-на, БелгІа-на, Шоб-на, Бе-на, Веда-на). Кхузахь гуш ду Урартун а, вайнехан а цІерашкахь динний, деланаш билгалбеш дешнаш хилар, масала урарт. ХІалди, Ма; нохч. Эрд, Бе. Оцу гІуллакхо гойту Урартухь а, вайнехан а кхечу Кавказан кьаьмнийн а санна, делан цІе а, мехкан цІе а цхьана дашца билгалъеш хилла хилар ⁵.

Урарт. Урми-Іома юххехь — та тІаьхьа долуш дукха меттигийн цІераш хилла: Массита, Мис-та и. дІ. кх. а. Нохчийн маттахь и тайпа чаккхенаш йолу меттигийн цІераш дукха ю: Шуьйта, Сатта, Суьйрота, ГихтІа, ГІойтІа, ЭгІашта, МахкатІе, МартантІе (Дуста. Тушетера: Этелта, Цовата, Индурта-та).

Урартун а, вайнехан а дешнашкахь йолу и чаккхе вайн-тле//-тла боху дештлаьхье юй-те, аьлла хета. Хирийн махкахь а ю-та тлехьа долуш меттигийн цлешаш.

Урартхойн маттахь гучуяьлла ю дукхаллин терахьан чаккхе -аш: хьовса: нохчийн, глалглайн -аш, -аж (-ш ← ж): Юв-ра-ш, бера-ш и. д. кх. а. Урартун маттахь меттиган (направительни) дожарехь дукхаллин терахьахь -ашта, -ажта чаккхе йолуш меттигаш нисло (цера-да длаьхьажоран дож. чаккхе ю). Глалглайн маттахь а нисло и гуллакх иштта: говрашта «лошадям», лоама-шта «горам», бира-шта «детям»; бакъду вайнехан маттахь кхузахь тI — аз ду, амма иза тлаьхьуо кхолладелла, хьалха и хилла дац, цуьнан метта -д хилла. Нагахь Урарту маттахь и чолхе аз хилла хиллехь а, Илманчашка вай пайда оьцуш йолчу материалашкахь дала ца луш дисина хила а тарлуш ду. Иштта дустур вай Урарт. асти а «его жена». А — иза//и маьлнехь ду вай ламаройн маттахь, ткъа асти сте даш-ца догIу.

Хьалха вайнехан меттанашкахь билгалдош тлаьхьа а долуш хилла къамелехь дешнийн вовшахкхетар. Масала: йоI хаза, олуш хилла хаза йоI аларан меттана. И иштта хилла хилар гойту хIокху чолхе дешнаша а: догIена (стаг), бIасийна (Терк), Iадсакх (секхалад аларан метта) и. д. кх. а. Иштта шира чолхе дешнаш вайн фольклорехь дуккха а ду. Урартун маттахь а иштта хьал хилла ду. Цул сов хIинцалера лач хорманаш йоцуш олуш а хилла хьалха дешнаш. Иштта хилла а — иза вайн маселехь далор а.

Вай кхузахь далийна долу масалш долуш долчу цхьакIеззиг долу дакъа бен дац, амма цара а дикка хIуманаш дага докхуйту. Вайнехан, Урартун культура а, хьал-дахаран кеп а мелла а цхьана йогIуш хилар гойтуш материалаш ю хааелла.

1300 шо хьалха «Агванийн истори», аьлла болх язбина ша Кавказан цхьана къомах схьаваьлла хилла волчу историна М. Каганкатвадис. Цо иштта яздо: «Утой, садой, гергарой ве-жарий бу, шаьш, Ура, бохучу цхьана дех схьабевлла хиларна» ⁶. Садой вайнехан (нохчийн) цхьа тайпа ду. Гергарой (гаргареш) вайнах хилла аьлла а ду. Утой, шаьш вайнахана гергара лоруш болу хIинца Азербайджанехь Iаш болу удиначу шу. Ура Урарту бохучу дешан орам хила мегаш хилар дагалаьцча, и вай цлешаш яьхна къаьмнаш, Урартура схьадовлар а долуш, вовшийн схьадовларца гергара хиларна тледогIу гуллакх.

Шен чохьарчу а, арахьарчу а хьал-дийне хьожжий, Урартун дозанаш гатлуш а, шорлуш а хилла. Цуьнан политически тIелеткъам генна малхбалехьа а, малхбузехьа а хилла хила а тарло. Вай лакхахь ма-аллара, VI-чу бIешерахь Ассири а, а Миди-пачхьалкхаша йохийна Урарту (2,5 эзар шо хьалха). И йохьначул тлаьхьа цуьнан территори тлехьа а, цунна гонах

хилла йолчу меттигашкахъ а кхин пачхьалкхаш кхолла-елла.

Делахъ хIета и цIераш вай лакхахъ дийцинчу къаьмнийн бухайисина ю грекийн маттахъ а, иштта латийнийн маттахъ а. Ялор вай и цIераш: греч. Дике — бакъдолчу хIуманан дела, нохч. Дика — дикачу хIуманан дела, греч. Медея — грекийн мифийн турпалхо — зуда, нохч. Меда — зудчун цIе, греч. Палада — стигалан делан зуда, нохч. Палада — зудчун цIе, лат. сонтис — виновный, подлежащий наказанию; нохч. сонта — дурной, нохч. Анта — стеган цIе, греч. Антей — миф. турпал, лат. хIинца — отсюда, с этого момента, нохч. хIинца — сейчас, теперь и. дI. кх. а.

Вайнехан орамаш Закавказьехъ хиларан лар ю йисина, ма-сала: Цунда, Эрети, Арцах* (ярташ), Арциан (лам). Иштта меттигаш ю Закавказьехъ. Хьовса нохчийн — Цун-та (тIа), Цун — делан цIе, та, → да, → тIе — дештIахъе, кхузара юй те, аьлла хета нохчийн юьртан цIе — Цюьнтара; Эрта; Эрган-куорта олуш меттигаш ю Веданан районехъ. И цIе Эр-тIе бохучу шина декъе екъало вайн маттахъ: эрд — святой, делан цIе, тIе — деш-тIахъе, Арца-х (арц — хьун яьлла лекха меттиг, ар/эрд — святой, ц (са) — мохк, латта), -х — меттиган дожаран Чаккхе, дуста: бердах, гонах и. дI. кх. а. Арциан (дуста: вайн Эрдса-на ↔ Арсана (ар), эр — делан цIе, -на — меттиган суффикс), юста: Урарту -на, -ни — меттиган суффикс), -ци, ца → са (латта, мохк).

Урарту йобхначул тIахъа Албани олуш пачхьалкх кхолла-елла Закавказьехъ. Цуьнан дозанахъ хIинцалера Азербайджан-ски ССР юкъа а лоцуш, Кахети а, ДегIастана а кхочуш, цхьа-болчу хаамашца кхин а къилбаседехъа а гIоьрташ хилла.

Вайнехан мохк а юкъалоцуш хилла хила а мега Албанис, иза билггал хууш дац. Амма хууш кхин ду: Албанехъ, гарга-раш олуш къам хилла. И къам цигарчу къаьмнашлахъ коьрта лоруш хилла. Уьш вайнах хилла хила мега аьлла ду исторехъ. Иштта боху Е. И. Крупновс.

Хьалке дубйна а бара Илманехъ ширачу заманан Хьалхар-чу Азин меттанаш Кавказан меттанашна юххера ду, бохуш хаамаш. Амма ма-дарра и гIуллакх хIокху тIахъхарчу зама-нахъ бен ца даьлла гучу.

Вайнехан меттанаш кIорггера талларо кхин а керла хIума-наш гучадохур ду цу гIуллакхехъ. И дерриге а вайнехан метта-наш хуу говзанчаш-лингвисташ, этнографаш, историкаш, архео-логаш кхиарх дозаделла, Илманехъ доккха маьIна долу, вай дан дезаш долу сийлахъ гIуллакх ду. Вайнехан къам а, иштта кхин долу Кавказан къаьмнаш а цхьана Урарту дозанахъ

* Ишта меттиг Эрмалойн махкахъ ю.

чОж дІалаьчна Іийна, аьлла тоьшалла дина шен талламаш-
кахь ¹³.

В. Гамрекелис бинчу талламаша а гайтина вайнах цхъана хенахь Къилба-Хирийн махка тІехь а Іийна хилар. Двалаш (дувай), олуш хилла вайх хІетахь ткъа иза вайн дела (кхузахь орам де//дие бу, -ла — суффикс) бохург ду (дагалоцур вай къоман, тукхаман цІе цара лоруш волчу делан цІарах хуьлуш хилар, кхузахь а иштта хиллачух тера ду) ¹⁴.

Гуьржийн ламанан тукхамийн хевсурийн а, пшавийн а, тушинийн а меттанашкахь долу вайнехан дуккха а дешнаш а, шайца цхъаьна меттигийн цІераш а йолуш, грамматически хорманаш толлуш болх бина Г. Ф. Утургаидзес ¹⁵.

Цу вай цІераш яьхначу массо а меттигашкахь дуккха а вайнехан маттаца бен ца тидалуш йолу топонимически цІераш ю. Иштта ю, масала, Лиахви (нохч. Лахий, гІалгІ, Лейхий), ЦІамат, ЦІуш, Ламардон, ЦІей, Цейдон, Тба (Хиричохь); ДикІло, Цовата, Хъайрхи, Омало (Тушетехь) и. дІ. кх.

Кахетехь хьалхенгахь дехах хилла Чартали олуш долу тукхам (Тушетехь хІинца а ю Чертали олуш меттиг). Вайнехан Чартой (тайпа) бохург ду иза аьлла хеталуш ду. Тушетера схьа-долучу хин цІе Иори нохчийн ор бохучу дашах доьзна Г. Меликишвили а. XVIII-чу бІешарахь Пасанаури гІаланах Кистаури олуш хилла гуьржаша. Кисти вайнахах олуш хилла гуьржаша -ури суффикс ю.

Н. Я. Марра тушины, Терк боху цІераш а вайнехан маттаца тидда ю ¹⁶. Иза иштта хилар кхечу Іилманчаша бинчу талламаша а чІагІдо. Ткъа кхечу гуьржийн ламанан тукхамийн вайнехан шайн меттан цІераш ю. Мохевцы — Бений, Хевсуры — пхий, пшавы — шой (пшавы, шой нохч. гІалгІ. ша, бацойн пша — «лед» бохучуьра схьадаьлла а ду). Хьалха заманахь Закавказьехь Гуьржийн махкахь Алароды цІе йолуш къам хилла. Уьш урартхойн тІаьхье хилла. Иза церан грекаша йоккху цІе хилла. Вайн Іаларой тайпанан цІарах дозаделла дуй-те и дош аьлла хета. Шайн цІерашкахь ал хьалха долуш дукха къаьмнаш а, меттигаш а ю Кавказан исторехь гучуевлла. Масала, Аланы (къам), Алгети (юрт), Алвани (юрт), Албания (мохк) и. дІ. кх. а. И дерриге а дешнаш а, вайн «Іаларой» цІе а цхъана орамах ду аьлла хета, (хьовса лахахь кхин а). Кхузахь кхин цхъаь ду, Іаьнан заманахь шайн дохнаца аренда охьакхелхаш хилла вайнах. Ткъа иштта арендахь шаьш Іаьчу меттигах Іайле олуш хилла цара. И вай лакхахь ялийна цІераш цу дашца уьйр йолуш ю аьлла а хета. Теркан чІожахь а (Дарьяльски ущелье), цунна гонах а юккьерчу бІешерашкахь Цанары олуш цхъа къам хилла. Ламчуьрчу вайнахана хІокху сохьта а дагайогІуш ю и цІе: цанарой олуш цхъа тукхам девза вайн ламарошна. (Иштта олуш хилла, М. Мамакаевс дийцарехь,

чӀаьнтий цхьана горах). И дош «цана» бохучу дашах дозаделла хета, дуста гӀалгӀ. Сейнароев — фамили. Бацой — тайпан цӀе буц бохучуьра схьаьлла хилар тидаме эцча, иза иштта хиларх а тамаша бойла яц. Цул сов, дагалоцур вай Н. Я. Марра а, А. Генкос а, кхечара а Теркан чӀожяхь а, цунна гонах а вай-нехан тукхамаш Ийна аьлла бина болу хаамаш. Хьалхенгахь гуьржийх ингилой олуш хилла. Нохчийн энганой олуш тайпа а ду. Энгана а, Энганой-Эвл олуш ярташ а ю. ХӀинца вайна юкъахь гуьржий олуш тайпа хилар тидаме эцча, и дешнаш цхьана орамах хила мега аьлла хетар совдолу.

Кавказан дукхах долу къаьмнаш шайн маттаца а, гӀилла-кхаца а, культураца а вовшийн гергара ду, царех цхьадерш шайн схьадовлар цхьана орамах долуш а ду.

1971-чу шеран апрель беттан хьалхарчу деношкахь Махач-чалахь Кавказан меттигийн (топонимия), къаьмнийн, адамийн долахь цӀерийн хьокъехь йолу семинар хилира. И семинар вовшахтоьхнера СССР-н Илманийн Академин этнографин а, СССР-н Илманан Академин Дагестански филиалан историн, меттан, литературан институташа. Цигахь дакъалоцуш бара Кавказера хилла ца Іаш, Ленинградера, Москвара, Туркменера, Башкирера, Саратовера, иштта кхечахьара а гӀарабевлла болу Илманчаш. Кхузахь дуьйцуш дерг, цхьана Кавказан меттигийн, къаьмнийн, адамийн долахь цӀерех хилла ца Іаш, иштта Кавказехь нислуш йолу ПӀедаьхкина хилла долчу къаьмнийн меттанийн цӀерех а дара, масала, тюркски къаьмнийн меттанийн цӀерех лаьцна. Иштта яра Туркменски Илманийн Академин член-корреспондента З. Б. Мухамедовас йина «Кавказера цхьа-йолу огузо-туркменски этно-топонимех лаьцна», аьлла йолу доклад а, кхиерш а.

Илманехь билгалдаьлла ду къаьмнаш я кхечу къаьмнех дӀаоьй, я кхечухьа дӀадоьлхий дӀадовлуш хилар, амма церан лар юьсу я меттигийн цӀерашца, я къаьмнийн, я адамийн долахь цӀерашца. Масала, хӀинца грекаш бехачу Балкански ах-гӀайренна тӀехь хьалха цхьана заманахь пелазгаш олуш къам хилла. И къам дайна дӀадаьлла, амма цуьнан меттан башхаллаш а, культура а Іамо таро хилла царах бухайисина йолу меттигийн цӀераш талларца. Кхузахь кхин цхьаь ду гучудаьлла: оцу пелазгел хьалха Кавказан къаьмнашна маттаца уллора а долуш кхин цхьа къам а Ийна кхузахь — лелегаш.

И дерриге а гайтина кхузара меттигийн цӀераш Іаморо. Иштта гучудаьлла ду римлянел хьалха Апеннински ахгӀайри тӀехь, вай лакхахь ма-аллара, Кавказан къаьмнашна шаьш юххера хилла долу этрускаш цӀе йолу къам Ийна хилар а.

Цу тайппана гуттар хьалха заманахь хилла культура а, хӀинца доцуш дӀадевллачу къаьмнийн дахаран кепаш а гучу-йоху меттигийн а, къаьмнийн а цӀераш талларо. Иштта Кав-

казехъ а ю тайп-тайпанчу хьалха кхузахъ даьхначу къаьмнийн культура а, дахаран кеп а гойтуш йолу меттигийн а, къаьмнийн а цѣраш. Уьш вайн эра тѣкхачале долчу бѣшарахъ дуьйна кхузахъ Ийна болчу скифийн, сарматийн, аланийн бухайисина цѣраш ю. И къаьмнаш иранан мотт буьйцуш, хинцалера хирий шайн тѣахье лоруш долу, шаьш дайна дѣадевлла, амма цхьана хенахъ Кавказан шерачу аренашкахъ олалла лелийна тѣдаьхкина хилла къаьмнаш ду. Цул сов, кхузахъ Ийна половцаш, гуннаш (дуста: вайн гуной, гендаргуной — тайпанийн цѣраш). Цу къаьмнийн цѣраш аренгахъ хилла ца Іаш вайн лаьмнашкахъ а хаало. Масала, хинцалерачу хирийн маттана гергара хилла болу Иранан мотт бийцинчу къаьмнийн лоруш ду Къилбаседа-Кавказехъ хаалуш долу хІара дешнаш (я цѣран шолгІа дакъа): Дон, Гизелдон, Урсдон, Аргудан, Ардон и. дІ. кх. а. Цу дешнийн орамера дон, дан//тан хІирийн маттахъ хи бохург ду. Цул сов, Днепр, Днестр, Дунай бохучу дешнашца а бу изза орам. Уьш а цу вай дуьйцуш долчу къаьмнийн цѣраш ю, нийсса аьлча, скифийн, сарматийн цѣраш.

Хинцалерачу Нохч-ГІалгІайн чобнан лаьтта тѣехъ а хаало и Иранан меттанийн цѣраш: Алкун, Фарз-кхаьлла (МІайстахъ ю и меттиг), Тениг//Танга, Фартанга — хиш.

Ткъа тюркски меттанаш дуьйцуш хиллачу къаьмнийн (къаьсттина гІумкийн) цѣраш дукха ю ерриг а Кавказехъ. Масала, Нохч-ГІалгІайчохъ (шерачу арахъ): Исти-су (довха хи), Ташкала (таш — тІулг, кала — гІала), Гумс (гум — кхум), е — су «ГІамаран хи» (кхум→гІум, су — хи) и. дІ. кх. а.

Монголийн меттан лар а хаало вайн республикан территории тѣехъ: хоти — Вирхоти (юртан цѣе), монголийн маттахъ хоти — юрт, гІала, бохург ду, иштта ду Улус (Улус-керт). Цул сов, билгалдаьлла ду кхузахъ цхьана хенахъ, схьахетарехъ, 13—14-чуй бѣшерашкахъ монголийн цхьа дакъа Ийна хилар. Делахъ а, хоти хинца ламанан боьра бохучу маьІнехъ девза вайна. Масала: *Цу хьаннийн хотешкахъ кѳора кхокхий декаш...* (нохчийн фольклор). Ала деза, дукхах йолу тѣдаьхкинчу къаьмнийн топонимаш аренца хилар. Цо гойту и къаьмнаш аренгахъ совцуш хилар, ткъа наггахъ ламчу а лелхаш хилла уьш.

Вайнехан топонимаш коьрта долчу декъана ламанца ю. Иза дац вайнах а, меттигера кхидолу къаьмнаш а аренца ца Ийна бохург. Аренга охьадовлуш меттигаш а хилла вайнехан.

Иза хуьлуш хилла кхузара шайн дукхаллица тоьлла долу тѣдаьхкина машаре доцу къаьмнаш дѣадахча я цаьрца машарен барт кхоллабелча.

Кавказан лаьмнашна кѣилбехьа вайнах Ийна хилар чІагІ-деш ши доклад йийшира цу лакхахъ цѣе яьккхинчу семинарехъ. Уьш яра: П. Н. Макалатия (Тбилиси), «Пшави-Арагван Инан

евзаш йоцу топонимаш», А. М. Аслановн (Кировабад) «Алазанан топонимаш». Хьалхарчу докладехъ юьйцуш йолу топонимаш вайнехан маттахъ дика къаьсташ, шайн этимологи билгалъялуш яра. Авторо евзаш яц, аьлла гайтина яра 158 меттиган цӀе, амма уьш евзаш яцара авторна. Ткъа муьлхха а вайнехан мотт хуучу стагана уьш дика евзар йолуш яра. Докладчика цунна ша а мукӀарло дира. Лекхачу лаьмнашкара Пасанари кхаччалц дӀа ю, аьлла, билгалйина а яра и цӀераш. Амма оццул хилла ца Ӏа Пшавехъ йолу вайнехан меттигийн цӀераш. Ткъа ша Пшави, боху дош а вайнехан ду. И цӀераш а, иштта кхиерш толлуш болх беш бу хӀокху сохьта гуьржийн Ӏилманчаш. Дика хир дара и гӀуллакх вайнехан Ӏилманчаша а деш делахъара...

Цул сов, кхузахъ юкъадаьккхира Хевсуретехъ а, Тушетехъ а вайнехан топонимаш кхин а алсам хилар. Ткъа **Тушети**, пхий (иштта олу вайнаха хевсурех) вайн маттаца догӀуш ду: вайнехан **туш** (Ӏаь меттиг, ваьлла меттиг, делан цӀе), пхий (адам, цӀий; *оцу стагах пхъа боллу тхан*, олу; *зуда пхора//пхьора* (ю, олу). Цу дешнех ду кхин а дуккха а дешнаш. Уьш дукха хьалхалера шира дешнаш ду. Делахъ а, матта юкъахъ хӀинца а уьш хаало. Иштта вайнехан маттаца йогӀу **Мохевехъ** йолу дуккха а топонимаш а, гидронимаш а (хийн цӀераш).

Аслановн докладехъ а яра юьйцуш «евзаш йоцу топонимаш». Амма уьш вайнехан маттаца йогӀу я ца йогӀу, бохург юкъа ца даьккхира цо. И дира шайн къамелехъ кхечара. Алазани олу цӀе а нохчийн **Элсана** (иштта меттиг ю **Элстанжа** юхехъ), аьлла йолчу цӀарца йогӀу. Ткъа иза иштта къасталуш ду: **эл** — ламанан чӀож, кхин а хьалхенгахъ делан цӀе, **са** — меттиг, — **мохк**, **-на** — дештӀаьхъе. **Алцана**, олуш кхин цхъа меттиг а ю **Нохчамахкахъ**, **ЦӀоьнтара** юххехъ. Иза а оццу маӀнехъ ю, цхъа-кӀеззиг болу фонетически хийцамаш хилар бен кхин башхалла йоцуш.

Алазанехъ бехаш бу вайнахана гергара ларалуш болу бацой, церан юьртан цӀе **Алвани** ю. И дош а вай лакхахъ йийцинчу цӀерех догӀу. Профессора **Ю. Д. Дешериев** а чӀагӀдо и дош вайнехан хилар. Кхузахъ гучуделира Алазанехъ **Нахчихай** олуш барз хилар. Иза вайн нахчи олучу дашца догӀучух тера ду. (хай (ха) — стража), цу меттехъ хӀинца Ӏаш долчу кхечу вайнах боцчу къаьмнаша и шайн дош дац, бахар тидаме эцча муххале а. Иштта девзаш ца хиллера **Кавказан** кхечу меттанашкахи **Кахети**, боху дош а. И теллича, вайн маттаца тидалуш ду, аьлла хета, кхузахъ вайнах **Ӏийна** хилар дагалаьцча муххале а. **ХӀокху** моӀанийн авторна хааделира **Нахичевански АССР-хъ Варанда**, олуш юрт хилар. Оцу гӀуллакхо а дохкуьйту хӀуманаш дага, вай иштта цӀе йолу юрт хилар дагалаьцча муххале а (**Лакха Варандий**, **Лаха Варандий**, олуш ши юрт ю вайн

Шуьтан районехь). Вайнехан этнонимах, топонимех лаьцна ши доклад йира цу семинарехь. Цу шиннах цхьаь вайнехан меттигийн цIерех лаьцна яра. Важа вайнехан тайпанийн ширчу цIерех лаьцна яра, масала, **нахчи**, **мIайстой**, **маьлхий**, **галой** иштта кхиерш а юьйцуш. Семинаран дакъалацархоша маьлхан цIарах йовзна ю и цIераш, бохург къобалдеш тIейцира.

Цу семинарехь къеггина гучуделира мохк Iаморехь меттигийн цIерийн, къаьмнийн цIерийн Iаламат доккха маьIна а, хIор республикехь уьш Iамор чIогIа оьшуш хилар а. Кхузахь ала лаьа вайн республикехь и гIуллакх ледара деш хиларх лаьцна.

1970-чу шарахь хиллачу Дуьненьюкъярчу 10-чу ономастически конгрессо шен сацамаш тIехь дIаяздир, Кавказера ономастика Iамор къаьбстана мехала гIуллакх ду, аьлла. И дан а ду иштта мехала гIуллакх. Делахь хIета хIинцалц схьа йолчу ханна Iамоза йолу вайнехан ономастика Iамор кхин а мехала гIуллакх ду.

ВАЙНЕХАН, СКИФИЙН ЮКЪАМЕТТИГАШ

Вайн эра тIекхачале хиллачу заманан VII-чу бIешарахь дуьйна Къилбаседа-Кавказан шерачу араьх а, Къилба-Европехь а, Къилба-Уралехь а, кхидIа а Iийна ду, диллина цхьанхьа Iар доцуш, дIасакхелхаш дахар долу иранан мотт буйьцуш хилла къам — скифаш¹⁷. Цара шавш йоккхуш йолу церан цIе сак хилла¹⁸.

Цу скифийн алан, олуш цхьа тайпа хилла. Церан тIаьхье ю, аьлла ду хIинцалера хIирий. Амма Iилманехь кхечу тайпана хаамаш а бу. Масала, академикаша И. А. Джавахишвили а, Н. Я. Марра а скифаш а, церан тIаьхьенаш сарматаш а (дуста: вайнехан цIармат (нохч.), цIаьрмат (гIалгI.), аланаш а яфетически (Кавказан) къаьмнаш ду боху¹⁹. Проф. Б. Алборовс иштта аьлла а ду: «...Сами скифы и известные под названием скифских племен народности не были одного этнического иранского происхождения»²⁰. Билггал цунах дерг хууш дац. Амма дуьйцийла йоццуш бакъдерг кхин ду: оцу скифашца а, церан тIаьхьенашца а вайнехан юххера уьйр хилла. И матто а гучу-доккху.

Масала, скиф. дарана — сокрушать, громить, нохч. даран — резать, исполосить, кроить; балк. дурун — сокрушать, громить, скосить; хIир. даран капун — сокрушать, громить.

ХIунара — способность, дар; авест. хIунаера, балк. хIунер — способность, дар; нохч. хьуьнар оцу маьIнехь; хьуьнар долуш ву Ахьмад. ХIирийн маттахь дан а дац и дош. Цо а гойту и дош вай скифийн матерат тIеэцна хилар.

Форд, гIалгI. форд, нохч. хIуорд — море. ХIирийн хIинца-

лерчу маттахь дац и дош. Цуьнан метта цара денгиз олу тюркски дош леладо. Амма хІирийн фольклорехь и дош долуш ду.

Андан — сталь, нохч. онда оццу маьӀнехь хилла хьалха. ТІаьхьуо цуьнан метта тюркски болат лело долийна. Ткъа онда «крепкий», «сильный» бохучу маьӀнехь дисина вайн маттахь. Масала: *Онда стаг ву Хьасан. И глаж ондда туьйхира цо лаьтта.*

Сак — скиф. человек скифского этноса; нохч. стаг (саг) таг, гІалгІ. саг — человек. Кхузара ду сай боху дош а. Акад. Марра секхалад дешан хьалхара дакъа а цу дашах доьзна — секха. Делахь хІета, и герз вайнаха цаьргара схьаэцна. Дуста: гуьржаша туьрах «лекур», «лезгур» олуш хилар. Ткъа иза лезгийн «герз», бохург ду. Делахь хІета, секхалад «сакийн (скифийн) герз (Іад)» ду.

Скифаш схьабевлла меттиг Юккьера Ази лоруш ю Іилманехь.

Цу шерачу меттигашкахь сеш чІогІа маьӀна долуш хилла. Цундела сай церан тотем хилла. Цунах цара сак олуш хилла. Ткъа, вай хьалха ма-аллара, адаман цІе а, тайпанан цІе а то-теман цІарца хилла. Иштта ду скифаша шайх «сакаш» олуш хилар а, адамах церан маттахь сак олуш хилар а.

Скифашкара Къилбаседа-Кавказан къаьмнашка кхаьчча и дош саг, я цунна юхшерачу дешан маьӀнехь. Масала, вайнехан меттанашкахь и дош адам маьӀнехь делахь, кхечу Къилбаседан Кавказан меттанашкахь и дош жимма хийцаделлачу сибатехь «ахархо», «лай» бохучу маьӀнехь ду: аварск. лагІ «лай», абаз. алаг «алаг» «ахархо», лезг., дарг. лаг «лай». Вайнехан маттахь а ду и дош хийцаделлачу сибтехь — лай, бохучу маьӀнехь. Делахь а цу дешан маьӀна а, хорма а хийцаялар тІаьхьо хилла. Ткъа юьхьанца иза «адам» маьӀнехь хилла.

Проф. Яковлевс ма-аллара, лайш вайнаха, кхечу Къилбаседан-Кавказан къаьмнаша а санна, оцу вай дуьйцуш долчу иранан меттан къаьмнашна юкьара кхуьйлуш хилла²². Цундела, церан маттахь олуш ма-хиллара, тІеэцна вайнаха йийсар деш кхуьйлучу нехан цІе а. Ткъа хууш ду хІокху сохьта а хІираша стагах лаг олуш хилар. Делахь хІета юьхьанца скифо-сарматаш болчу хенахь адамах сак олуш хиллехь, ткъа алано-осетинаша цунах лаг олуш хилла.

ХІирийн Іилманхочо проф. Б. А. Алборовс иштта аьлла: ...Одно и то же слово обращается у одного из соседствующих народов в племенное название, у других — в «человек», а третьего в название низшего класса»²³.

Ткъа лайш йийсар дина тІебалийначу нахах беш хилар хууш ду исторехь. ХІинца а и цІе тІевеанчу стагах йоккху вайнаха, лай боху кхетам орамаца вайн заманахь дІабаьлла а боллухехь.

Зудчух а олуш хилла вайнаха стаг//саг; хьовса: йоккхсаг, йолсаг; гIалгI. кхалсаг. Цо гойту саг//стаг бохург юьхьанца зуда а, боьрштаг а юкьалоцуш хилла хилар, тIаьхьуо гIуллакх хийцаделла.

Хинца маIаш йолчух сай олу вай саг ца олуш. Ткьа хьалхенгахь цунах саг олуш хилла, скифаша — аланаша санна, ткьа и дог г→й даьлда, хийцаделла шен хормица а, чулацамца а. Ишттаниг хуьлуш ду маттахь; хьовса: нохч. зайла, гIалгI. загал, хIир. лаг; нохч. гIалгI. лай; хIир. тагар. нохч. стайра и. дI. кх. а.

Сай вайнехан лоруш дийнат хилла хилар хаалуш ду вайн фольклорехь хIинца а.

Ламанах бухдуйлу шал шийла шовданах
Шен бекъчу кийранна Iаббалц ца молуш,
Варша йисте ва йолу марIала сийна буц
Шен оьздачу зохьанна буззалац ца юуш,
.

Орцал лаха ва буьйлуш, гIелашка ва гIергIаш,
Масане сай лела гIелашца ва боцуш.

Стечу сех гIала олуш хилла, ткьа боьршачу сех бен олуш ца хилла сай. Цу гIуллакхо гойту, нагахь ча зудчун сибатехь, зударийн заманан тотем хиллехь, ткьа сай божарий дахарехь коьрта лоруш болчу заманан тотем хилла хилар.

Ишттачу заманан дела лоруш хилла малх а. Делахь а, малх, сай, ча тотемел тIаьхьо хилла. Юкьараллехь зударашкара мукь дIабала болабелла а болуш, амма хIинца а кхоччуш иза боьршанехан каракхачаза болчу муьрехь хилла сай тотем. Цундела и цIе боьрша нах а, зударий билгал бохуш лелаш хаалуш ю. Ткьа малх культ йолчу хенахь кхоччуш зударийн карара гIуллакх дIадаьлла, боьрша нехан карадирзина хилла. И гуш ду и дош боьршанехан цIерашца лелош хиларехь а: мар, майра, нах и. дI. кх. а. Кхин а хилла вайнехан хьалха язычески дина заманахь кортош детташ лелош цхьацца деланаш. Иштта хилла цIеран дела ЦIу, дийнатийн дела Элта, стигалан дела Сиела, хин дела Хиннана, лаьттан дела Лаьттанана и. дI. кх. а.

Делахь а коьртанаш, маьлхан дела а, цIеран дела а хилла, хIунда аьлча и цIей, малххий боцуш, адаман дахар хуьлийла ца хилла, кьаьстана а цу генарчу ширчу заманахь, цундела царах деланаш бина нах шайн қхетамехь.

Кути — собака, хIир. куй, балк. куцин — щенок, гIалгI. кIадз, нохч. кIеза «щенок». Дуста: нохч. гуди — жIаьлин кхойкхуш йоккху цIе.

Карса — резкий, строгий, хIир. карз, балк. гарсу «против,

резко», нохч. карзах (вале) — разъяриться, выйти из себя. ЧЮгІа карзахваьлла хьо тахана.

Мар — убивать, хІир. марун — убивать, балк. мара — следить, преследовать, целиться. Нохч. мара (вуолла) — обнять, муор — вязанка, марчуо — (стаг велча хбарчош долу кІади, кІаса).

Маз — большой, великий, авест. маз, балк. маза — лу, нохч. маза-л — мера сыпучих тел (шина гирданан барамехь хІума — ахьар, ялта и. дІ. кх. а). Балкарийн, нохчийн маттахь оцу ормана тІекхеттарг суффикс — л//лу ю.

Така — нить, ткань, одежда, хІир. нохч. тикмаш да — шить; угра — сильный, ургафсург — легендарный конь, нохч. уггар — самый лучший (уггар чЮгІа — самый сильный, мощный; уггар дика — самый лучший и т. д.).

Арна — дикий, свирепый, хІир. арнаг в том же значении (-г — суффикс), нохч. эрна — свободный, напрасно, вхолостую (ср. аьрха — необузданный, свирепый), балк. арнаг — оццу маьІнехь.

Ас — сарматское племя, нохч. ас, гІалгІ. аз — я, Іас — хина цІе. Айсийн-некъий олуш гар ду Дишнийн-Веданарчу белгІатойн тайпанан. ХІираша балкарцех асы олу. ХІирех а олу осетин, хьалха осы олуш хилла царех (клузахь орам ос бу).

Гудан — плуг, нохч. гуота — плуг.

Бад — сидеть, провалиться, хІир. бадун, бад — сидеть, проваливаться, дуста: нохч. бадалкх (вала) — сидеть развалившись, в развалку.

Бинц — хІир. бинза, балк. сбин — муха, нохч. моза, гІалгІ. модз (б→м) «муха».

Жанту — племя, балк. жанту — название рода, нохч. Джанту — собственное имя мужское. Тайпанийн, къаьмнийн цІераш тохкуш Іедал ду вайнехан шайн берашна: ГІебартуо, Нохчуо, Суьли, Гуьржи и. дІ. кх. а.

Бор (а) — желтый, рыжий, буланный, хІир. бор. перс. бор — бурый, балк. мор (б→м) — коричневый, нохч. буор (а) — буланный.

Цагар — раб (дуста: сак — человек), хІир. цагар, балк. цагар, нохч. саг//стаг//таг, гІалгІ. саг — человек, лай — раб, хІир. лаг — человек (г→й).

Язиги — скифско-сарматское племя, нохч. Язаг — имя женщины.

Маста — гневный, ярый, нохч. маст (ваккха), мостагІа — враг, бала — военная дружина, нохч. бала — горе, бремя.

Пюжакъ — собственное имя, нохч. Пюжакъ — фольклорный герой — нарт.

Даи — скифское племя, населявшее степную зону западного

побережья Каспийского моря. Дуста: нохчийн ДІай — юрт, дІай — тайпа (хьовса лахахь).

Алан — скифское племя. Дуста: вайнехан Іаларой (руой — суффикс) — тайпа, Іалара — юрт, уартхойх алародаш олуш хилла грекаша. Профессора В. И. Абаевс ирански ариана (ари-ец) бохучу дашца доьзна и дош²⁴.

Кхечу меттанашца и дош туьдаш меттигаш а ю Іилманехь. Амма хІинцалц схьа вайнехан меттанийн гІоьнца и теллина меттиг яц. И вай дийр ду кхузахь. Цу дешан чаккхе — он (иза хІирийн маттахь хІокху сохьта а йолуш йолу цІеран юьхьан суффикс ю, дуста: ир-он (ир — лард), «хІири», макхалл-он «гІалгІа», макхал — лард и. дІ. кх. а). Ткьа иштта кхузахь юьсаш йолу лард ал ю. Ткьа и тайпа дешнаш вайнехан меттанашкахь Іаламат дукха ду: Іал, ал, Іиела, Іайлие, и. дІ. кх. а. Кхин а хьалхалера лард а//Іа ю цу дешан: Іа — зима, а — арие, Іу — чабан, анаюхие — горизонт, Іаь — дыхание и. дІ. кх. а. Делахь хІета алан боху кьоман цІе а вай «арие» бохучу дашах дузу. Иштта олуш хилла хьалха аренех (-р, -ие — суффиксаш ю). ХІинца а ду олуш хаалуш: *А а вац хьуо, лам а вац хьуо*. Иза — «арара стаг а, ламаро а вац хьо», — бохург хилла. Хьалхенгахь дош кхуллуш дештІехьа тІеетталуш йолу суффиксаш хилла яц. Цхьана дашца билгалъеш хилла масийтта цІе. Масала, ламаро а лам олий билгалвеш хилла, ломах а лам олуш хилла. Аарахь вехаш волчу стагах а цу аренах а, шиннех а а олуш хилла. Иштта кьелла хилла маттехь. Оцу тайпана кхолладелла ду вай далийна долу кьамел а.

Ткьа хууш ду аланаш а, скифаш а даима а аренца Іаш хилла хилар.

Иштта таро хилла «алан» бохучу дешан юьхьанцара орам а гучабаккха. ТІаьхьуо и орам — л олу меттиг а, цу меттигехь дехаш долу кьам а билгалдец йолу суффикс тІе а кхетта бах-белла. Ткьа цу хорманехь І хьалха а летий лахенца, аренца до-заделла гІуллакхаш гойтуш лела и дош, масала: Іиела — «ари-енга Іадаккха вахар», Іиела — «бухара дуьне» и. дІ. кх. а.

Хууш ду, вайнаха, кхечу Кавказан кьаьмнаша санна, даьх-ний Іаьнна шерачу аренга дажа лохкуш хилар.

Ишттачу гІуллакхах вайнаха — *даьхний Іайлие лохку* — олуш хилла. Кхузахь «Іайлие» бохучу дешан орам Іа бу, -й, -л, -ие — суффиксаш ю. Ткьа цуьнан маьІна арие бохург а ду. Кхузара ду хьалхе аренгахь Іачу нахах Іалуой, Іаларуой (-руой — суффикс) олуш хилар (-уой — дукхаллин терахьан юьхьан суффикс). Іалуо//Іалу олуш долахь цІе а хилла вай-нехан.

Вай хьалха ма-аллара, вайнах Іаьнан заманахь боьлхуш хилла аренга Іие, хІунда аьлча цигахь дежийла хуьлуш хилла. Делахь хІета Іа (зима), Іа (находиться на одном месте) боху

дешнаш а оцу Іайлие бохучу дашах доьзна ду. Кхузахь а орам Іа бу. Вайн ширчу ламанан диалекташкахь «Іа чудирзина хан» олуш ду. Кхузахь кхето деза чудирзинарг Іа (зима) цахилар, ткъа Іаьнна Іа (находиться) чудирзина адам хилар. Иштта нах Іадаккха дІабаханчохь Іийна цІераш техкина йисина юй-те вайн яртийн цІераш: Іалара, Іаларийн-эвла, Іалда (Алды) — БухІун-юрт, ІалханІюрт, Алхаста. Иштта оцу кхетамах йозаелла юй-те, аьлла, хета Іаларуой, Іалхаштой, боху тайпанийн цІераш а, Іалхаштойн Іалха олучу вайн фольклорни турпалхочун цІе а.

Шена тІе тидам бохуйтуш ду и вай ялийна цІераш йолу ярташ я аренгахь, я аренна юххехь еккина хилар а. Оцу деригено а ма гойту ткъа алан (вайн маттахь Іалуой) бохучу аренгахь Іийна долчу къоман цІе вайнехан маттахь «арахь Іаш берш», аьлла, тидалуш хилар.

МУХА ХИЛЛА ВАЙНЕХАН ІЕР-ДАХАР ГЕННА ХЪАЛХА ЗАМАНАХЬ

«Мотт — иза историн бакъволу теш ву», — аьлла академик А. С. Чикобавас. Ткъа А. С. Пушкина, сийлахь-воккхачу оьрсийн поэта, аьлла: «Вайн мотт — вайн истори ю».

КІорггера мотт талла воьлча, гучудолу и иштта хилар. Масала, тюркски меттанашкахь деших алтын олу. И дош Алтай олучу махкахь доьзна ду. Цо гойту тюркски къаьмнашка и деза металл Алтайра кхаьчна хилар.

Немцойн маттахь Іожах апфель олу. И цІе йолуш Итаlechь дукха Іежаш хуьлуш цхьа меттиг ю. Цу меттиган цІарах кхаьчна Іаж дуьххъара немцошка.

Вайнехан маттахь долу чилла (шелк) чин бохучу дашца доьзна ду, ткъа иза хьалха Китайх олущ хилла (цин). Ткъа хууш ду гуттар хьалха и деза кІади Китайра кхоьхьуш хилар. И кІади кхоьхьуш болу Китайра Европе боьду дарин некъ вайн махкахула дІабоьдуш а хилла. «Чай» боху дош а ду «Чин» бохучу дашца дозуш. Китайра чай схьадаьлла хиларан билгало ю иза а. И Іилманца нийса а догІу.

Калакойн Іаж олущ ду вайн фольклорехь: «Калакойн Іаж санна хьан йогу беснеш...» Жима Калаки олущ юрт хилла хьалха заманахь ЧІебирлахь. Калакви — иштта олущ хилла хьалха Тбилисах гуьржаша. Цигара схьадаьлла ду вай лакхахь далийна дешнаш а. Ткъа цо гойту вайнаханий, гьржашний юкъахь хилла йолу юкъаметтигаш.

Орца дала! бохург хІинцалерачу оьрсийн маттахь караул! бохург ду. Ткъа хьалха цуьнан маьІна аренгахь цхьа кхерам хаабелча, орца тІе хьаладовлий, дІаловчкъа бохург хилла. Хьалха дала боху дош дукхаллин кеп йолуш хилла. Орц (арц) —

иза, тIехъ хъун а йолуш долу, вайн ареннийн, лекхачу лаьмнаш-нийн юккъера лекха доцу лаьмнаш (аьрцнаш) ду.

Вайнехан фразеологехъ гуттар хьалха хиллачул бухадисин-чарна тIетийжаш гучудолу цхьадерш: Масала: *Хьо ваа хьуо везачо* — олу вай. И хIинца забарна олу. *Лаьттананас ваа хьо а* — олу. Берашна буллу сардам бу иза. *Лаьттан-нана* — иза «лаьттан дела», бохург хилла. Велла стаг лаьттац воллар, цу лаьтта деланна и ваа дIало моьттуш хилла. *ЖIаьлеша ваа хьо а*, олу. И дерриге а вай юьйцуш йолчу заманан лар ю: юкъараллехъ хилла доцург цхьа а дац матта юкъахъ. Ткъа и зама массо а къаьмнашна а хилла ю. Вайнехан меттанаш теллича, вайн халкъан Iаламат йокха истори язлур яра, ма-дарра долу цуьнан хьалха — заманахъ хилла Iер-дахар гучу а доккхуш. *БIаьста, аьхка, гуьйре, Ia* — оцу диеа даша чохъ доллу-кх гуттар хьалха вайн дайн шеран еа хенахъ хилла долучу дахаран хьелаш.

Хьовсур вай цуьнга. Хьалха заманахъ маьлхах бIе я мIа олуш хилла вайнаха. *БIаьста* бохучу дешан хьалхара дакъа ду иза. Цуьнан шолгIа дакъа с (са) ду. Ткъа са — латта, меттиг, мохк, бохург хилла. Оцу дешан кхоалгIа дакъа тIа//тIе боху дештIаьхъе ю; масала, *тхов тIие, хи тIие* и. дI. кх. а. Иштта долчу дакъойн маьIнашца аьлча, и дош «маьлха лаьтта тIие» бохург хуьлу. Цо гойту бIаьстие вайнаха хьалха заманахъ маьлхаш долчу меттигах олуш хилла хилар. Иштта цIе йолуш лам а, буц а ю вайн. Делахъ а меттиган цIе юьхьанца хилла, цунах схьаьлла цига йолучу беца цIе. И ши а хIума Маьлхастахъ ду: *БIаьста* — лам (бIаьстуой, олуш тайпа а хилла цу меттехъ дешах; «бIаьста», олуш буц а хилла). *БIаьста* яьлла, бохург юьхьанца и буц яьлла бохург хилла. Делахъ хIета и буц хьалаялар бIаьстенан зама тIекхачар лоруш хилла, ткъа хIинца-м бIаьсте яьлла бохург «весна наступила», бохург ду.

Аьхкие (шат.-ит. эркие). И дош аьк бохучу дашах схьадаьлла ду, -ие — меттиган суффикс ю.

Делахъ хIета, цо гойту аьхкена гуттар йовхачу хенахъ вайн хьалхалера дай маьлхан басошкара, шийла а йолуш, хи а долуш, дохна буц а йолуш долчу лаьмнийн чIежнашка (аькашка) боьрзуш хилар.

Гуьйре боху дош гуй бохучу дашах доьзна ду, -рие — меттиган суффикс. *ЖIаьлина* доьша дуттуш долу гуй а, гай боху дешнаш а цу дашца доьзна ду. Делахъ хIета гуьйре бохург, *Iаьнна* даа хIума кечдина йолу меттиг, бохучу тIедогIу, гуй — *яахIума* йолу меттиг ю вайнехан меттан кхетамехъ.

Ia «зима», *Ia* «жить» бохучу хандашах дозуш ду. *Iай* хьехнаш чохъ, башха къа а ца хьоьгуш, *Iаш* зама токхуш хилла хьалхалерачу заманан адамийн дахарехъ, хIунда аьлча, церан дахар хIинца санна белхаш ба заводаш а, фабрикаш а йолуш ца

хилла. Аьжка шайн аренца долу гIуллакх а дина, Iаьнна чубир-
зичахьана бовлуш хилла уьш.

Хууш ду, ялта дуйш-дерзор адамашна юкьадалале, дохна-
ца адамаш дехаш хилла хилар. И иштта хилар дика гойту буц
(бац) боху дош талларо. Цо гойту вайнехан хьалхенгахь берриг
а болх бажа бажорца хилла хилар. Ткьа цу балхах бацар, баца
баор олуш хилла. И дош буц (бац) тIера схьадаьлла ду. Иштта
бацах боьзна хилла вайнехан хьалхенгахь хилла болу кьинхье-
гам а, болх а.

Стаг вацор, бохург, цуьнга бежнашна буц яайтар, бежнаш
дажадайтар хилла. Цул сов, кхин а хьалха адамаш шайш а
хилла бецаш а, орамаш а, иштта кхин йолу ораматаш а лехьош,
цунах пхьор латтош дехаш. Цу тIе доьгIча, вацор цхьа бежнаш
дажор хилла ца Iаш, адамийн хьашташна ораматаш, бецаш
лехьор, бохучу маьIнехь а хуьлу. Иштта цу дешнийн орамах ду
вацархо, лцархо, баца баор боху дешнаш а. ХIинца вайн болчу
меттан кхетамца вацор, вацархо, бохург муьлхха а цхьа кьа-
хьсар ду, ткьа баца баор берийн ловзарехь эшначу агIоне цхьа
муьлхха а гIуллакх дайтар ду. Меттан кхиаран законашкахь
хьалахенгахь, буьззина кхетам болу дешнаш оцу шайн хьалха-
лерачу маьIнера дIа а довлий, кхечу ледара маьIна долчу кхе-
таме довлуш хилар хууш ду, ткьа кьаьсттина а берийн ловзаран
кхетаме довлар. Масала, Туш, олуш дукха веза дела хилла вай-
нехан хьалха заманахь, ткьа хIинца цунах дисинарг «туьшах
ловзар», олуш долу берийн ловзаран маьIна ду. Гал олуш хил-
ла цу заманан маьлхан дела. Ткьа хIинца цунах дисинарг «гал-
гIожмех ловзар», олу берийн ловзаран маьIна ду. Бакьду цунах
схьадевлла долу кхин цхьацца дешнаш-м ду, масала, Гилние-
юрт, Галне, гелатхой — тайпа (гIалгIай), гиелате-юрт; Галан-
чIож — ламанан чIож и. дI. кх. а. Буц бохучу дашах схьаьлла
ю вайнехан цхьана декьан цIе — бадой а. Оцу тайпана вайне-
хан дахаран бух, цуьнан экономика хилла лаьттина ю цхьана
заманахь буц (хьалхенгахь цу дешан васт бац хилла).

Кхин а хьалха бац бохург маьлхан латта бохург а хилла:
ба→ма→малх; п//с — латта. Цу дашах доьзна ду мацвелла
бохург (дуста: бац, мац). Иза бацала ваьлла бохург, я вуьшта
аьлча маьлхан лаьтта тIе ваьлла бохург хилла. Кхузахь тиде
ме эца деза б ← м я м ← б долуш хилар а, велла бохург а
ваьлла бохург а цхьана маьIнехь хилла хилар а. Кхузахь аьр
вай хьагвелла бохург а цу хенарчу меттан хьесапехь IиндагIа
долчу тIуьнчу метте ваьлла бохург хилла, хIунда аьлча хьай-
хие бохург хIинца а ламанан малх боцу, IиндагIие басие бо-
хург ду ламанхойн диалекташкахь: кхузахь хьай боху дакьа
хьаг бохучу дирзина (й→г), -хие боху дештIаьхье охьа-
йьожна.

Иштта бацах лаьтташ экономика хиллехь, ткьа идеологи

дукхаделанаш болчу (язычески) динах лаьтташ хилла вайнехан. Коьрта деланаш хIорш хилла: **Ма** — маьлхан дела, **Сие** (ла) — стигалан дела, **Пхьа** — адамийн дела, **Цу** — цIеран а, хIусамийн а, кхерчан а дела. Кхин а хилла деланаш, масала: **Ди** — стигалан а, Iаламан а дела (кхузараа ду дие (день), гIалгIайн дигуохар (нохчийн стиелахаштиг туохар), дела (-ла — суффикс); **Гал** — маьлхан дела. Къаьсттана базбина лелош хилла бу **Гал**, **Ма** боху маьлхан деланаш. **Гал** грекийн хьалхазаманан **Гелиос** бохучу маьлхан делица вогIий-те, аьлла хета, -ос боху дакъа цIеран дожаран чаккхе хилар дагалаьнца къаьсттана а (хьовса лахахь). Ткъа **Ма** боху дела (хIинца вай малх олу дош цунах схьадаьлла ду, -лх — суффикс, кхузара схьадевлла **Маьлхиста**, **МIайста** боху меттигийн цIераш а, и. дI. кх. а). 8 эзар шо хьалха хилла йолчу **Хьалхарчу** **Азин** пачхьалкхийн и дела хилар а гучудаьккхина археологаша, ткъа иштта хууш ду и дела **Урартун** коьрта маьлхан дела хилла хилар а ²⁵.

Историс тоьшалла до адам шен истори дIайолалучу муьрехь бецаш а, хьуьнан стоьмаш а бууш, хи чуьра чIерий а льцуш, толлуш акхарой а дойьуш даьхна хиларна.

Цу заманахь **лахьор** коьрта болх хилла. **Иза** бецаш, орамаш, яа мегаш йолу сагалматаш лехьош гIуллакх лелийна бохурд ду. Цигара кхолладелла схьадогIуш ду **лахьа**, **лахьадар** боху дешнаш, ткъа **церан** маьIна хийцаделла **Iер-дахаран** кеп хий-цайларца доьзна, ткъа дош шен аьзнийн структурица хьалха ма-дарра дисина. Иштта цу орамах ду **лаьхьа** боху дош а, ткъа и хIума а **лахьане** ерзош хилла хиларан билгало а ю иза. Ткъа тIаьхью и цIе яккха ца магийначу гIуллакх дирзича кхолладелла «текхарг», «боьху хIума» боху дешнаш.

Iер-дахар хьехнаш чохь долуш, вай **лакхахь** ма-аллара, зуда коьрта а, ча тотем а йолуш зама хилла иза. И зама **Кавказан** юкъяра ваьр (род) долуш хилла ю. **ТIаьхью** акха дийнаташ **караIамийна** адамаша. **Кавказан** юкъяра ваьр дIа а даьлла, хIинца долу **Кавказан** къаьмнаш кхолладала дуьйладелла зама хилла иза. Делахь а меттан тоьшаллица **Кавказан** къаьмнаша шайн юкъяра ваьр долуш дуьйна а **караIамуо** долийна акха дийнаташ. Коьрта долчу **декъана** цу гIуллакхо вовшах а даьккхина **церан** цхьаьна **Iар**. Цу хена дуьйна а **вайнаха** пайдаэца **болийна** юьхьанца **кегийчу** **маIаш** йолчу даьхнех (хIунда аьлча, уьш хьалха **Iамийна** кара), **тIаьхью** даккхийчу **маIаш** йолчу дохнах. Даьхнилелор **дукха** хьалха заманахь дуьйна а **вайнехан** **бахаман** **бух** хилла хиларна тоьшалла до матто а. **Масала**, **вайнехан** **меттан** **тIеэцна** доцуш, шен ду **дукхах** долу хьай-банах а, **церан** **маша** а **билгалдеш** долу дешнаш, **бакъду** **кхечу** **Кавказан** **меттанашца** **догIуш-м** ду уьш: уьш **вайн** юкъяра **цIераш** ю. **Масала**, **нохч**. **сту**, **гIалгI**. **уст**, **адыг**. **пу**, **авар**. **оц**, **лакск**.

ниц, лезг. яц, табас. йиц, чамал. муса. Оцу дерриге а дешнийн орам цхъаъ хилар Гилманехъ гучудаьлла ду. Иштта а кхузахъ вай тоам бийр бу нохчийн меттан цѣрашца.

МаIаш йолчу кегийрачу дохнан цѣраш: газа, уьстагIа, ка, овст, Iахар, цIинжи, Iаьвла Iахар, жи, тyo, бyъхьиг, чухбyъхьиг и. дI. кх. а.

Даккхийчу маIаш йолчу дохна цѣраш:

Сту, гIалгI. уст, етт, бажа, борш, старгIа гIалгI. саргIа. Бакъ-ду, айгIар, алаша, йоргIа боху дешнаш гIумкийн маттара схьа-эчна вайнаха хьовса: айгур, алаша, жорга.

И тайпа говрийн башхаллаш тIаьхьоу вайнахана гучуевлла хиларан билгало ю иза. ГIумкашкара хааеллачух тера а ду и говрийн амалш вайнахана. Делахъ а говр вайнахана евза лахара а 4—5 эзар шо хир ду.

Дукха хенахъ дуйна бежнаш лелош а, царах маша деш а хилла вайнаха. Стеган хьолан барам бежнаш хилла, къаьсттана детташ долу бежнаш. Цигара даьлла ду хьал боху дош: детташ долчу бежнех хьелий (-ий — дукхаллин терахьан суффикс) олу. Иштта бежнашца доьзна ду даьхний, цу дашах схьадаьлла ду — дахар (в, б, й), стаг вехаш ву бохург. Иза дуккха а даьхний (бежнаш) ду бохург ду²⁶. Оцу тайпана хьал-бахам дохнаца доьзна хилла хилар хаалуш хIумнаш ду Европерчу дуккха а къаьмнийн а (немцойн, французийн и. дI. кх. а).

Говраш вайнаха йобжна а, тIехиьна а лелош хилла.

Ткъа хьелийн шурах тайп-тайпана сурсаташ кечдеш хилла, масала, шар, даьтта, кIалд, налха, тIуо, кIалд-морза, морза, нехча. Царех кечъеш хилла иштта яахIумнаш: кIалдаьтта гIалгI. даьттакIодар, тIуобиерам, чухьанбиерам, муьстабиерам и. дI. кх. а. И дерриге а дешнаш вайнехан шайн меттан ду. Цо и гIуллакх вайн халкъо ша-шен хьекъалехъ гучудаьккхина, керадерзийна хилла хилар гойту.

Даьхнилелорал тIаьхьоу я цуьнца цхъана (и билггал хууш дац) юкъадаьллачух тера ду ялта лелор. Билггал хууш ду дукхах долчу коьртачу ялтийн цѣраш Кавказан къаьмнийн, къаьсттина а Къилбаседа-Кавказан къаьмнийн меттанашкахъ, цхъана орамах лаьтташ долчу дешнашца билгалдеш хилар. Цо гойту и ялташ дукхах долу Кавказан къаьмнаш цхъана Iаш долчу заманахъ дуйна а вайна девзина хилар.

ХIокху тIаьхьарчу шерашкахъ Сиржа-Эвлахъ бина болчу ахкамаша гойту вайн республикан территори тIехъ 4—5 эзар шо хьалха дуйна а ялташ лелийна хилар, къаьсттина кIа.

Урарту пачхьалкхан хиллачу территори тIехъ бинчу ахкамаша гайтина цигахъ кIа дуйш-лелош хилла хилар.

Ткъа вайнаха ялта дуйш-лелош хилла хилар гойту вайн матто а, хIунда аьлча цуьнан кIа лезг. кIа, мукх агульск. мух, борц, вуоьта иштта кхин а дешнаш шен хилла хиларна. Къаьст-

тана а даьржина хиллачух тера ду мукх лелор, хIунда аьлча гIалгIайн маькх бепиг боху дош мукх бохучу дашах ду. Ткъа бепиг — иза хIирашкара тIеэцначух тера ду (хIир. баппа дуста нохч. баппи). Иштта даьржина хилла **борц** лелор а, хIунда аьлча сискал бохург хьалха барцах йоккхуш хиллачу **сос** цIарах ду.

Іаьржа кIа (рожь) а хилла вайнахана девзаш. Ткъа хьаьж-кIа (лезг. гьажикIа) тIаьхьуо вайнах хьаьжцIа, Макка обхучу хенахь цара цигара еана яьлла вайнахана юкъа. Иштта тIаьхьуо гIумкийн дашца юкъасана таро ю гIабакх, гIумк. кха-бакх.

Ялта дуьйш-дерзош вайнаха дукха хьалха дуьйна а лелийна хилар гойту ялташ лелош, охана деш лелош хиллачу гIирсийн цIераш вайнехан шайн хилла хиларо а; масала: **гота**, **нох**, **хьонхал**, **тиед**, **баьлча** — нахаран тIам. **Нох** **нохчи** бохучу дашна гергара а долуш маьлхан делан цIерах ма орамах долчух тера ду. **Гуота*** вукху маьлхан делан **Гал** орамах дуйте, аьлла а хета²⁷ и дI. кх. а. **Циел**, **марс** (**ма-р-с**), **мангал** (**ма-гал** — маьлхан деланаш), **мекха**, **мекханан** **цергаш** — ялташ дуьйш-дерзош лелоран гIирсаш. ТIаьхьуо тIеэцна вайнаха **миетаг** боху дош. Иза оьрсийн **мотыга**, **бохург** ду.

Диг, **биел**, **ваба**, **варзан**, **жIов**, **хьостам**, **хIож** — боху кхечу белхийн гIирсийн цIераш а орамера ю. **Ворданан** меженаш а дукхах ерш орамерачу цIерашца ю, бакъду «ворда» боху дош дукха хьалха дуьйна скифашкара схьаэцна ду. **Чкьург**, **вордан** **цIа**, **дукъ**, **дукъарц**, **милк**, **сема**, вайнехан дешнаш ду.

Шен схьадалар вайнехан маттаца къасталуш ду **диг** боху дош. Иза га бохучара схьадаьлла, ди — классан гайтам. **Цуьнан** юьхьанцара **хорма**, **Илманчас** **Я. С. Вагаповс** билгал мадаккхара, **дагар** хилла (**-р** — суффикс ю, иза хьалхалерачу маьI-нехь аьлча гаьнтIера бохург хилла, хIунда аьлчахь ша **диг** цхьана гаьнтIа дуллуш хилла дела. (**ХIинца** **цунах** **дага** **олу**). **Дага**, **дагарда** боху дешнаш а оцу орамах ду. **Дага** бохург догуш **дерг** га хиларна аьлла, **цкъа** **дагарда** бохург юьхьанца **дагарца** **дакъош** деш хьесап деш хиларна аьлла.

Стоьмех вайнахана хьалхе дуьйна а бевзина бу **Іаж**, **хьач**, **кхуор**. Ткъа **бал** гуьржашкара гучуаьллачух тера ду. **Цара** «ба-ли» олу цунах. **Делахь** а, **ирански** **маттахь** а дош ду иза.

Къаьстана даьржина хилла вайнехан **накхаршлелор**. И иштта хилар гойту **дерриге** а цу **гIуллакхах** **довзна** **долу** дешнаш вайнехан шайн хиларо: **ниекх** (**микх**), **накхармоза**, **зIуга**, **жуккар**, **вой**, **войдалар**; **вемоз**, **улхамуоз** и. дI. кх а.

Тайп-тайпанан **металлех** **гIуллакх** деш а, **уьш** **девзаш** а хилла вайнахана.

Вайн **меттан** **тоьшаллица** **гучудаьлла** ду **эчиг** вайнаха **шаьш**

* Дуста: скифийн гудан — гуота.

доккхуш а, лалош а, цунах дезар деш а хилла хилар, масала, ач//аш олуш цхъа ши тайпа хIума ю. И руда хилла. Цунах доккхуш хилла вайнаха эчиг. Оцу ач бохучу дашах схьадаьлла ду ткъа эчиг (кхузахъ тIекхеттарг дошкхолларан суффикс -г ю; хьовса: дач — дечиг, довз — девзиг, ла — лериг (чIеберл. лариг)).

Оцу дерригено а гойту эчиг вайнахана дуьххъара шайна гучудаьлла а, цунах гIуллакх дан а хууш, уьш хилла хилар. Изза ала мегар ду дешех, детех а, цIастах а лаьцна. И дешнаш а вайнехан шайн ду. Болат боху дош тюркски къаьмнашкара тIеэцна ду (гIумк. болот). Амма хьалхенгахъ вайнахана и металл девзаш хилар гойту онда дашо. Иштта олуш хилла вайнаха цу металлах (болатах) хьалха. И дош скифийн маттахъ а хилла (хьовса лакхахъ). Девзаш хилла вайнахана иштта кхидолу металаш а, масала: ез, гIели, жовхIар, бирлант, борза, мисирболат (Мисир Египтах олуш хилла, цигара гучудевллачух тера ду и болат), нашта и. дI. кх. а. Царех цхьадерш тIаьхьуо кхечу къаьмнашкахула девзина хила а мегаш ду. Амма эчиг, депий, цIастий, детий, борзий вайнаха шаьш доккхуш хиларан шеко яц. И гIуллакх Кавказехъ уггар хьалха металлурги гучуьлчухъана а хилла ду. Ткъа Кавказ, Илманехъ хууш ма-хиллара, адамаллин исторехъ дуьххъара хилла металлурган кхерч бу²⁸. Дуьххъара дезар деш лелийнарг цIаста хилла, тIаккха борза, тIаккха эчиг, цул тIаьхъа болат и. дI. кх. а..

Вуно гена заманахъ дуьйна а мехкадаьтта девзаш а, цунах гIуллакх деш а хилла вайнах. Дуьххъара дуьнен тIехъ мехкадаьттанах гIуллакх де завод йиллинарш вежарий ДубинингIар лору.

И завод Мазлак-ГIали юххехъ йиллина хилла. Цул хьалха мехкадаьттанах гIуллакх дан долийна Мамакх-юрт, олуш хилла йолчу кIотар юххехъ нохчаша. Чеченский асфальт силма, олуш асфальт а. ю Илманехъ евзина²⁹. Нефть, боху дош оьрсаша а, кхечу Европерачу къаьмнаша а Иранан маттера тIеэцна ду — нафат. Ткъа и дош нохчийн шайн ду — мехкадаьтта. Даьржа мехкадаьтта а олу.

Къаьсттана ала дезаш ду вайнехан гIишлошъяран говзал-лех лаьцна.

Кавказехъ а цIе яххана говза гIишлошъян хууш пхьераш хилла вайнехан. Цара еш хилла тIекIелйина гIаланаш а, чохъ Iен а, тIеман Iалашонна а 5—6-зза тIекIелйина бIаьвнаш а. Шайна йина ца Iеш, луларчу къаьмнашна — гуьржашна а, пхийшна а, шойшна а, тушбацошна а, беношна а (мохевци), хIирашна а, иштта кхечарна а еш хилла нохчаший, гIалгIаший бIаьвнаш. Цунах лаьцна дуккха а дийцарш ду вайн ламаройн, къаьсттана мIайистойн. Вайнехан и говзалла лакхара хиларна тоьшаллаш хилла лаьтташ ю кхечу цхъана а Кавказан латта

Техь йоцчу тайпана йолу Нохч-ГӀалгӀайчуьра дукха бӀавнаш. Йоха мел йина уьш! Къаьсттана Кавказан тӀом болчу хенахь.

Иштта тоьшалла ду вайнехан меттанашкахь бӀавнан массо а меже билгалъеш дешнаш хилар а: нохч, цӀуркул, чӀарх, чӀи-ерга, ларам, наьртог, эрда бӀогӀам и. кх. дӀ. а.

Коьрта долчу декъана XII—XVI-чу бӀешерийн заманахь еш а хилла и бӀавнаш вайнаха. БӀавнаш еш берш таро йолу нах хилла, дерриг ваьро цхьана йина яц уш.

Къаьсттана говза пхьераш мӀайстойн, маьлхийн хиллачух тера ду. БӀавнаш яран а, кхийолу а говзаллаш мӀайистоткахь хилла хиларан бахьана ду иштта олуш хилар: *Никъ маьрша цӀен мӀайсто.*

Цул сов, мӀайстой бевзаш хилла говза лоьраш хиларца а. Коьртан туьтанна гам хьокхуш цара деш хилла дарба, Европерачу къаьмнашчул хьалха карадирзина хилла царна. ЦӀена бакъдолуш литературехь хааделла ду гӀараваьлла волу оьрсийн XIX-чу бӀешеран хирурга Пироговс ламанхойх човьерзоран говзалла Ӏамийна хилар.

Иштта йоккхачу говзаллица бевзаш хилла мӀайстой кхел нийса еш хиларна а.

Дукха лакхара хилла ю вайнехан герзаш даран говзалла а. Цара XVIII-чу а, XIX-чу а бӀешерашкахь а, цул хьалха а деш хиллачу герзийн — шаьлтанийн, таррийн — шайн дитт ира хиларан говзаллах хӀинца а Ӏилма кхиаза ду.

Ишттачу туьрах терс-маймал олуш хилла. И тарраш Кубанехь а, кхечу меттигашкахь а «волчки» аьлла девзаш хилла. Иштта олуш хиларан бахьана цу туьр тӀера берзан сурт хилла. Хьенапан шаьлта олуш хилла нохчийн шаьлта. И шаьлтанаш еш волчу пхьеран цӀарах олуш хиллачух тера ду. Цхьа ша тайпа нохчийн шаьлта а олуш, дика евзаш хилла и шаьлта. Нохчийн топ, а, нохчийн тапча а олуш герзаш а хилла вайнаха деш. Тайп-тайпана герзаш деш болу пхьераш хилла къаьсттана ДаьргӀахь а, ДжугӀуртехь а, АтагӀахь а, иштта кхечанхьа а. Иштта хууш ду Шемалан заманахь нохчаша яккхий тоьпаш еш а, молха доккхуш а хилар.

Кузаш а, вертанаш а, палсаш а, маша а беш хилла вайнаха. И гӀуллакх вайнехан зударша деш хилла. Дукха чӀогӀа лакхара говзаллица и гӀуллакх лелош хилла зударий хӀинца а бицбалаза бу вайнахана. Масала, иштта хӀинца а дагайогӀуш ю Курчалойн-Эвлара Ӏабадат. Цо шен а, шен майрачун а юх-юххе хиьна Ӏаш диллина сурташ а тӀехь бина хилла болу куз шен исбаьхьаллица хӀинца а буьйцуш бу.

Къаьсттана лакхара хилла вайнехан зударийн бедарш тегаган говзалла. Бакъду гуттар хьалха бедарш а, мачаш а чӀен цӀоканах а, тӀаьхьуо кхечу акхаройн цӀоканех а еш хилла. Иштта

чен цIарах ду вайн итиг гIалгI. икка, дуста: нохч. ичча, итум. икка ваха «ча ен ваха» бохург, куоч, хеча боху шира дешнаш. ТIаьхьо машех а, исхарх а деш хилла коч-хеча.

ЮКЪАРАЛЛИН ДIАХIОТТАМ МУХА ХИЛЛА ВАЙНЕХАН ХЪАЛХА ЗАМАНАХЪ

Кхидолу кЪаьмнаш а санна, вайнах ваьран (рода) юкЪараллин дIахIоттам а бевзина бу.

Делахъ а, хан яларца цу хIоттаман башхаллаш хийцалуш хилла.

Кхидолчу Кавказан кЪаьмнашна схьадовларехъ вайнехан кЪам гергара хилар тидаме а эцна, ала дезаш ду вайнахана коьрта долчу декъана шина тайпана ваьран дIахIоттам бевзина хилар: кхидолчу Кавказан кЪаьмнашца цхьаьна, юкЪара ваьран дIахIоттам а; ткъа, Кавказан кЪаьмнаш вовших кЪаьстича вайнехан шайн хилла болу, ваьран дIахIоттам а. И юьхьанцара Кавказан кЪаьмнийн юкЪара ваьран дIахIоттам Iилманчийн тоьшаллица вайн зама тIекхачале (д. н. э.) долу II эзар шо чекхдаллац хилла (Г. А. Меликишвили. К истории Древней Греции).

Цул тIаьхьа Кавказан кЪаьмнаш юьхьанца шина декъе декъало — кЪилбан, кЪилбседан Кавказан юкЪараллашка, цул тIаьхьа килбседан Кавказан юкЪаралла а екъало шина декъе: адыгский, нахско-дагестанский.

ХIор ваьран а шен территории а, мотт а, яй а, тотем (лоруш долу цхьа экха, малх и дI.кх. а) а хилла. Оцу тайппана цхьа мотт а, цхьа территории, цхьа яй, цхьа тотем а хилла юьхьанца Кавказан юкЪарчу ваьран а.

Ткъа хууш ду, лоруш долчу экханан цIе ваьран а, цуьнан хIор членан а хуьлуш хилар.

Цунах лаьцна акад. Марра иштта аьлла ду:

«Тукхаман (ваьран — К. Ч.) цIе — иза, хууш ма-хиллара, оццу хенахъ делан, юьхьанца тотеман цIе ю»³⁰.

Адам, аьлла болу кхетам ваьран, тукхаман цIарца боьзна хилла бу.

«Меттан палеонтологица (историца) дешан чулацаман декъехъ адам, иза массо меттанашкахъ а тукхаман цIе ю»³¹. — яздора Марра кхин дIа а.

Цу Кавказан юкЪарчу ваьран тотем Ча хилла. Делахъ хIета цу заманан Кавказан меттанашкахъ адамах ча олуш хилла хила деза. И иштта дан а ду.

Бакъду, адам бохучу маьIнехъ ча дисина ДегIастанан цхьа-долчу меттанашкахъ — аварский, табасаранский, агульский (ав. чи, табас. чи, агульск. чи).

Ткъа кхечу Кавказан меттанашкахъ «йиший», «ваший»,

«шичий» бохучу дешнашкахъ а, тайпанийн цѣрашкахъ а диси-на и дош, цу дешнийн цхъа дакъа а хилла, кѣзиг-дукха хийца а делла. Масала: нохч. гІалгІ. **ваша, шича//шуча**, авар. **вац**, дарг. **уци**; абаз. **аша**, адыг. **шы**, хакуч. **чы** — «брат»; нохч., гІалгІ. **йиша//йуша**, авар. **йац**, абаз. **ахша**, адыг., каб. **гишешъу** «сестра». Илманчаша ма-аллара, «йиший», «ваший» боху дешнаш массо Кавказан меттанашкахъ цхъана орамах лаьтта³². Ткъа **ча** (экха) бохучу маѣнехъ массо а Кавказан меттанашкахъ ду, масала: нохч., гІалгІ., бацб. **ча**, аварск. **ци**, лак. **цуша**, табас. **швеч**, абаз. **лешвы**, каб. **мыше**, абхаз. **амшу**.

Проф. Б. Х. Балкаровс³³ ма-аллара, гуьржийн **датви** а цу да-шах ду (**ч**→**т**). Проф. Г. В. Рогава кхетадо массо а Кавказан меттанашкахъ **ча** юкъарчу дашца билгалъяьккхина хилар³⁴.

Ткъа хууш ду, цхъана ваьрехъ болу нах берриге вовшийн гергара — йижарий-вежарий хуьлуш хилар. Делахъ хІета, и гергарло билгалдеш долу дешнаш а цхъана цу ваьран цѣран орамах хила дезаш ду. Цу дерригено а гойту цхъана заманахъ Кавказан къаьмнийн юкъара ваьр хилла хилар, цу ваьраан то-тем **ча** хилла хилар а. Цул сов, зуда коьрта лоруш а хилла цу заманахълерчу ваьрехъ. Кхузара лаа дац вайнехан а, кхечу къаьмнийн а **ча** зудчах тера ю, — олуш болу кхетам.

Ча орам болуш гергарло гойтуш дешнаш дуккха а ду вайн: **ча** Кюрнех **таІ** олу вай (дуста: **йоІ**, **воІ**). Кхузара **т** ↔ **ч** гуьрж. **татви** — **ча**, нохч. **ичча**, итум. **икка** ваха бохург, талла ваха бо-хург ду). Шен тІаьхъа буьсучу гергарчу нахах а, шен берех а, беран берех а ика олуш хилла вайнаха «ТІаьхъа юьсучу **ика** гІайгІа ю-кх, валаза-м цхъа а ца волура», — олу. Дуста иштта: нохч. **Икиев**, хІирийн **Икаев** (фамилеш), кхузахъ **ик** орам **ѣу**, иза **ич**, **ча** бохучара ду.

И бохург чен ваьран гергарло гойтуш, цу дукха гена замане-ра дуьйна схьадогІуш къамел ду. ХІунда аьлча ика иза **ча** боху-чара схьадогІу **ч** ↔ **к**, дуста: итумк.—икка-ваха, нохч. **ичча**-ваха. (Дуста: Шат. Кекина, нохч. Чечина-юрт (**к** ↔ **ч**), Кер-кет — черкес, бохург хилла хьалха (**к** ↔ **ч**) и. дІ. кх. а. (Че-на талла ваха). Чен жижиг уггар дика кхача лоруш а, талла вахар коьрта долчу декъана **ча** ерахъама а хилла вайн гуттар хьалхарчу дайн, гІалгІайн **чейрахъе** ваха бохург а иштта «цена талла ваха» бохург ду.

Цу заманахъ дуьйш-дерзош а ца хилла, бежнаш караІамий-на доцуш, цаьрца деш долу гІуллакх а ца хилла. Акха орама-таш а, стоьмаш а лехьшо хьехнашкахъ дехаш хилла. Цу гІул-лакхаца зуда дика ларалуш хилла. Цундела цигахъ дерригенан а корта зуда хилла, зудча-чен цІарах цу ваьран дерриг адамаш а хилла. **Ча** тотем хилла къаьмнаш кхин а ду дуьнентІехъ, масала: американски индейцаш, славянаш, иштта кхи-берш а³⁵.

Амма дахаран хъелаш хийцадаларца, адамийн кара говзал-ла ерзарца, латта лело Iамарца, бежнаш караIаморца ваьран хъалхенгахь хилла болу кхетам а хийцало, керлачу дахаран хъелашкахь ча ларар юкъах дубсу. ХIинца кхин, ша керлачу хъелашца йогIуш йолу культ юкъайолу.

Ишттаниг хилла маьлхана кортабеттар. Кавказан юкъара ваьр Iасадекъадалале дуйна а кхоллало маьлхан культ.

Хъалха ча тотем йолчу хенахь нах хъехнаш чохь Iаш, цхъа-на ораматех, акхачу стоьмех, тоам а беш Iийна хилла. Царна маьлхан зIаьнарш башха оьшуш ца хилла. Амма хIинца ялта кхиар, бежнашна докъар кхиар малхаца довзна хуьлу. Цунде-ла дуйладаелла адамаш малхана корта бетта Маьлхан цIе **Ма** хилла. Цу дешах догIуш ду вайнехан **Малх** (-лх — суффикс), бутт (**м**→**б**), **Маьлхаста**, **МIайста** (меттигийн цIераш); гуьрж. мзе — малх, абхаз.-адыг. маза — бутт (беттан а, маьлхан а цIе-раш цхъана орамах лаятташ ю, хъалха адамашна цу шина се-дана юкъара башхалла хууш цахилар ду иза); анд. михел — малх и. дI. кх. а. Адыгаша малхах дыг//тыг олу, амма и цIе кхечу Кавказан меттанашкахь йолчу маьлхан цIарца йогIуш яцахь а, адыгаша маьлхана гIуллакх деш хилар а, и церан а, Кавказан кхечу къаьмнийн санна, культ хилла хилар а шеко йоцуш ду, ткъа адыге «маьлхан бераш» бохург ду, аьлла, са-цийна а ду Iилманехь (дуста: **нахчи** — маьлхан адамаш, **на//ма**, -х — детерминант (дуста: **малх**, **нах**). Кхечу къаьмнийн а хил-ла малх культ, масала, американски индейцийн, грекийн, мас-сагетийн и. дI. кх. а.

Вай лакхахь ма-аллара, тотеман цIе, иза цу ваьран цIе а, цуьнан массо а декъахойн цIе а хилла. Делахь хIета, **Малх** культ хила боьлча, ваьр а, адам а кхечу, маьлхан цIарца бил-гал деш хилла хила дезаш ду. Иза иштта хила а хилла. Ма-сала, вайнехан **мар**, **майра** боху дешнаш а, **нах** боху хIинца ду-кхаллин терахьехь долу дош а маьлхан цIарах ду.

ЖIахойн магIарулчи ламанан стаг, ламаруо бохург оцу да-шах ду (шашь шайх а олу цара иштта). **ГIалгIаша маIа** (сар) олу боьршачу стагах. И дош а ду Маьлхан цIарах доза-делла.

Цу дашца йогIуш дукха меттигийн, дийнатийн цIераш ю вайн ламчохь. Иштта ю: **Масар** маьлхан меттигашкара эхка бохург ду иза, **Баса** маьлхан латта, (**м**→**б**), **МIайста**, **Маьлхаста** (меттигийн цIераш, **Мулкъа** меттиган цIе, мулкъуой тайпанан цIе: **Му** — малх, -къа — кIант маьлхан кIант//кIентий бохург ду мулкъуой бохург; **Муоьлкъа** бохург ду иза. Ткъа хууш ду моьлкъанна малх дукха безаш хилар и. дI. кх. а). Цу дашца довзна ду **Нашах**, **Нахкуорт**, **Нахараст**, **Меша-хи** боху метти-гаш, **хи** — уьш вайнах схьабевлла меттигаш лоруш а ю хал-къан дийцаршкахь, ткъа иза меттан Iилмано а чIагIдо, хIунда

аьлча нахчи, гIалгIа бохург Маьлхан цIарца ду. (Хьовса ла-
хахь).

Кхузахь хIотто тарло гIалгIа бохург муха ду маьлхан цIарца
догIуш, аьлла хаттар.

Иза иштта хилла. Керстан дин тIеэцча вайнехан цхьайолу
маьлхан цIераш грекийн матте яха йолийна, хIунда аьлча кер-
ста дин Кавказе дуьххьара грекашкара кхаьчна, ткьа малх ца-
ра а лоруш хилла, вай лакхахь ма-аллара. Делахь хIета гре-
кийн маттахь малхах гелий олу. Иштта грекийн матте яьлла,
ГаланчIож, аьлла йолчу вайн ламчуьрчу, шех хьалха Маьлха
чIож олуш хилла долчу чIажан цIе. Цу цIарах дозаделла ду
галай (тайпа), гIалгIа боху дешнаш (гIа — суффикс). Иштта
нийса дац гIалгIа бохург вайн гIала — бохучу дашах ду
бохург³⁶, хIунда аьлча гIала боху дош вайн меттанашка тIаь-
хьуо бен ца кхаьчна тюркойн маттара. Ткьа гIалгIай цу мет-
тигашкахь хьалххе дуьйна а Иийна бу. Кхузахь тидаме эца бе-
заш бу нохчийн а, гIалгIайн а ГаланчIожара схьабевлла боху
халкьан кхетам, цу чIожара меттигийн маьлхаца йогIуш йолу
цIераш а. Вайнехан дийцарехь гIалгIай Га бохучу стагах схьа-
бевлла аьлла ду. Вай лакхахь далийначуьнца догIу иза а.
(Хьовса лахахь).

МУХА ЛОРУШ ХИЛЛА ХЬАЛХАЛЕРАЧУ ВАЙНАХА ШАЙН ТОТЕМАШ А, ДЕЛАНАШ А?

Хьалхалерачу адамашна дика а, вон а Iаламехь хуьлуш
болу хийцамаш а, дерриге а шайн тотеман я делан лаамца хуь-
луш ду моьттуш хилла. Ур-атталла хи а деланийн цIерех доьз-
на шина тайпанан хилла: тIубхи (тIуб — делан цIе). Иза лаьт-
тарчу хих олуш хилла, диеIанхи (диеI — делан цIе). Иза догIа-
нан хи ду.

Цундела шайн деланашна тамберг лело гIерташ, царна хье-
сталуш хилла адамаш.

Церан дуьхьа бежнаш дойуш, хелхарш деш, уьш хестош ил-
леш бохуш хилла.

Цаьргара диканиг доьхуш ламазаш а деш хилла. ХIор делан
цIарах йина кьубба хилла. Кьуббанаш лекхачу меттехь еш а
хилла. Иштта кьуббанаш ю хIокху сохьта а вайн лаьмнашкахь,
масала, Гал-Ерда, Ткьаба-Ерда, Алби-Ерда, Маги-Ерда (гIалгIай-
чов) и. дI. кх. а. Оцу дешнашкахь шолгIа дакьа ерда (святой) бо-
хург ду, ткьа хьалхара дакьош Гал, Ткьаба, Алби, Маги делан
цIераш ю.

ХIор делан а шен цхьацца де хилла. Цу дийнахь нах дуург,
мерг, дайа бежнаш оьций лам тIе бовлуш хилла и де дазда.
Цара цигахь сарралц даьхний дойуш, дууш а, молуш а зовкх

Ма (маълхан дела) ламаз деш бу нохчийн геннара дай.

хьобгуш хилла. Шайш вазвеш волчу делан цѣ а йохуш доѣнаш деш хилла.

Масала, дѣадаханчу бѣшарахъ а, гѣалгѣаша Маги-Ерда кѣубба йолчу а боьлхий, Гѣелой! Гѣелой! бохуш маьхъарий а детташ, доѣанаш деш хилла. Малхе дѣахьобжуш, цуьнга куьйгаш а кхийдош и гѣуллакх цара лелош хиларо гойту уьш вай лакхахъ вийцинчу маьлхан деле Геле кхойкхуш хилар; цул сов, цу кѣубба цѣ Маги Ма аьлла йолчу хьалха хиллачу маьлхан делан цѣран орамах лаьтташ а ю.

Иштта доѣанаш деш хилла, масала, шайн деланашка гѣалгѣаша XIX-чу бѣшарахъ а: «Ва ницкъ болу Дела, диканиг лохъа тхуна! «Дела» дош олуш болчу, хьо хьахош, далла безаш, ахъ лоруш болчу аренан эланаша, ламанан ханаша хьайна дехарца ламаз дича, айхъа царна дина совгѣат дехъа тхуна а. Хьаша маьрша тхуна тѣваийтахъа, хѣусамда ирсе вахийтахъа. Хьеше а, цѣийндега а цѣена цѣе латайтахъа. Дела, сагѣадаькхинчу стеган беркат а, кад буьзна а хилийтахъа. Тѣаьхъара а хѣусамдена а, хьешана а шен цѣена цѣе а, буьззина кад а болуш тѣаьхъе лохъа.

Ца чу а, юърта тїе а хууш болу бала я кхин бохам, шайтїа хуьлда иза, делан хїоъ хуьлда иза, хьайн туьрца, тоьпаца до-
хадай тхуна гена даккхяхьа.

Тхан кхачанах дїовш деш волу, молучух кьахьо еш волу
ямарт хьаша тхан чу а ма ваййтахьа, чуьра ара а ма валийта-
хьа, Дела. Тхо хьан лейш деца, хьан аьттан эсий тхо ду. Хьан
жерчийн Іахарий тхо ду. Дукха чїогїа тїелеташ кхера ма дехьа
тхо, гена валий дїа ма тийсахьа тхо. Нанас шена дезаш долу
бер санна, хьастахьа тхо. Тхуна нийсачу бакъ болчу новкьахь
нисделларг дехха латта дехьа, ва дела. Дерриг а оха лелош дол-
чунна — бежанна, жанна — тїаьхье лохьа, оха дїаюьйш ерг
хьекъийтахьа, иштта меттиг дуккха а хьейтахьа тхоьга. Нов-
кьа волучуьнан некъ дика хилийтахьа, цїахь вуьсучун меттиг
даьттанлаьх хилийтахьа.

Цхьана куьйгьа маларан кад а, вукху куьйгьа вортан-тїера
лаьцна уьстагїа болуш, хьан цїарца дехарш, ламазаш деш вол-
чу ирсе стагана айхьа ден долу дика тхуна а дехьа.

Маїаш тїе кїайн кїади и хьарчийна болу стомма сту хьал-
ха а лаьцна хьайгьа дехар деш волчу стагана айхьа луш доллу
ирс лохьа тхуна а. Эзарнаш стерчий, уьстагїий кхаба а кхобуш,
дайа а дойъуш болу цїена вежарий а, кїентий а шортта лохьа
тхуна. Хуьачул доьху оха, луьучул лохьа тхуна. Деха ца хаьа
алий, хьайн сагїа жим а ма дехьа, дукха доьхуш кїордийна
алий, гом а ма хьежахьа. Дена дезачул ялта лохьа тхуна, ял-
тийна дезачул догїа а, малх а лохьа тхуна.

Стигал кьовкьай, стигалара догїа догїур ду алий, хаам
бехьа тхоьга, ткьа лаьтта даьтта санна, догїа охьахеций, бер-
кат лохьа тхуна. Хїор шарахь хїара зама могуш а, ирсе а як-
кхийтахьа тхоьга. Дашо Мятцели, хьайн беркат лохьа тхуна,
лулахо Бейн-Села, ахь хьайн беркат а лохьа тхуна, Делан юьхь
Тушол, ахь хьайн беркат а лохьа тхуна. Дерриг а лаьтта тїехь
садоїучу хїуманан тїаьхье хьох йозуш ю, бах, тїаьхье шорта
лохьа тхуна.

Чехкачу боларца Да волчу гїай, хьекъалчу дашца Деле де-
хахьа, вежарий Цїой болчу гїой, Цїушка дехахьа, Делан юьхь
Тушол. Дала боху: «Сан цїе йоккхучунна, соьга беркат доьху-
чунна ас дика ло». Берриг а цїуша сагїийна дїаоьцийла тхан
ламаз. Диканца дїа а эца, велакъежаш духа а дайїта тхан са-
гїа, ва ницкъ болу дела!»³⁷.

Гуш ма-хиллара, и ламаз уггар а лакхарчу веа деланна —
Мятцеланий, Бейн-Селаний, Тушолиний, Цїу-Деланий деш хил-
ла ду. Тушол, хууш ма-хиллара, дерриг а дуьнентїехь долуш
долчу хїуманна а, бїаьстенан а, лаьтта хьаладолучу хїуманан
а дела лоруш хилла. Дерриге а стигалара лаьтта догїучу лайн,
догїанан, мархийн, йочанан-йохкканан дела хилла Бейн-Села.
Цунна юххера хилла Мят-Цели. Цїеран дела хилла Цїу-Дела.

Гал (маълхан дела) ламаз деш бу гIалгIайн геннара дай.

Бейн-Села Тушолин да ву, аблла ду текстехь. И цIе шина декъах дайтта: Бейн+Села. ХIор дакъа ша къаьсттина цIе ю. Вуьшта аьлча, ша къаьсттина деланаш хилла Бейна а, Сиела а. Делахь а, шайн корматалашца башха къаьсташ хиллачух тера а дац и ши дела. Цундела кхетта и ши цIе цхьана. Амма, Бейна Селел хьалха хиллачух тера ду. Иза Урартухь ву —

Биайна (хъовса лакха). Схъахетарехъ, ший а стигалан, йочанан-йовкханан деланаш хилла уьш шен-шен заманахъ. Мятцели а ду пина декъах лаьтташ: мят+цели. И ши дакъа а цхъацца делан цӀе хилла, амма и деланаш вовшашна юххера хилла. Цул сов, цу дешнашкара шолгӀа дакъа Села//Цели цхъана орамах лаьтта. Цо а гойту и деланаш вовшашна юххера хилар (ц ← → с, с ← → ц).

Церан дуьхъа яаллах! Церан дуьхъа яаллах! бохуш доӀанаш деш хилла вайнаха бусулба дин тӀедеанчул тӀаьхъа а. Цара вуьйцуш верг шайн дайша бусулба дин тӀедале лоруш хилла волу цӀеран дела хилла, бусулба динан аллах! делах дӀа а ветташ.

ХӀинца а чӀегӀардиг, хӀуттут ер къилахъ лоруш ду вайнаха. Уьш даздина олхазарш хилла. Стелахаьштиго, хе, цӀаро вийна стаг а гӀазот лоруш хилла. Иза и ІаӀман гӀуллакхан делах доьзна лоруш хилла хилар ду.

Вай лакхахъ ма-аллара, хӀор делан шен цхъацца де хилла. Ткъа и де цхъа ша йолчу меттехъ даздеш хилла. Оцу меттиган цӀе цигахъ вазвеш волчу делан цӀе хилла. Ткъа и цӀераш тӀаьхъуо денойн цӀераш хилла дӀахӀиттина. Иштта кхоллаелла хъалхалера вайнехан календарь.

нохч.	гӀаӀлгӀ.	бац.	аьккх.	кист.
тахана	тахан	тха	таха	дахан
кхана	кхоана	кха	кхана	кхана
лама	ломма	ломо	лома	лама
ула	цӀулла	йлла	илла	улла
цӀака	цӀумоака	цӀаккха	цӀакка	цӀака
цӀаста	цӀулцӀумоака	цӀука	цӀука	—
цӀумока	—	кӀало	—	—
цӀула	—	—	—	—
селхана	селхан	—	—	—
стомара	самар	—	—	—
	(дийнахъ)			

Оцу хӀор цӀеран бухехъ делан цӀе ю, ткъа церан чаккхенаш меттигийн суффиксаш ю: -на, -ка, -ста, -ра, -ла. Ткъа и суффиксаш гуттар хъалха заманахъ хилла а яц. ХӀинца а бацойн цхъадолу дешнаш уьш йоцуш ду: бацойн матто вайнехан меттанийн дуккха а шира хӀумнаш Іалашдина хилар гучудаьлла ду Илманехъ³⁸.

Кхин цхъаь ду гучудаьлла: цхъана хенахъ суффиксаш хилла а яц меттанашкахъ. Уьш тӀаьхъуо гучуевлла. Иштта хилла вайнехан маттахъ а. И гойту бацойн матто.

Вай ялийна денойн, беттанийн цѣраш керстан а, бусулбан а дин доцчу заманахъ календаръ хилла ала мегар ду, амма керста дин вайна юкъадаълча, уыш денойн беттанийн цѣрах хилла йиса а йисина, кхин календаръ кхоллѣлча, шайна юкъахъ керстадинан (грекийн), вайнехан язычествон цѣраш а йолуш. Бакъду и грекийн цѣраш гуьржийн маттехула кхаьчна вайга, хӀунда аьлча керстан дин вайнахана юкъадеанарг гуьржий бу. Оцу гӀуллакхан дӀадоладалар V-чу бӀешарехъ хилла а ду. Цунах лаций лахахъ хьовса. Кхузахъ ялор вай вайнехан керстадинца йӀовзна йолу календаръ:

нохч.	гӀалгӀ.	бац.	гуьрж.
уоршуот	уоршуот	цхъана	оршабатӀи
шинара	шинара	шина	самоабати
кхаара	кхаьра	кхо	отхшабати
йиеара	йиера	йивӀ	хутшабати
пӀераска	пӀаьраска	пӀараскӀ	параскеви
шуоьтадие	шуоттади	шабатӀ	шабатӀа
кӀирандие	кӀиранди	кӀвираь	кӀвира

Уоршуот, пӀераска, кӀира, шуот — грекийн деланийн цѣраш ю.

Ткъа важа цѣраш вайнехан терахьийн дешнашца йӀовзна ю.

Керста дин вайнахана юкъахъ хилла хиларх лавцна къавсттина дуьйцур вай.

*Кхузахъ ялор вай гӀалгӀай беттанийн цѣраш а.
ГӀалгӀайн ханорг (календаръ)*

- 1 Тушол бут — 21 мартера 19 апреле кхаччалц — 30 дие.
- 2 Мутхьал бут — 20 апрелера 20 май кхаччалц — 31 дие.
3. Бекарг бут — 21 майра 19 июне кхаччалц — 30 дие.
- 4 Заьзар бут — 20 июнера 20 июле кхаччалц — 31 дие.
- 5 Татув бут — 21 июлера 19 августе кхаччалц — 30 дие.
- 6 КӀимарс бут (нохч. КӀа-маьрса бут) — 20 августера 19 сентябре кхаччалц — 31 дие.
- 7 Бядар бут — 20 сентябрера 19 октябре кхаччалц — 30 дие.
- 8 Гизгир бут — 20 октябрера 19 ноябре кхаччалц — 31 дие.
- 9 Лийчил бут (нохч. Чилла) — 20 ноябрера 19 декабре кхаччалц — 30 дие.
- 10 Чаптар бут — 20 декабрера 19 январе кхаччалц — 31 дие.
- 1 Нажгоам бут — 20 январера 18 феврале кхаччалц — 30 дие.

12 Саккар бут — 19 февралера 20 марте кхаччалц — 31 дие.
Гизгир — «бабье лето» — бохучу маѳнехь а хилла.

Кіиранан денош иштта туьдуш хилла гІалгІаша.

Оршот — наькѳахочун ди
шинара — тІемахочун ди
кхаьра — мугІарарчу наьхан ди
ера — дух лохаман ди
пІаьраска — биезаман ди
шоатта — начІал долача наьха ди

НачІал — иза сутара, мекара бохург хилла, жуьгташа шоат олуш а хилла. Иза и цІе жуьгтийн динан дийнан цІе хиларан билгало ю, жуьгташа Сабатон олу оцу дийнах, дуста нохч. Шабат да — иза чІагІо я цѳа хІума тІелаца бохург хилла: Шоата (Шуьйта) цигара схьадаьлла. Хетарехь, генна хьалха диллачу оцу жуьгтийн динан Іаткѳаман тІаьхье ю иза. Ткѳа Шибути аьлла евзаш а хилла шотой юкѳаралла XVI—XVIII-уй бІешерашкарчу оьрсийн йозанан хьостанашкахь. Хьалха шотоша шаьш а йоккхуш хилла шайх и цІе).

Кіиранди — паччахьий ди.

Нохчийн а хилла иштта тидамаш.

КЕРСТА ДИНЕХЬ ХИЛЛИЙ-ТЕ ВАЙНАХ?

ХІокху заманахь нохчий гІалгІай, бусалба динехь бу, ткѳа бацой керста динехь бу.

Ткѳа хьалхенгахь вайнах цѳа дела вазвеш долу дин доцуш хилла. Цу гІуллакхах язычество олу. Ткѳа цул тІаьхьа керста динехь а хилла вайнах.

ХІинца а цу заманийн гІиллакхаш хаалуш ду вайнахана юкѳахь. Масала, вайнаха тахана а лору: цІе, хІуттут, чІегІардиг, хІунда аьлча, уьш цѳаана хена тотемаш хиллий дела. Вайн заманахь а, вай лакхахь ма-аллара, «цІеран дуьхьа яаллахІ», бохуш доІанаш деш хилла меттиг ю хааелла. Уьш язычество динах бухадисина хІуманаш ду.

Вайнехан керстан дин хилла хилар дика гайтина ду исторехь³⁹. Гуьржашкара тІаьхьуо оьрсашкара а схьаэцна вайнаха керста дин, ткѳа гуьржашна юьхьанца иза грекашкара кхаьчна. V-чу бІешарахь дуьйна вайнахана а, кѳаьсттина ламанан Нохч-ГІалгІайчоьнан малхбузе районашка кхаьчна и. Цуьнан тоьшалла ду ламанан ГІалгІайчоьх Гал делан цІарах Іолу кѳуббана а (гал — грекийн Маьлхан дела), ткѳа хьалха хилла деланаш лоруш хилла керстадинехь а, масала: Галь-Ерда. Иштта тоьшалла ду Ткѳаба-Ерда олу кѳубба а.

Цул сов, вайнехан маттахь керстадинан дерриге коьрта долчу гІуллакхийн цІераш ю. Масала, вай лакхахь йийцина календарь, шеца грекийн маттара схьадевлла долу деланаш билгал-

беш долу дешнаш а долуш ю; масала, пѣраска. И дош грекийн керстадинехъ лоруш волчу пайхамаран — Пераскеви цѣ ю.

Цул сов, керста динца доьзна юкѣа даьхкина вайнехан мат-та хѣара дешнаш а: нохч., гѣалгѣ. **могѣар**, гуьрж. **мзгвари** (священник); нохч. **килс**, гѣалгѣ. **киназ**, (килс); дуста: гуьрж. **эклиси** грек. «эклези», жуьгт. «кенесса», дуста иштта гѣалгѣ. **элгац**, гуьрж. **эклиси** оццу маьѣнехъ; нохч., гѣалгѣ. **жѣар**, гуьрж. **жвари**. Вайн меттигийн цѣрашкахъ а хаало **жѣар** боху дош, масала, Веданан районерчу Элстанжа юьртан юххехъ **Жѣар-куорт** олуш меттиг ю, Маьлхастахъ ю **Жѣарие** олуш юрт а, меттиг а. **Жѣарна** корта туохар хѣинца бусулба динехъ ламаздан бохург санна хилла. Керстада бохург делан цѣарца дуй баар санна хилла хѣал-ха. Керстан дин, керста бохург оьрсашкара керста тѣецна хиларан тоьшалла ду, хѣунда аьлча оьрсаша христианство олу керстадинахъ. Керстие олуш меттиг а ю вайн ламчохъ. **Лам-керста** бохург ламанан керстан динехъ волу стаг бохург ду; керста бохург христианин бохург ду.

Д. Д. Мальсаговна хетарехъ гѣалгѣайн «маьтер дела», «бо-жолг», «очче даьла» оьрсашкара тѣецна ду⁴⁰.

Керстадинца вайна юкѣадаьхкина ду хѣара дешнаш а **жуоьжагѣати**, ялсамание (грекийн Элизиум) и. дѣ. кх. а. Вайна-ха хѣалхенгахъ керстадинца мостагѣалла лелош ца хиларан тоьшалла ду *дика керста ву иза*, олуш хилар.

Тхуна хетарехъ, керстадинца юкѣаькккина хила мегаш ю вайн цхѣайолу цѣраш а: **Нак//Никѣ** (гуьрж. **Нико**) — оьрс. **Николай**; дуста: грек. **Нике** — толаман дела. **Никѣи** хѣраш олуш меттиг ю **Шелан** районехъ. **Никѣи-хи тѣе** а олу. **Пхийн**, вайн доза кѣаьстгачу меттехъ ю **Никарийн пхьиеда** олуш меттиг. И дерриге а **Нике (Николай)** дашца доьзна дуй-те, аьлла хета. **Микѣа** олуш цѣе а ю нохчийн (Микаьел — гѣалгѣ.). Гуьржийн **Мико** (оьрс. **Михаил** бохург дуй-те, аьлла, хета иза а). **Михаил** — иза керстадинан шайхех цхѣаь хилла. **Гилани**, **Гела** бохуш цѣраш ю вайн (юста: гуьрж. **Геловани** — фамили). Уьш а грекийн **Гелиос** бохучу маьлхан цѣарца долчу дашах юй-те, аьлла хета. **Кхузара** ду, вай лакхахъ ма-аллара, **Галанчѣож**, **Галь-ерды** боху меттигийн цѣраш а, **Или//Хѣили**, **Гоьрга** цѣраш керстадинан **Илѣя**, **Георгий** цѣрашца йогѣуш ю, **бибал-библин**, **товрат-талмуд** бохучара ду.

Цу дерригено а гойту вайнехан цхѣана хенахъ керста дин хилла хилар, шен схѣадаларца грекашкара а долуш.

Тѣаьхью бусулба дин вайна юкѣадаьлча, керстадинца доьзна дешнаш кѣезигчу барамехъ лелаш хилла ду маттаца. Уьш **молла**, **маьждиг**, **кѣорѣан** бохучу **ѣарбийн** дешнашца маттахъ **хердина**. **Амма** хѣинца а иштта олу **молла** а **моѣзур** а (я **могѣур**). **Кхузахъ** керста дин а, **бусулба** дин а цхѣаьна далийна.

Антични Илманчашна а тІехъ безваш, кхечу къаъмнашца богІуш а хилла вайнах. Иштта девзаш хилла вайн къам грекашна (царех вай желти олуш хилла. Ткъа и дош элада//эллины бохучара схьадаьлла хила мегаш ду. Хьалха царех иштта олуш хилла). Иштта безваш хилла вайна французаш (царех вай пиерангаш олуш хилла. Иза франки бохучу дашах хилла цІе ю; хьовса: пиеранга тапча). Парцуой олуш хилла вай персех. Мисир олуш хилла Египтах. Гирмахой олуш хилла Крымехъ дехачу къаъмнех, гирмахойн топ олуш хилла, Гирмех войду олуш а хилла.

Мажаран топ олуш топ ю вайнахана евзаш. **Мадъары** (венгры) бохучах дуй-те и дош аьлла хета. Делахъ а, **Маджар** олуш гІала а хилла Кума-хи йистехъ юккърчу бІешерашкахъ. Цигара даьлла хила а мега и дош. Цига вайнах кхочуш хилла. Волгех хьалха **Итиль** олуш хилла. Цигара схьадаьлла ду вай цу хих **Идал** алар, **Идалан** кортош аьлла а ду вайн фольклорехъ. **Каджары** олуш цхьа паччахьаллин каста хилла **Иранехъ**. И дош **ГІажари** аьлла дисина вайнехан маттахъ. Иштта олу вайнаха **хІинца** а **иранцех** а, **азербайджанцех**. **ГІажарийн-юрт** олуш юрт хилла вайн хьалха. И юрт **хІинца** **Нестеровка** олу станица йоллучохъ хилла. **Индекс** **ХІинде** олуш хилла вайнаха.

Дукха хьалхе дуйна и муохк безваш хилла вайнахана. **Сиккиме** вахана вайна, олуш хилла вайнаха хьалха цхьана гена метте стаг вахча. Иштта меттиг ю **Индекс***. Цигара чилла кхехьа обхуш болчу нахаца боьлхуш хилчух тера ду вайнах а.

Ездари олу вайнаха. **Езд**, олуш гІала ю **Иранехъ**. Цигара дахьаш хилла вайнаха и дари. И цІе цигара схьаьлла. **Мантиех** вахана олуш дара вайн баккхийчу наха стаг, цхьа гена вахана бохучу маьІнехъ. И билггал **хІун** меттиг ю хууш дац. **Мальта** цІе йолу **Средиземни** олучу **хІорда** тІера **ГІайре-х** яций те иза олий хета. Я хьалха, вай лакхахъ ма-аллара, **Урартух** **Мануа** (дуста: **Мани** — стеган цІе) олуш хилла. И бохург дуй-те и, аьлла а хета, -тІа// -та боху дештІаьхье -тІе а кхетта. **Мантуя** олуш **Италехъ** ю йоккха гІала. **Цунах** дозуш хила а мега и дош.

Хонкар паччахъ а, **Истамул** а олуш хилла вай **Турцех**. И дешнаш **Хонакар** бохучу **кастин** а, **Стамбул** цІе йолчу **ГІалин** а **цІарах** ду.

Сирех **Шема** олуш хилла вай. **Китайцех** **Чинтий** олуш хилла.

* Делахъ **ДегІастанара** **Сиух** олучу юьртан хила а мега и. Цига **Шема** ла таІзарна обхуйтуш хилла вайнах. **Цунах** кхолладелла хила а мега и **ГІуллакх**.

Вайнах тIаьхьуо кхочуш хилла Казане а, Варшаве а, Нижний Новгороде. Царех вай **Варшиех** Варшава, **МаКIариех** хьалха Нижний Новгородах, Макарьевка олуш хилла. Иза **Макария** олуш волчу керстан пайхамара дийнахь цигахь ярмарка хIут-туш хиларна тIера аьлла ду. Вай татарех гIезалой олу. **Казань** бохучара схьадаьлла хила мегаш ду и дош а.

Византех **Руми** олуш хилла вайнаха. Иштта зудчун цIе а хилла. Тюркаша а олуш хилла Византех Рум. Афганистанах **АвгIан-паччахь** олуш хилла. Астараханах **Аштаркхие** олуш хилла, Махачкалах **ХIинжа-гIала** олуш хилла, Тбилисах **Калаки** олуш хилла, хьовса: *Калакойн Iаж санна хьан йогу бес-неш...* (нохчийн фольклорера). Ткъа хьалхенгахь гуьржаша шаьш Тбилисах **Калакви** олуш хиларна тIера схьадогIу и дош а. **Жима Калаки** олуш меттиг хилла чIебирлахь.

Петербурге а кхочуш хилла вайнах дукха хьалхе дуййна. Цунах вай **Петарбух** олу. Иштта евзаш хилла вайнахана **Маскуох** а. **Маскуох** паччахь олуш ду нохчийн фольклорехь. Иза **Московия**, **Московское царство** (княжество) олучу заманера дуййна схьадогIу. Иза иштта хилар хааделла ду литературехь а ⁴¹.

Цанараш олуш долу юккьерчу бIешерашкахь вайн лаьм-нашкахь а, Кахетехь а Иийна долу **цанары** олу къам вайнах хилла хилар шеко йоцуш ду.

Уьш XIX-чу бIешарахь Европан пачхьалкхашка, цаьрца цхьаьна Киевски Русие, шайн мостагIашна дурьхьал бечу тIа-мехь гIуо доьхуш хилла, аьлла ду, литературехь ⁴².

Делахь, хIетахь дуййна евзаш хилла вайнахана Европера пачхьалкхаш. Евзаш хилла Киевски оьрсийн пачхьалкх а. Вайнаха **Кив** олу Киевх. Иштта хила а хилла **Киев** цIе хьалха. Цо а гойту вайнахана и гIала хьалхенгахь дуййна евзаш хилар.

Кавказехь йолу дукхах йолу меттигаш а, къаьмнаш а девзаш хилла вайнахана. Иштта вайн фольклорехь хьахийна бу **Iарлам**. Иза **Арарат** лам бохург дуй-те, аьлла хеташ ду. Цига кхочуш хилла вайнах. Иштта **Идал** тIе кхаччалц а, **Баксан-хи** тIе кхаччаяц вайнах оьхуш хилар билгалдаьлла ду. **Торпуз-гIала** олуш хилла Ставрополех, **Гуьмех** олуш Георгиевск олучу Ставропольски крайхь йолчу гIаланах а. **Бештуо**, аьлла цIе ю вайн. И дош тюркски **Бештау** (пхи лам) олучу меттигах олуш хилла вай. И меттигаш дика евзина хилла вайнахана. Берриге а деГIастанхойх суьйли олуш ду вай. Цул сов хIор деГIастанан къоман шен цIе ю вайн: **жIай** — аварцы, **Iаьндий** — андийцы, **цIезий** — цезы, **окушуой** Акуши-юрт, **цIадахьруой** Цуда-хар-юрт, **куьпчи** Кубачи-юрт — даргинцийн тайпанийн цIе-раш; **гIазгIумкий** Кази-кумух — лакцы, **лаьзгий** — лезгины. Кхечу Кавказан къаьмнийн иштта цIераш ю вайн: **эрмалой** — армяне, **абзуой** — абазинцы, **чергазуой** — черкесы, **гIебар-**

туой — кабардинцы, балкхаруой — балкарцы и. дІ. кх. а. Наш-хо олуш цІе ю кабардинцийн, вайн а ю иштта цІе. Вайн Нашха бохучу меттиган цІарах юй-те, аьлла хета и. Дербатаний, Анапаний юккъехъ... олуш хилла вайнаха. И хилла Каспийски хІорда йистерчу Дербентаний, Анапа олуш йолчу Іаьржачу хІорда йистерчу гІаланий юкъахъ долу хІума девзаш, цу меттигашка кхочуш вайнах хилла бохург. Хууш ду ткъа XVIII-гІа бІешо чекхдолучу заманахъ нохчашха схьааьлла волчу Ушурма-имама оцу юккъехъ долу дерриг а къаьмнаш шен байракх кІел а гулдина, паргІатонехъа къийсам латтийна хилар а. Цунах доьзна йоккхуш хезна тхуна и цІе.

Сванаш олуш ду гуьржийн цхъа тайпа, уьш ГІобан-хи кортошкахъ, лекхачу лаьмнашкахъ бежа, церан махках Сванети олу. И гуьржаша йоккху цІ ю, -ети гуьржийн меттиган суффикс. И дош нохчийн са — латта, мохк дашах дуй-те аьлла хета, хьовса нохчийн топонимаш Сона, сандаха, СантІа, Сада, Зандакъа (с <-> э), -на, -тІа, -да — дештІаьхьенаш), кхузара ю вайн тайпанийн цІераш: сонуй, сандахуой, зандакъуой (-уой — юьхъан суффикс). Гуьржийн св нохчийн са цхъана догІу (дуста: нохч. хи, гІалгІ. хий, гуьрж. хви, лиахви, гІалгІ. лейхи, нохч. лайхи, вайнехан ГиелтІи, гуьрж. Гвилети (юрт) и. дІ. кх. а.

Оцу Сванетехъ, Мести олуш район ю, иза вайн МІайсти бохучуьнца догІий-те аьлла хета, кхузахъ шиннахъа а орам ма//мІа//ме бу, иза малх бохург хилла. Кхузаахъ бу Айлам олуш лам а. ШолгІа дакъа лам бохург дуй-те аьлла хета, ткъа ай — иза Іай, Іа бохучу дашах догІуш хила а мега.

И дерриге а лаа дац, нагахъ санна цу меттигашкахъ вайнехан гуттар хьалхалера дай дзурдзукаш Іийна хилла хилар истори Іилмано билгалдаьккхина хилар тидаме эцча (акад. Г. А. Меликишвили, проф. В. А. Гамрекели и. дІ. кх. а.).

Кхузаахъ кхин цхъаь ду, билгалдаккха дезаш. Сванийн юкъараллин ши чкъор хилла, Хаса а, джелча//джелчи бохуш. Цушина дешан этимологи ца хаьа гуьржийн Іилманчашна. Вайнехан маттаца къастам бича Хаса (Ха+са) ха — стража, са — латта, мохк, делахъ хІета мехкан ха бохург дуй-те и аьлла хета. Ткъа иштта сослови вайн хилла хилар хууш ду. ШолгІа термин иштта хила мега аьлла хета: джел — «жа чу лохку меттиг», ча — тюркийн юьхъан суффикс, делахъ хІета джелаш ларъешверг, я уьш долахъ йолуш верг бохург. Иза вайн гипотезан хьесапехъ ду, амма хила мегаш ду.

Вай цІераш яьхна долчу къаьмнашца вайнехан юкъаметтигаш гучуйовлу вайн маттахъ церан меттанашкара тІеэцна дешнаш хиларца а.

И гІуллакх гойту археологически ахкамаша а. Масала, вайнехан Египтаца хилла йолу зІенаш гойтуш ду археологически ахкамашкахъ вайн территори тІехъ цигара еана хІумнаш карий-

на хилар. Масала, туьтеш, лергах ухку чӀагарш, пхьӀарсах туху хӀазарш и. дӀ. кх. а. XVIII-чу бӀешарахь хиллачу немцойн паччахьан Рудольфа II ахча карийна Шуйта районехь 1959-чу шарахь бинчу ахкамашкахь.

И гӀуллакх гучудолуш ду вайн фольклораца а.

ВАЙНЕХАН ФОЛЬКЛОРАН КХЕЧУ КЪАЪМНИЙН ФОЛЬКЛОРАШЦА ЙОЛУ УЫРАШ

Цу гӀуллакхах лаьцна дуккха а хӀуманаш дийца доллушехь, хӀинцалц схьа цунах лаьцна яздина хӀуманаш кӀезиг ду.

Л. И. Семеновс «ГӀалгӀайн, нохчийн фольклорехь дуьненан мукӀамаш хиларан хьокъехь» — аьлла язйина статья йоцург, кхин болх бац цу гӀуллакхах лаьцна язбина.

Цу йоккха йоцзу статья тӀехь авторо дуккха а масалшца чӀагӀдеш гайтина нохчийн, гӀалгӀайн фольклорехь дуьненна а евзаш йолчу Малхбузен Европан а, хьалха заманан Хьалхарчу Азин пачхьалкхийн Вавилонан а, Урартун а фольклорийн произведенийн мукӀамаш хилар. Иштта авторо вайнехан фольклорехь «Тристан а, Изольда а», гречески «Одиссея» а, «Илиада» а, Вавилонски «Гилгамеш» а цӀераш йолчу произведенийн а, иштта кхидолчу къаьмнийн а, масала, французийн, оьрсийн, финнийн фольклорийн произведенийн мукӀамаш вайн фольклорехь хилар билгалдоккху.

Масала, нохчийн «Наьрт-аьрстхочун, ворхӀ вешин» туьйранехь дуьйцу ворхӀ ваша цхьа бӀаьрг болу наьрт-аьрстхо волчу кхачарх а. Цу наьрт-аьрстхочо ялх ваша виьначул тӀаьхьа ворхӀалгӀачу вашас, шен ялх вешин чӀир йоькхуш, хаьштиг йоьттина цу наьртан цхьаь бен боцу бӀаьрг а боккхий, шен ялх ваша ден а вой, дӀавоьдуш хиларх лаьцна.

И тайпа меттигаш ю гӀалгӀайн Колой-кӀантах лаьцна йолчу легендехь а. Кхузахь шен вежарий баар доькхуш, цхьа бӀаьрг болчу наьртан цхьаь бен боцу бӀаьрг а боккхий, хьехара, газанан цӀока а юхий, араволий дӀавоьду Колой-кӀант.

Кхузахь гуш ду и вай ялийна меттигаш гречески «Одиссея» а, «Илиада» а бохучу поэмашкарчу, уьш санна йолчу меттигашца, йогӀуш хилар.

Масала, Одиссей ша ваьлла лелачу хенахь шен накъосташца цхьа бӀаьрг болу Полифем волчу хьеха кхочу. Полифема кхуьнан накъостий баа болабо. Одиссейс буьйсанна Полифем дӀа а вуьжийтий, цийбина цхьа боккха аьчган гӀуьй йуттий, цуьнан цхьаь бен боцу бӀаьрг боккху.

Гуьйранна оьгӀазвахана волчу Полифема аралокхуш долчу цуьнан уьстагӀашна кӀел а лечкьаш, хьеха чуьра араволу Одиссей а, цуьнан накъостий а. Иштта, хӀилланца кӀелхьара боху Одиссейс шен накъостий.

И тайпа цхъатера йогIуш меттигаш дукха ю вайн фольклорехъ а, кхечу къаьмнийн фольклорашкахъ а.

Масала, вайн фольклорехъ молла-несартахъ лаьцна долу забарен хабарш ду узбекийн а, таджикийн а, азербайджанцийн а, гIезалойн а, иштта кхечу къаьмнийн а фольклорашкахъ.

Хьалха дуйна а билгалдаьлла дара гречески драматурга Эсхила шех лаьцна трагеди язйина йолчу «Прометей» произведенин мукъамаш вайн фольклорехъ хилар.

И мукъамаш балийна бацочо Н. Цискаровс Тифлисехъ 1847-чу шарахъ «Кавказ» газета тIехъ араьалла хилла йолчу шен «Картины Тушетии» аьлла йолчу статья тIехъ.

Н. Светловс 1886-чу шарахъ зорбатоьхна Петербургехъ арахеьначу «Дорцан ворхI кIант», аьлла долчу гIалгIайн легендехъ а бу и мукъамаш. Цу произведенин буха тIехъ язйина гIалгIайн яздархочо Чахкиев Саида шен «БIаьрхийн кад», аьлла йолу исбаьхьалла дика йолу поэма. Цу произведени тIехъ Чахкиевс йоккxачу говзаллица балийна прометеевски мукъамаш. Вайн литературехъ тоьлла йолу произведени ю и поэма.

Гуш ду оцу поэмин чулацам дуьненна а евзаш йолчу гречески «Прикованный Прометей» произведенина дукха юххера хилар.

1. Цу шина а произведенехъ коьрта турпалхоша, гречески Прометей а, гIалгIайн Куркъа а деланашна (Зевс, Села) дуьхьала а бовлий, адаманашна диканиг лоху: Прометейс цIе яхьа, Куркъас хий, ялтий, уьстагIий дахьа.

2. Цундела ший а турпалхо Селас (грекийн Зевс) ламанан буьхьа тIе зIенашца дIавоьхку. Кавказан лаьмнийн дукъа тIе а воьхку и шиь. Кхин а ду цу шина произведенехъ тера догIуш гIуллакxаш.

1966-чу шарахъ Хьалха-МартантIерачу юккъерачу школан директорехъ Сулейманов Ахьмадехъ карийра тхуна цо 1937—1940-чуй шерашкахъ Зумсахъ, Итум-Кхаьллахъ дIаязйина хилла «Пхьаьрий», «Пхьармат», аьлла йолу ши легенда (церан тексташ книга чекхийолучохъ ялайо вай).

Цу легендийн (и ший а чулацам цхьаь болуш цхьана легендин ши вариант лара мегар долуш ю) боцца чулацам иштта бу.

Гуттар хьалха заманахъ дехаш хилла наьрташ. ЦIе. ца хилла церан. Царна юкъахъ хилла Пхьармат (вукха вариантехъ Пхьаьри) цIе йолуш цхьа наьрт. Наьрташна диканиг муха дийр дара техьа, цIе муха яхьар яра техьа, бохуш, гIайгIане хилла иза. Амма цIе оьгIазечу, къизачу делан Селин долахъ хилла, цо иза луш ца хилла.

Цкъа цхьана дийнахъ воьду Пхьармат, шен говра а хуйй, Селин цIе ян. Наьртийн нана Села-Сата хилла Селин езарг.

Цуьнан гюьнца Пхьармата цѣ лачкѣайо Селин кхерчара. И хааделлачу Селас Пхьарматана тѣаьхѣ саьрмак хьоцу. Амма иза тѣаьхѣ кхиа ницкѣ боцуш кѣлбуьсу, Іаьржа буьйса хІот-тайо Селас, Пхьармат некѣах тилорхѣама, амма цунах а гІул-лакх ца хуьлу. Дарц хьобкхуьйту Селас, амма Пхьармат сацо ницкѣ ца кхочу цуьнан. Пхьармата цѣ дІакхачайо наьрташка. Амма Пхьарматана таІзар до Селас, цо иза аьчган зІенашца Башломан коьрта буьххѣ дІавоьхку. Цунна гонах схѣагулйо Селас ерриг а шело. И ларван гонах саьрмак а бижабо, цуьнан доІахах зІок етта Ида олу олхазар дохуьйту. Денна а ша зІок етта доладалале хотту боху цо Пхьармате: «Дохко ваьллий хьо айхѣ динчунна?» — олий. Амма Пхьармат дохко ца волу ша динчунна. ТІаккха зІок етта долало бах Ида цуьнан доІахах. Иштта балехъ ву Пхьармат, бохуш дуйцу цу легендахъ.

Цу легендин чулацам Іаламат юххера бу гречески мифана: цхѣаьнадогІуш хІуманаш дукха ду цу шина произведени тѣехъ. Иштта ду:

1. Турпалхо цѣ ян вахар; 2. Цѣран да оьгІазе а, кѣиза а стиглан, стѣлахаьштиган дела Сѣла (грекийн Зевс) хилар; 3. Турпалхо Кавказан цхѣана ломан коьрта тѣехъ зІенаца дІавехкар; 4. Цунна деш долу таІзар олхазаро доІахах зІок етташ хилар, иштта кхидерш а.

Цул сов, оха бинчу талламо гипотетически хорманехъ таро хуьлубуйту, цкѣ делахъ, легендан гречески вариантан делан цѣ Зевс а, вайнехан вариантан делан цѣ Сѣла а цунах терра Дела а цхѣана орамах ю ала; шолгІа делахъ, гречески Прометей а, вайнехан Пхьармат а (Пхьари) цхѣана орамах ю ала а.

Кхечу Кьвказан кѣаьмнийн фольклорехъ а ю Прометейх лаьцна произведенеш (гуьржийн, гІебартойн, абхазийн, хІирийн, эрмалойн, иштта кхечеран а). Амма вайнехан произведенийн чулацам санна, юххера бац цѣран чулацам гречески мифан чулацамна. Ткѣа цхѣадолчу кѣаьмнийн (цхѣайолу гуьржийн, эрмалойн варианташ), произведенеш цѣ ца хѣахош а, турпалхо адаманна зѣнаш деш дубххьалдІа чІогІа ницкѣ болу стаг хилар бен, кхин тѣех билгалдаьлла хІума шѣх доцуш гайтина а ю.

ХІетте а гречески легенда цу вай цѣрарш яьхначу кѣаьмнийн фольклорашкара дІаэцна ю грекаша, бохуш чІагІдарш ду Іилманехъ хѣалхе дубйна а, масала: М. Талпа а, М. Чикованис а, Ш. Нуцубидзес а, кхечара а; М. Чикованис а, Ш. Нуцубидзес а. гуьржашкара эцна боху. М. Талпа гІебартошкара эцна боху, билгал муьлхачу кѣоман фольклорера эцна аьлла ца кѣастийна Н. Я. Маррий, В. Миллерий.

Бакѣду и чІагІамаш бечу хѣнахъ вай лакхахъ ялийначех цхѣа йолу вайнехан Пхьарматах лаьцна произведенеш ю-яц

хууш ца хилла Иилманехъ. Ткъа цара вайн таро хуьлуйту гречески миф вайнехан фольклорера ю, ала: цераң чулацам гречески мифана дикка юххера бу. Иза вайна хеташ дерг, лууш дерг доцуш, материалаша гойтуш дерг ду.

Кхузахъ хаттар хІутту: муха, мичахъ кхаьчна грекаш вайна тІе и легенда дІаэца? — аьлла.

Цкъа-делахъ, хьалха заманахъ вайнехан геннара дай кхидолу Кавказан къаьмнаш а санна Хьалхарчу Азехъ Іаш хилла ду, ткъа хууш ду грекаш а цигахъ Іийна хилар. Кхузахъ шена тІе тидам бохуйтуш ду гречески миф дуьххьара ша дІаяздина волчу Гесиодан да цигара хьалхарчу Азера хилла хилар.

Цул сов, хІокху заманахъ грекаш Іаш болчу меттехъ (Балкански ахгІайре) уьш цига бахкале пелазгаш, лелегаш боху Кавказан къаьмнашна юххера хилла долу къаьмнаш Іийна.

Иштта вайна хууш ду Кавказехъ грекийн колонеш хилла хилар а, ткъа цераң Иилманчаш а, яздархой а Кавказан къаьмнийн истори а, культура Іамош Кавказан тайп-тайпанчу районашкахула лелла хилар а. Ткъа Кавказан кегийчу къаьмнех лаьцна дуккха а яздина волчу географан а, историкан а Страбонан нана Кавказера хилла. Делахъ а иза тІаьхьо хилла ду.

Цул сов, вай лакхахъ ма-аллара, Иилманчаша хьалхе дуьйна а билгалдаьккхина ду грекийн маттахъ Кавказан меттан дешнш хилар, цераң культура а, философи а Кавказера хилар а.

Дагалоцур вай академика Н. Я. Марра иштта яздинарг: «Грекийн маттахъ са, ваша, хІорд санна долу дешнаш яфетически (кавказски — К. Ч.) ду. Грецера деланийн, турпалхойн, яртийн, хийн, лаьмнийн цІераш а ю яфетически». Цул сов, Прометей боху цІе Кавказерчу цхьана делан цІе ю аьлла а ду Марран.

Гупше бохучу Иилманхочо язбина болх бу грекийн культура а, философи а Кавказера ю, аьлла. И гІуллакх къаьсттана доккха маьІна долуш ду вай беш болчу чІагІамашина.

Оцу тайпана ду вайн фольклоран дуьненан кхечу къаьмнийн фольклорашца йолчу зІенех лаьцна цхьадерг.

ВАЙНЕХАН ТАЙПАНИЙН СХЯДОВЛАРХ А, ЦЕРАН ЦЕРЕХ А ЛАБЦНА

Хіор кѡам а цхѡацца тайпанех а, тукхамех а вовшахкхетта хуѡлуш ду. Ткѡа наггахъ кхечу кѡамнех болу нах а кѡмах схѡаоѡй хуѡлуш меттиг хаало. Бухера дуѡйна шен схѡадаларца шен кѡман адамех бен доцуш, цѡена кѡам хуѡлуш а дац. Иштта, масала, французаш нисса ах латинех схѡабевлла бу. Оѡрсий историс дийцарехъ, ах сов угро-фински кѡамнаш юкѡа-кхетта бу. Хіирий тѡебаѡшкина хилла болчу скифаш бохучу иранан мотт буѡйцуш долу кѡман нах, меттигера Кавказан кѡамнаш вовшахкхетта хилла бу⁴³.

Эрмалой, фригийцаш олу тѡедеана кѡам, меттигера Урарташ вовшахкхетта кхолладелла кѡам ду.

Масала, Эрмалойн кѡман истори тѡехъ иштта аѡлла ду: «Эрмалойн тайпанийн доккха цхѡадакѡа, кѡаѡсттана а-уни чаккхе шайн цѡерашкахъ ерш, Урартех схѡадевлла ду, иштта ду: Арцруни, Хорхоруни, Бзнуни, Рштуни и. дѡ. кх. а⁴⁴.

Цундела ду эрмалойн а, хіирийн а меттанаш шина декѡах лаѡтташ: цхѡадакѡа кавказан меттанийх ду, важа — индоевропейски меттанийх ду.

Вайнехан меттан дуккха а дешнаш а ду цу меттанашкахъ.

Ткѡа вукха агіор вайн меттанашкахъ а ду дуккха а цу меттанашкара а, гѡумкийн, оѡрсийн, кхечу меттанашкара а тѡеэцна дешнаш. Нохчийн, гѡалгѡайн тайпанаш а ду шайн схѡадовлар кхечу кѡамнех долуш. И гѡуллакх хаало вайнехан меттан диалекташца а, цѡеран юѡхъ-сибатца а.

Кѡаѡсттана хаалуш ду вайнах кхаа декѡе бекѡалуш хилар.

Масала, ламанца болу вайнах шина декѡе бекѡало: Шара-Органал Малхбузехѡа Терка чѡаже кхаччалц болу нах шайн амалшца а, маттаца а цхѡана богѡуш гѡалгѡай а цхѡана, цхѡа дакѡа лара мегар долуш бу.

Шаро-Органал Малхбалехѡа Дегѡастанан дозана кхаччалц берш кхин бу. Цѡерех схѡатоха мегар бу нохчамахкахой а, хіун-

да аьлча цѣран схьабовлар цигара ду, мотт кхиарехъ гено баьлла белыхъ а.

И ламанхойн шолгIа дакъа ду. Аренгахъ болу нохчий ша тайпа цхьа дакъа ду. Шаьш дукхах берш уьш нохчамахкахой бу, цѣран мотт нохчамахкарчу маттах богуш а бу. Амма шайна юкъахъ вайн ламанан нехан массо а тайпанаш ду царна. Кхузахъ ду Шара-Аргунна Малхбалехъара а, малхбузехъара а тайпанаш. Оцу тайпана дакъошка вайнах бекълуш хилар исторически бахъанашца доьзна ду. Къаьсттана а ламанан нах бекъалуш хилар, аренгара нах-м хьалххе ламчуьра охьабовларна дIакъаьстина бу.

Иза иштта хилла ду.

Вайн эран хьалхарчу бIешарахъ, я и вайн эра тIекхачале долчу хьалхарчу бIешарахъ (и билггал къастийна дац), Къилбаседа-Кавказехъ кхоллаелла Алански пачхьалкх. Цу пачхьалкхерачу адамашца уьйр лелош хилла Шара-Органа малхбузехъа ламанца болу вайнах. Ткъа Органал Малхбалехъ берш, къаьсттана ЧIебирлой, шаьш шайн лаамехъ бехаш хилла. ТIаьхьуо VII-чу бIешарахъ кхоллало Хазарски пачхьалкх. Цу пачхьалкхан Малхбузехъа долу доза Шаро-Органца хилла ду. Оцу пачхьалкхан олааллехъ хилла Нохчмохк (гIумк. Ичкери). Амма ЧIебирла юха а шен лаамехъ йисина. IV-чу бIешарахъ Кавказе кхоchu гуннаш олу къам. Цара аланаш бохабой, лам чу лохку. Амма цѣран лар Шаро-Органал Малхбалехъа хааелла яц. Оцу тайп-тайпана аланаш вайнахах дIаэр бахъанехъ Органал малхбузерачу ламанан тайпанийн мотт а, амалш а хийцаелла. Ткъа ЧIебирлойн мотт, гIиллакхаш шаьш хьалха ма-хиллара дисина. И гIуллакх чIагIдо археологически ахкамаша а, матто а, антропологис а ⁵. ХIокху сохъта хIирех ду шаьш бохуш нах бу Шуьтан районан Хьачарахъ, ТIерлахъ (шундий).

ЧIебирлойх шаьш схьабевлла белыхъ а, шайн амалца а, маттаца а къаьсташ бу нохчмахкахой. Иза а кхузахъ даим а олаалла латтийна болчу хазарийн, тIаккха X-чу бIешарахъ дуьйна кипчакийн, цул тIаьхьа гIумкийн Iаткъам хилар ду. Хазарехъ тайп-тайпана къаьмнаш хилла: жуьгтий а, тюркски меттанаш дуьйцу къаьмнаш а, и. дI. кх. а. Вайн заманахъ а Нохчмахкахъ хаалуш ду гIумкийн тайпанаш а, жуьгтийн тайпанаш а, иштта кхиберш а.

Коврта долчу декъана Шара-Органна Малхбалехъай, Малхбузехъай долчу вайн ламанан тайпанийн меттанаш юкъара башхалла фонетически ю: масала, чIеб. xIанци, итумкх. xIундз, гIалгI. xIандз; чеб. ницкъ, гIалгI. низ; чеб. дакъур, гIалгI. доакъар; чеб. маж, итумк. мадж, гIалгI. мадж; чеб. чIагIинг, гIалгI. чIегI; чеб. охъавала, итумк. Iовала, гIалгI. Iовала и. дI. кх. а. Аланийн Iеткъам бахъанехъ ду гIалгIайн маттахъ Кавказан цхьана а маттахъ доцуш долу ф аз хилар; гIалгI.

форд, чеб. **хЮрд**, нохч. **хЮрд**. Амма топонимехъ (меттигийн цѣраш) и аз хаало чѣантийн Органал малхбузерчу нохчийн ламанан меттигашкахъ, масала, **Фараз-кхаьлла** олуш юрт хилла хьалха Мѣйстахъ. **Фараз** боху дош хѣирийн-аланийн ду. Иза **фар** бохучу лардах схьадаьлла. Ткъа **Фар** иранийн меттанашкахъ Маьлхан беркат⁴⁶ бохург ду. Вайнехан **паргѣат** бохург цигара схьадогѣуш ду. *Маьлхан беркатехъ гѣадвахана* **ла** бохург ду цуьнан маьѣна. Ткъа маршалла бохург а иштта чулацѣм болуш ду: кхузахъ а **Ма** — малх бохург хилла, ша ← са «латта», -лла — суффикс. Делахъ хѣета маьлхан латта тѣехъ бохург хуьлу иза а. Малх болчу меттехъ массанхьа а дика а, зовкхе а, и боцчу меттехъ балехъ а лоруш хилла шаьш адаманша хьалха.

Цу тѣера схьадаьлла ду ши а дош: хьалхарниг аланийн маттах доьзна, шолгѣаниг вайнехан маттах доьзна. Цу маьлхан маьѣнехъ ду мостагѣа боху дош а. И иштта кхолладелла ду. Цхьа бехк баьлла цхьана стагаца, я дийнна юьртаца ийгѣина стаг, шена таѣзар ца дайта наха маьлхан делана корта тухучу метте волуш хилла. Цу меттигах **Маса** олуш хилла (**Ма** — малх, са — латта, меттиг), -гѣа// -та — дештѣахье ю: маста, -гѣа (← ха) — меттиган суффикс — мастагѣа. Делахъ -гѣа тѣахьую тѣекхетта суффикс ю, хѣунда аьлча Мастваккха олуш хиларна. И бохург цхьана стагах мостагѣа ван бохург хилла. Вѣаствала а олу (м→бѣ). Бацоша мастхуо олу.

Иштта бехкалавахана стаг оцу маьлхан делан метте ваьлча вие йиш ца хилла вайнехан хьалха. Иштта ѣедал грекийн а хилла антични заманахъ⁴⁷. Делахъ хѣета, **доттагѣа** боху дош иштта кхолладелла хила дезаш ду. Цу дешан орам до//да//ди хилла хила беза. Ткъа и вайн дела бохучу дашца доьзна ду⁴⁸. Ткъа -тт// -та, -гѣа дештѣахьенаш ю. Гуш ма-хиллара, и ши а дош цхьацца делан цѣеран буха тѣехъ кхолладелла ду. Амма маьѣна ша-ша ду. И гѣуллакх оцу деланийн вайнехан хилла болчу ларамах доьзна ду. Хьалха **Ма** дела вай лоручу заманахъ мастагѣа боху дош хѣинцалерачу доттагѣа бохучу дешан маьѣнехъ хилла хила а тарло; и **Ма** дела ларар дѣатесна, ди//да — дела лара волийна вайнаха. Ткъа и дела вай хѣинца а цѣе йоккхуш волу дела ву (-ла — суффикс ю, де — вай вуьйцуш волчу делан цѣеран орам бу).

Иштта ду меттан хийцабалар а, кхиар: тахана дерг кхана дац, кхана дерг лама дац, дерриг а хийцалуш ду, хийцало дешан маьѣна а.

Цу деланийн цѣерашца ду вайн цхьадолу тайпанаш а. (Хьовса цунах лаций лахахъ.)

Меттигийн цѣераш ша тайпа билгалонаш йолуш ю малхбалехъ а, малхбузехъ а.

Масала, малхбузехъа йолу меттигийн цѣраш шайца на, ма, пхъа, мет, гал, дела, боху ширчу делийн а, коч, кхаьлла боху шира дешнаш долуш а ю: Маьлхаста, МІайста, Мулкъа, Пхъа-коч коч — лакхие, пхъа — юрт. Делахъ хІета юьртан лакхие бохург ду и дош, нахараст на « —ма малх, -ха, -ра — меттиган чаккхенаш, -с (— са) «латта», «меттиг», -т (— та) — меттиган дештІаьхъие, ГаланчІож (Гал — дела), Дайдели — тІие, ДолтІа; Галашка, МаготІие (ГІалгІайчоь) и. дІ. кх. а.

Малхбалехъ йолу агІо коьртачу декъана меттигийн васт билгалдеш ю: Хуой (ха лавтта меттиг), Ачала (ач — тІулг), -ла — суффикс, Чуобаьккхинча чуо « — чхъуо (тІулг); Ари-овла (Ари), Къиезан-Іам, Къиезание (юрт), Кен-хи (кен « — кІей) и. дІ. кх. а. Малхбалехъ хаалуш ду авла — эвла боху дош (Ари-авла). И дош Малхбузехъа хаалуш дац. Кхузахъ даьржина ду кхаьлла (крепость) боху тюркски дош: Хаскхаьлла, Итум-кхаьлла, Башкхаьлла, Гучумкхаьлла, Дан-кхаьлла, Кхе-кхаьлла, Хъена-кхаьлла и. дІ. кх. а. Оцу дерригено а гойту кхуза тюркски къам цхъана хена деана Іийна хилар. Иза татаро-монголаш кхузаш лелла хан йолчух тера ду⁴⁹. Цул сов малхбузехъ ГІалгІайчу кхаччалц ламанан хих арк олу, ткъа малхбалехъ мас-санхъа ахк олу: Чѣберл. Іурзунукх-ахк, Чѣрий-ахк и. дІ. кх. а. Итумк. Чѣнтий-арк, Чѣннакой-арк, МІайстой-арк, Тѣрлой-арк и. дІ. кх. а. Цул сов, Органал малхбузехъа хаало алааний мет-танийн цѣраш а: Марта, Фартанг и. дІ. кх. а. Оцу дерригено а гойту Чѣбирла вайнах тІаьхъуо кхаьчна хилар. Юьхъанца вайнах ГаланчІажохъ а, МІастахъ а, Маьлхастахъ баьхна хилла. Цигара уьш дІасабекъабелла тІаьхъо адам совдаларца я кхечу цхъана бахъанашца. Иза къеггина гойту меттигийн а, тайпан-нийн а цѣраша. И гІуллакх вайн эра йолалучу муьрехъ хил-лачух тера ду. Кхин а хьалха Терканий, ГІобаний (Кубань-хих иштта олу вайнаха) юккъехъ гайтина а бу уьш. Цу хенахъ уьш дзурзукаш аьлла гайтина бу. Цул хьалха заманахъ-м Закавказь, Урартухъ, Хьалхарчу Азехъ хилла вайнах.

Юьхъ-сибатца а къаьсташ бу Шара-Органал дехъарий, се-хъарий нах: малхбалехъ берш коьртачу декъана Іаьржачу ба-сахъ бІаьргцІоцкъам а долуш, шуьйра юьхъ-марш а йолуш, коьр-тан тувтеш яккхий а йолуш бу⁵⁰.

Органал малхбузехъа берш, къаьсттина шотой, коьртачу де-къана лекхачу дегІахъ хъаьрса а болуш, сийна бІаьргаш а до-луш бу. Цхъа хІума доцуш дац и гІуллакх иштта. Ткъа хууш ду аланаш (иранцаш) цу сибатехъ хилла хилар. Кхузахъ хаа-лург алааний-иранцийн тІелеткъам хилар къеггина гойту антро-пологис а. Ткъа изза чІагІдо археологис а, историс а, этногра-фис а⁵¹.

Вай лакхахь ма-аллара, вайнах кхечу к'ямнийн тайпанаш шайна юк'а а детталуш сх'абаьхкина бу.

Иштта нохчийн к'оман юк'ахь ду гуьржийн, чергазойн, Іаьндийн, ансадуой (АнсалтІа бохуш юрт ю Аварехь), цІадахь-ройн (даргинцийн Цудахар бохучу юьртара сх'абевлла уьш), серхьюой (уьш лакцийн Серхо-Кала бохучу юьртара сх'абевлла, Соьлжехь Іаш болу серхьюой бу) тайпанаш. Иштта гІагІатлуой, миелардуой, таркхуой, к'уордуой бохуш ДегІастанара тайпанаш а ду нохчашна юк'ахь.

Хьалххе дуйна вайнахана юк'абаьхкина бу чартуой (Гуьржехара Чартали бохучу юьртара бу уьш. Иза цара шаьш а чІагІдо. Масала, Девкар-эвларчу (Толстов-юрт) С. Элмурзаевс — чартуочуо шайн борхІалгІа да Гуьржи а волуш, Гиргуол (Григорий) цІе а йолуш хилла бохуш дуйцура. Чартуой Гуьм-сехь Неврехь а, Девкар-эвлахь а, Шелахь а, Германчигахь а, Мескер-эвлахь а, Нохчмахкахь а Іаш бу.

Хьалха заманахь ингилой олуш хилла гуьржаша шаьш шайх. Цигара дуй-те аьлла хета нохчийн энгалой боху тайпа. Энгалой-юрт а ю. Энгалой хІокху сохьта Шелахь а (кхузахь Энгалой юк' ю), Хьалха-МартантІехь а, Даяттакахь а (Нохч-мохк), Теркайистехь а, иштта кхечухь а Іаш бу. Жуйгтий олуш тайпа а ду Нохчмахкахь (Ножин-Юьртан район). Иенан некыйй олуш нах бу цІонтарошна юк'ахь. Уьш оьрсичух сх'абевлла бохуш ду дийцарш.

Шайн сх'адовлар мичара ду ца хууш кхечу к'оман тайпанаш а ду вайна юк'ахь. Масала, чІаьнтий а, маьлхий а, зумсой гуьржашха ду шаьш бохуш бу. Делахь бахарехь бохург дош дац. Иза цхьацца хІуманна тІедугІий дуйцуш хуьлу вайнаха. Масала, шаьш цІена бусалбанаш ду ала гІерташ бусулба дин тІеэцначул тІаьхьа шаьш Іаьрбашха сх'адевлла ду бохуш нах а бу вайна юк'ахь. Делахь а, иза бух боцуш долу моттарш, хетарш ду.

Бак'ьду Итумкхаьллан кІюштахь мелла хилла а цхьа Іа-тк'ам хилла гуьржийн. Цуьнан хІара лараш ю. Масала, Ханакай цІе а йолуш 100 шо сов долчу, хІинца ГІой-йистехь Іаш волчу цхьана мІайсточо шайн ненаден цІе Гиргол хилла бохуш дийцира соьга 1971-чу шеран аьхка. Иза Григорий боху грекашкара сх'аььлла керстадинца гуьржашка а, тІаккха вайн ламчу а кхачна цІе ю. Шайн ворхІалгІа да ИркІал хилла бохуш дийцира соьга 1970-чу шарахь аьхка Грозный-гІалин «Родина» совхозехь Іаш волчу цхьана итумкхаьллахоcho Батаев Іабас. И цІе гІалгІайн фольклорехь а ю, масала «ИркІех, цуьнан Іуьнах лавцна дийцар». И цІе гуьржийн Ираклий цІарах ю.

Иштта цѣ йолуш Гуьржийн паччахь хилла XVIII-чу бѣшарахь. Вайн ламчу а кхаьчна и паччахь.

Цул сов, «Итум-Кхаьлла» бохучу цѣран хьалхара дакъа гуьржечун цѣ ю бохуш дуьйцу чѣаьнташа. Итон веана ваха хиьна хѣинца Итум-Кхаьлла йолчу. Цунах схьабевлла чѣаьнтий. Иткал бохуш меттиг ю вайн ламчохь кхин а. Иза Итон бохучу дашах дуй-те, аьлла хета. Ткъа хууш ду Гуьржийн хѣокху сохьта а Итонашвили аьлла фамили хилар. Иштта кхин а ю вайнехан а, гуьржийн а цхьана йоглуш цѣраш. Масала, гуьржийн Ганиашвили вайнехан (нохчийн) Ганиев, Ганаев (кхузахь фамилийн суфф.-ев, -швили дѣлаьккхича дуйсуш дерг Гана//Гани ду), гуьрж. Лалашвили, нохч. Лалаев; гуьрж. Цицхолошвили, нохч. Цицхола. Гуьрж. Мальсагашвили, гѣалгѣ., нохч. Мальсаг//Мальцаг, Мальсагов//Мальцагов; нохч. Лоьма (лом), гуьрж. Ломидзе; нохч. Тулаев, гуьрж. Туладзе; нохч. Хуциев, гуьрж. Хуцишвили, нохч. Беса, гуьрж. Бесо, нохч. Васи, гуьрж. Васо; нохч. шуотѣа, гуьрж. Шота; нохч. Бичѣара, гуьрж. бичѣо (кѣант); нохч. Гига, гуьрж: Гиго; гѣалгѣ. Вишагуров, гуьрж. Вишагури, гѣалгѣ. Ковтар, гуьрж. Ковтарашвили, Ковтарадзе, гѣалгѣ. Ахриев, гуьрж. Ахри, нохч. Суоса, гуьрж. Сосо и. дѣ. кх. а.

Оцу дерригено а гойту гуьржашца хилла йолу уьйраш. Гуьржийн тайпанаш вайна юкьахь хиларх тамаша бойла яц.

Цхьацца шайн махкахь халонаш тѣхИтитина (вовшашца Иутабаккхамаш хилла, я туркойн, иранцийн мехкашдѣалецархой шайн махка баьржича) лаьмнел сехьа довлий, вайна юкьа оьхуш хиллачух тера ду гуьржийн тайпанаш. Иштта даьхкинчохь гуттаренна а, вайнахах схьа а оьй, дуйсуш хилла уьш.

Чергазийн кешнаш олуш кешнаш ду Эвтаряхь а, Шелажь а, иштта кхечухьа. Вайн аре цхьана ханна чергазийн элийн олаллехь хилла хилар исторехь гучудаьлла ду. Тѣаьхьуо вайнах аренгахь сов бала боьлча тѣамца, кьийсамца дѣабахана уьш. Иштта вайнехан фольклорехь бевзаш бу чергазойн элий Къахьарма (Кагерман), Тимаркъа (иза исторехь вевзаш волу Иван Грозный олуш волчу оьрсийн паччахьан (16-гѣа бѣшо) стунда хилла волу Темрюк ву). Оцу Иванан гѣоьнца цхьаболчу вайнахана тѣехь цхьана ханна олалла латтийна Тимаркъас.

Иштта вайнехан фольклорехь девзаш ду Адин Сурхон, Эламустан или. Цу или тѣехь вуьйцуш волу Мусост Теркайистехь эла хилла. Иза Сурхо коьртехь а волуш бинчу тѣамехь вайнаха вохийна. Хууш ду 1747-чу шарахь тѣаьхьхьара чергазийн эла вайнаха вохийна Германчигара дѣавахана хилар. Цул тѣаьхьа хѣинца йолу Толстой-юрт йиллина цо Девлетгира-юрт аьлла цѣ а тиллина. Цуьнан долахь хилла хуьлу таро ю Ше-

ла а, Германчига а. Цуьнан лар и вай дийцина кешнаш а, Шелара а, Германчигара а чергазийн тайпанан нах бу.

Шемалан заманахъ а, цул хьалха а ДегIастанахъ йолчу лаьттан кьелла Нохчичу охьаихна дисина ду вайна юкъяра цIадахьройн а, куьбчийн а, таркхойн а, иштта кхечу а ДегIастанарчу къяьмнийн тайпанаш.

Ткъя хууш ду Нохчичоьнан араара латта Iаламат ялтийна дика хилар. Нохчичуьра хъяьжкIаш Юккьерчу Ази, Россех а кхоьхьуш вайнаха юкхуш хилла. ДегIастана-м хIета а, вета а цу хъяьжкIех ехаш хилла ю.

Вайнехан къоман нах кхечу Кавказан къяьмнашна юкъяхъ а хаало, масала, гIебартошна юкъяхъ бу Чеченов фамили йолуш нах. Цара шаьш нохчий ду бах шайн схьадовларца. Ткъя цу фамилино а гойту иза: чечен «нохчуо» бохург ду оьрсийн маттахъ. Кхин а ду гIебартошна юкъяхъ нохчийн, гIалгIайн тайпанаш, адыгейцийн туьйра ду «Чачанокъо чачан» аьлла, Ингушов аьлла фамили а ю гIебартойн.

Иштта гуьржашна юкъяхъ а бу вайнахахъ схьабевлла нах. Масала, Телави-гIалахъ (Кахети) шаьш схьадовларца нохчий дуй а хууш гуьржий бу. Казбеги олучу юьртахъ (иза ТIеман-гуьржийн новкъяхъ ю) Мальсагашвили, Циклаури бохуш гуьржийн фамилеш ю. Ткъя и цIераш вайнехан (гIалгIайн) тайпанийн ю. МальсагашвилигIар гIалгIай хилла хилар ма-дарра гучудаьлла ду, иза цара шаьш а къобалдо. Ткъя гIалгIайн оьздийн некъийн цхьа гар хилла цIикмабухой олуш. И Циклаура бохург а, Цикма боху гIалгIайн цIеран дакъя а цхьана орамах лаьтташ хила герга ду. Хьалха оцу меттигашкахъ гIалгIай хилла хилар хууш ду⁵².

ХIирашна юкъяхъ бу Дударов фамили йолуш нах. Уьш церан шайн тоьшаллица а гIалгIай бу. Ткъя кхин а хьалха Итум-Кхаьлла юххерчу Дишнимахкарчу чIаьнташца дов хилла гIалгIашна юкъя дIабахана болу дишний бу уьш. Царех бу бохуш ду гIалгIайн ЛьяновгIар а, АхриевгIар а, БоровгIар, иштта кхин берш а. ДегIастанахъ Эндари-эвлахъ а, кхечухъа а гIумкех дIаййна тайпана цIонтарой а, зандакъой а ду шаьш бохуш гIумки нах бу. ХIинца царех цхьаберш гIумкийн а, нохчийн мотт хууш а, цхьаберш гIумкийн мотт бен ца хууш а бу. Ткъя Эндара бохуш юрт ламчохъ Аькккахъ а ю. Иштта хуьлуш ду къяьмнаш кхиарехъ, царна юкъяхъ хуьлуш йолу юкъяметтигаш дика хилча, уьш бертахъ, машарехъ дехаш хилча. И чIогIа прогрессивни гIуллакх ду. Лаа дац нохчийн «Генарчу вешел дика лулахо тоьлу», аьлла долу кица.

Ткъя вайнехан кхечу къяьмнашца йолу юкъяметтиг даима а дика хилла. Къяьсттана машаре хилла вайнах шайн лулахошца. Вайнехан фольклорехъ дуккха а ю нохчочуьнца цхьана гуьржаша а, гIумкаша а, гIебартоша а, оьрсаша а иштта

кхечара а, шайн инарлех а, элех а леташ, паргIато лосьхуш тIе-
маш бина меттигаш.

Вай лакхь ма-аллара, аланаш тIебаьхкича, церан тIеIет-
къаме дисина Шара-Органал малхбузехь долу тайпанаш (иза
вайн эра дIайолалучу юьххьехь хилла, хIунда аьлча билггал
гучудаьлла ду 72 шарахь Закавказье динчу шайн тIелатарехь
аланаша вайн ламанан тайпанаш а шайна тIеозийна, цига диг-
на хилар. Амма чIебирлойх ца хьакхаделла и гIул-
лакх.

Оцу гIуллакха юкъара бевлла, аланашца, уьш тIебаьхкина
мехкаш дIалецархой лерина, хIинцалерчу Нохчмахка даьхкина
таро ю вайнехан цхьадолу Нохчмахкара тайпанаш. Халкъан
дийцаршкахь а нохчийн коьрта долу кхойтта тайпа Нашхара
(ГаланчIажа) схьадаьлла ду аьлла ду. Цу кхойтта тайпанан
цIераш тIехь йолуш яй хилла бохуш а дувйцу вайнаха. И тай-
панаш хIорш долчух тера ду: Эрсаной, ЦIонтарой, Харачой,
Чермой, Ширдой, Курчалой, ГIордалой, Шоной, иштта дIа кхи-
берш а. И дерриге а тайпанаш цхьана хена даьхкина дац цига.
Масала, ЧIебирлара тайпанаш хьалххе схьадаьллачух тера ду
Нашхара. Аланаш тIе а бахкале хиллачух тера ду иза. И дер-
риг а матто а гойту. Масала, нохчийн и тайпанаш ГаланчIажа-
ра схьадевлла хиларан билгало ю цигахь нах (нахчи) хьалха
долуш меттигаш хилар: Нах-куорт, Нахараст, Нашах (Нах)
и. дI. кх. а. И дерриге а маьлхаца доьзна ду. Вайн тайпанийн
цIераш теллича, церан схьайовларан бухе дахадоьлча а хаьа
тайпанийн истори. Цундела ялор вай кхузахь и цIераш, церан
схьайовларан дуьхе даха а гIуртуш.

Нохчийн тайпанийн цIераш. ХIинцалера нохчий исс декъе
бекъало: 1) нохчмахкахой, 2) чIебирлой, 3) шотой, 4) шарой,
5) маьлхий, 6) аьккхий, 7) мIайстой, 8) галой, 9) арапа
нохчий.

Нохчмохк — иза Веданан, Ножин-юьртан ши район ю. Нохч-
махкахойн Веданан районера тайпанаш хIорш ду: чермой,
эрсаной, харачой, курчалой, садой, белгIатой, хааркъалой,
элистанжой, эгIашбатой, гуной, дишний, цIонтарой, шир-
дуой.

Кхузахь цхьацца ДегIастанара тайпанаш ду: цIадахьрой,
хIичIичIалой, Iаьндий, кьордой. ХIор тайпанан шен юрт ю.
Амма цхьана юьртахь масех тайпа Iаш меттигаш а ю кху-
захь, масала, ЭгIашбетахь эгIашбатой а, маказой а, эрсаной а
бу. Эрсаныхь эрсаной а, маказой а бу. Делахь а и гIуллакх
тIаьхьуо хилла ду. Хьалха хIор юьртахь цхьацца тайпа бен
ца хилла. Шаьш цхьана Келой-эвлахь Iаш бу келой. Шайн
схьабовлар Шуьйта районера долуш бу уьш. И тайпа ци-
гахь а ду.

Ножин-Юьртан районехь хIара тайпанаш ду: цIонтарой,

гГордалой, ялхой, айт-кхаьллой, чартой, энгалой, сесанхой, гендаргной, беной, шуоной, ишхой, лаьларой, мескатой, зандахой иштта кхидла а. Дегластанара шен схьадалар долуш ду кхузахь мелардой тайпа. (Бета-махкахь Iаш бу уьш.) Шотой тайпанаш хIорш ду: пхьамтой, саьттой, вашдарой, борзахой, тумсой, чIаьнтий, чIиннахой, кхокхадой, хьачарой, дишний, варандой, келой, хьаккхой, бIовлой, тIерлой, гучумкхаьллахой, зумсой.

ГаланчIажыхь иштта тайпанаш ду: галай, нашхой, моцIу-рой, хьабахой, хIилой, гIой, аьккхий и дI. кх.

ГаланчIажанний, ОрганчIажанний юккьехь бу шайн схьабовларца пешхой, мулкьой.

ГаланчIажана малхбузехьара хилла бу аьккхий, мержой, кьилбехьа хилла кей.

Маьлхий, мIайстой бу цхьацца тайпанашка бекьалуш, масала, мIайстой шина тайпана бу: Маска олучу юьртахь хилла Борчий-некий олущ болу мIайстой. Уьш оцу юьртахь болчу меций олучу пхьийшца цхьанаIар долуш хилла бу 1944-гIа шо тIекхаччалц. Цул тIаьхьа Гуьржехарчу вайнахаца а Iийна, 1957-чу шарахь Нохчичу схьакхелхина, хIокху сохьта Урус-Мартановски районерачу ГIойчохь а, ГIоййистехь а, Соьлжан районерачу Нестеровка станицехь а Iаш бу. Фамили Борчопвили ю церан. Шайн маттаца а, гIиллакхашца а вукха мIайстойх кьаьста уьш. Гуьржийн (мецийн) мотт а хаьа царна.

Чебарлахь хIара тайпанаш ду: Лаха-Чебарлахь: нижалой, дIай, нахчакелой, чобаккхинчой, саьрбалой, нуй, багачурой. Лакха-Чебарлахь: кьиезаной, хой, хьаркьалой, маказой, садой, арсой, цIикарой, ачалой, хIиндой, ари-овлахой, буной и дI. кх. а. Шарой бекьалуш бу: хIимой, хуландой, шикьарой, хьакьмадой, кирий, буьтий, чейрий и. дI. кх. а.

Аренгахь массо а вай цIераш яьхна ламчуьра тайпанаш ду.

Делахь кьаьсттана дукха ду кхузахь Нохчмахкара тайпанаш: цIонтарой, эрсаной, белгIатой, курчалой, энганой, лаьларой, элистанжой, харчой, гуной, эхашбатой, беной, гендаргеной, гIордалой. Оцу тайпанийн нах ламчохь санна цхьацца юьртахь боцуш дуккха а ярташка бекьабелла бу. Масала, эрсаной иштта ярташкахь бу: Лаха-Неврехь, Шелахь, Сиржа-Эвлахь, Гермачигахь, Мескир-Эвлахь, Бени-КIотарахь, Iалхан-Юьртахь, ГIуларехь, БухIун-Юьртахь, иштта кхечухь а. ГIалгIайчуьрчу Пседах олучу юьртахь (Доьлакие) а бу эрсаной. Иштта бекьабелла бу цIонтарой, эгIашбатой, кхиберш а.

Вайнехан тайпа бохург оьрсийн род бохучуьнца ца догIу. Род бохург цхьана вовшийн гергар а болуш, цхьана дех схьабовлар а долуш, цхьана ечуьра хIума а юуш, цхьа дела а, цхьа мотт а, территории а йолуш болчу нехан юкьаралла ю.

Вайнехан тайпа иштта дац. И род бохург дац. И дош род йолчу хенахь хилла а дац. Иза бусулба дин вайна юкьадаьр-

жинчу хена Іарбашкара схъаэцна дош ду (араб. тІайф). Ткѣ цу хенахъ вайнехан род хилла а яц (XVI—XVII-гІа блешо).

Вайнехан ду ваър олуш дош. И дош шира дош ду. И хилла хила мегаш ду род бохучу маѲнехъ.

Тайпа цхъана юъртахъ Іаш болчу нахах олу; масала, ЦІонтарахъ Іаш болу нах цІонтарой бу, ЭгІашбетахъ Іаш берш эгІашбатой бу. Амма уыш кхин вовшашца гергарло долуш бу олийла яц: уыш Іаш болчу юъртан цІарца бу уыш берриге, цхъана ден цІарах бац.* Ткѣ юъртан цІе меттиган васт билгал-доккхуш я цу тайпанаш нехан корматалла гойтуш тиллина ю.

Масала, Эрсана бохург делан латта тІе (эрд — святой, дела, са — латта, -на (дештІаьхъе) бохург ду. ЦІоьнтара бохург цІу-делан меттиг бохург ду. Ткѣ БелгІата балха тІие (болх) бохург ду.

Меттан маѲна дан хууш хила веза хъалхалера зама Іамош-волу историк. Вуышта цуынга нийса дерг далур ду бохург ала хала ду, хІунда аьлча «морт — историн бакъ волу теш ву» (А. С. Чикобава). Хьовсур вай вайнехан тайпанийн цІераш а хІун боху исторех лавцна. Къастор вай церан этимологи а, истори а.

НОХЧМАХКАРЧУ ТАЙПАНИЙН ЦІЕРАШ

Айткхъаллой. Айткхъалла олуш йолчу юъртан цІарах ду и тайпа. И дош гІумкийн ду: кхъалла — гІала бохург ду, аит — этимологи хууш яц. Айткхъаллой аренгахъ а бу, масала, Дубин-Эвлахъ а, Теркайистехъ а, иштта кхечухъа а.

БелгІатуой. «Болх» бохучу дашах схъаьллa меттиган (юъртан) цІе ю БелгІата (х→гІ), иштта ярташ Веданан, Шелан районашкахъ ю, -т, -тІне бохучу дештІаьхъенах дисина ду, -уой — суффикс. Иштта и цІе «болх» бохучу дашах яьлlexъ, ткѣ и болх боху дош -х суффикс тІе а кхетта бол бохучу дашах хилла ду. Кхин а хъалха бо хилла дешан орам, амма и мича маѲнехъ хилла хууш дац, -л — суффикс хилла ю.

Бенуой. Бена олуш йолчу Ножин-Юъртан районерачу юъртан цІарах ду и тайпа.

Бейна бохуш дела хилла вайнехан хъалха диндоцчу заманахъ. ГІалгІайчохъ Бейна-Села олуш кѣубба а хилла. Иза маьтт-лам тІехъ хилла, и цІе цара деш хиллачу доІин юкѣахъ а ю (хьовса лакхахъ). Бенуой мохевцех а олуш хилла гІалгІаша. «Шу бений деций», олу гІалгІаша МальсаговгІарна а. Урартан пачхъалкхехъ а хилла Биайна олуш дела а, шайш шайх урарт-

* Нийса дац Крупновс юрт тайпанан цІарах ю бохург. Хьовса: «Средне-вековая Ингушетия». М., 1971. Крупнов ца кхета цу гІуллакхах. И ца кхетаран бахъана цунна вайнехан меттанаш цахаар ду.

хоша а олуш хилла биайна. И дерриге а вайнехан беной бохучу цIарца догIий-те аьлла хета. Бенуой Теркайистехь а, Хьалха-Мартанехь а, ГойтIахь а, иштта кхечу аренгарчу ярташкахь а бу. Бенуо олуш цIе а хилла. Цу цIарах ю Бени-КIотар (Веданан район) олу юрт. И йиллинчу стеган эрсаночун цIе хилла Бенуо.

Бени-юрт олуш меттиг Теркайистехь а ю. Билтуой (Буьлктуй), Билта (БуьлктIа) олуш Ножин-Юьртан районехь юрт ю. Цунах схьаььлла тайпанан цIе. ТкIа юьртан цIе Булк олучу хин цIартIе -т (← тIа) боху дештIаьхь кхетта хилла ю. Булких олуш хи ду цигахь, Ножин-Юьртан районехь. Пумкийн Булык «хьосты, шовда», бохучу дешнех дуй-те и аьлла хета, -лыкх — суффикс, Бул, олуш цхьа гомашан хьесапехь эка хилла вайн махкахь. И цIе фольклорехь хаалуш ю. Цунах хила а мега и дош.

Гиендаргуной. Гунуошца цхьа гергарлуо долуш ду и тайпа. Этимологи билггал хууш яц. Гундал олуш цIе ю вайн фольклорехь. И гунуо а хилла. Цу дашах дуй-те аьлла хета цу дешан хьалхара дакIа: гиендар (л→р, у→ие), ткIа гинуой гунуой бохург ду. И ши тайпа гергара ду аьлла фольклорехь болу хаам тидаме эцча, иштта хила герга ду иза. НогIийн тайпа а ду дийцарехь царна гергара. Оцу дерригено а дагадоуьйту цхьана кхечу кIоман, масала, тюркски кIаьмнийн нохчашна юкIа схьакхетта цхьа дакIа дуй-те и кхоь а тайпа а, бохург. Гуньы олуш долчу IV-чу бIешарахь Кавказехь хиллачу кIоман тIаьхь хила а мега гуной, генара гунуой, бохург хила а мега и дош.

Гендаргануой Хьалха-Мартанехь, Жимчу АтагIахь, Мартанчохь, Дубин-Эвлахь а, иштта кхечанхь а бу.

Гуной. Оцу дешан орам билггал кIаьсташ бац. Амма Гуьна бохуш юрт ю. Гуноша бахарехь, уьш хьалха Кулкалам тIехь Iийна. И лам болу меттиг а яц билгалтIаььлла. ХIинца шаьш болчу Гуьна уьш тIаьхьуо баьхкинчух тера ду. Эрсана йолуш ю боху цара шаьш цига догIуш. Кхин цу хьаьрмахь Эрсана бен юрт яц а боху цу хенахь. Гуноша бахарехь, уьш а гиендарганой вовшийн гергар а бу, Нашхара баьхкина а бац. Цигарчу ен тIехь а бац*. Гуной Хьаьжи-Эвлахь а, Цоцин-эвлахь а, Мескар-эвлахь а, Марзин-Махкахь а, Местойн-КIотрахь а, Эвтарыхь а бу. Гуной Червленерачу (нохч. Оьрз гIала) гIалгIазкхашна юкIахь а бу.

Гуордалуой. ЦIа-ГIуоьрдала а, Бас-ГIуоьрдала а олуш ши юрт ю Ножин-Юьртан районехь. Цу юьртан цIарах ду и тайпа а. Цу дешан этимологи хууш яц. Амма -да, -ла, боху дакIош меттиган дештIаьхьенаш ю. ЦIа-ГIуоьрдала дешан дакIа

* И дерриге а дийцина тхуна Гуьнарчу юккIерчу школан нохчийн меттан хьехархочо Гайтуркаев Манис. 1968-чу шеран сентябрь.

цIа Цу — дела цIе ю (хъовса иштта ЦIе-Ведана). Аварцийн Къорода бохучу юьртан цIарах догIуш дуй-те, аьлла хета вайн ГIуоьрдала. Цу Къорода юьртара баьхкина Веданарчу Шемалан-КIотарара ШамилевгIар а, КаратаевгIар (Каратаев Къорода бохучара ду).

Дишний. Диша бохучу дашах, -н -на боху дештIаьхье тIе-кхетта кхолладелла хилла мега и цIе, -ий — тайпанан суффикс, и дишний схьабевллачу меттиган цIе ю. И меттиг Итум-Кхаьлла юххехь йолу Дишн-мерка (муохк) ю. Кхечанхьа а ю и тайпа цIераш йолу меттигаш. Иза бежнаш делкъанна руьйтана охьадуйшучу муьлххачу а меттигах олуш хилла. Дишний хIинца Iаш Веданыхь бу. Цунна аьлла Дишний-Виедана. Уьш цига маца баьхкина хууш дац. Иштта бежнаш охьадуйшу меттиг гойтуш цIераш ХIирийчохь а ю. «Дишний» латта хьандеш кхеллий йохкар бохучу маьIнехь хаадела а ду.

Ишхуой. Ишхуой-Юрт олуш йолчу юьртан цIарах ду и тайта. И юрт Ножин-Юьртан районехь ю. ГIумкийн Иш-болх бохучу дашах дуй-те мотталуш ду цу тайпанан а, юьртан а цIе. Ишхуой аренгахь а бу, масала, АтагIахь.

Курчалой. Куьрчала олучу юьртан цIарах ду и дош. Иштта цIераш йолуш 3 юрт Веданан районехь ю: Лакха-Куьрчала, Юккъера-Куьрчала, Лаха-Куьрчала. Курчалойн-Эвла олуш юрт Шелан районехь ю. Билггал цу дешан маьIна хууш дац. Тюркски меттанийн Кирчейлы* хила а мега. Курчалой Iаш бу Теркайистехь а, Шелахь а, Курчалойн-Эвлахь а, Собылжехь, Iалхан-Юьртахь.

Мескатуой. Меската олуш юрт Ножин-Юьртан районехь ю. Цигара схьадаьлла ду и тайпа а.

Меска бохуш акхаройн цIоканех теш деш цхьа хIума хилла. Наха дийцарехь, цуьнан цIарах ду и тайпа, т (← тIе) — дештIаьхье. Кхечу тайпанан маьIна дан а мегар ду цу дешан: Ма — Маьлхандела, -с — латта, -ка, -та — меттиган дештIаьхьенаш. Делахь хIета и дош: Маьлхан лаятта тIе бохург хила деза.

НуогIий. НуогIий (ногай) бохург дуй-те и дош, аьлла хета. Делахь хIета уьш тюркски мотт буйицучу нуогIийх схьабевллачух тера ду. Цунах тамаша бойла яц ногIий вайнахах дIа а ийна, бисина хилар тидаме эцна. Ткъа уьш татаро-монгольски мехкаш дIалецархошца баьхкина, царех йисина тIаьхье ю. Ногай олуш Къилбаседа-Кавказехь олалла деш хиллачу золотоордынски цхьана ханан цIарах буй-те, аьлла хета ногIий. НуогIийн тайпана нах Дубин-Эвлахь а, Теркайистехь а, иштта кхечанхьа а бу.

* Иштта цIе йолу меттиг ю Азербайджанехь.

Садуой. Са — латта, -д (← тIие) дештIаьхье, -уой — адам — цIе кхуллу суффикс. Антични Илманчаша «исадики», «со-ды» аьлла ялийна ю и цIе. Хьалха иштта олуш хила тарлуш ду. Цу тIе а доьгIна, оха и антични Илманчаша вайн ламчохь ду аьлла далийна тайпа вайна хIокху заманахь бевзаш болу садуой хилла хилар магийна⁵³. Садойн лам олуш лам а бу ЧIебарлахь. «Сада» олуш меттиг а, барз а бу МахкатIе юххехь, Исалда* олуш меттиг ю ЧIебарлахь. Садой ЭхаштIахь Iаш бу.

ЦIуонтаруой. ЦIуонтара олучу юьртан цIарах схьадаьлла и дош. Иштта юрт шиь ю.

Ножин-Юьртан районехь ю и шиь. Цу цIеран орам ЦIу боху хьалха заманахь вайнехан хилла волчу делан цIе ю. Ткьа-та, -р (а) — суффиксаш-дештIаьхьенаш ю: -та (← тIе), -ра (цига-ра кхуза-ра и. дI. кх.). Нохчичовнан дуккха а ярташ-кахь бехаш бу ЦIуонтарой. ЖIайн а ю ЦIунта олуш юрт.

Чиермуой (← чармой). Оцу дешан хьалхара дакьа ча бохучу экханан цIарах ду. (Ча-тотем хилла вайнехан а, кхечу Кавказан кьаьмнийн а, хьовса лакхахь). ШолгIа дакьа м← ма бохучу маьлхан делан цIе ю, -р — дожаран чаккхе, -уой адам билгалдеш йолу суффикс. Хууш ду шайн делан цIарах тайпанаш хилла хилар (Марр). Наггахь шина делан цIе а хуьлуш хилла тайпанан цIеран орамехь хьалхенгахь. Чармуой Хорача юххехь баьхна. Цигахь Чармой-лам олуш лам бу. Шемалан заманахь МахкатIе кхелхина уьш. Цигахь хьалха садой хилла. Уьш цигара ЭгIаштIие охьабевлла. Чармуой Теркайистихе а, Шелахь а, иштта кхечу ярташкахь а беа.

Ширдуой. Ширда бохуш юрт ю. Цу дешан орам шир билгал мича маьIнехь бу хууш дац амма -д (-да→тIие) — дештIаьхье ю, -уой — суффикс.

И юрт Веданан районехь ю. Ширдой Германчигахь а, Хьабдиса-Юьртахь Цоцин-Эвлахь а, иштта кхечу ярташкахь а бу.

Харачой//Хорачой. И дош Хорачу бохучу юьрта цIарах ду. **Ха** — «стража» бохучу дашах схьадаьлла долчух тера а ду и дош, -р — меттиган суффикс, -ча — «адам». Делахь хIета «хан адамаш», «хера адамаш» (хехуой) бохург ду и. Ха деш нах хилла вайн. Цу тIе доьгIна аьлча а, вай ма-аллара хилла хила мегаш ду и гIуллакх. Делахь а, кхин цхьаь а ду хила мегаш. «Хара» бохург ду бохуш ду и дош, -чу (чов) бохург а долуш. Иштта хила а мега. Билгал хууш хIума дац. Ха дан бIегIийла меттигаш а, Ха-гIала олуш меттиг а ю Хорачу юххехь. Хьалхенгахь хIинца Ведана йолчу меттехь а хилла харачой. Амма Шемал лаьцначул тIаьхьа, паччахьо шена цигахь гIап а йина, черан ЧIе-Ведана а, Эшилхоте а, Вирхоте а дIасабекьа-

* Иштта олуш хилла вайнаха хьалха исс стаг кхеташонна охьаховшачу меттигах. Цу дашца йогIий-те аьлла хета антични авторша хьахийна йолу кьаьмнийн цIераш исадики; исонды. (Плиний, Страбон).

лойла хилла. Шелахь а, Сиржа-Эвлахь а, Теркайистехь а бу хорачой.

Шуонхой. Шоьна олуш йолчу юьртан цIарах ду и тайпа. И юрт Ножин-Юьртан районехь ю. Цу дешан ораман-шуо этимологи хууш яц.

Галаруой. Ножин-Юьртан районехь ю Гаьлара олуш юрт, Шелан районехь Гаьларойн-Эвла ю. Цу Гаьлара бохучу дашах ю цу тайпанан цIе а. Га — дашах схьадаьлла дуй-те, аьлла, хета и дош, -ла, -ра — суффиксаш ю меттигаш гойтуш йолу.

Хьовса лакхахь алсамо цу дашах лаций.

Элистинчуой. Юьртан цIе ю Элистанча. Эл+с+та+н+ча, эл — боьра, -с (← са) — латта, -та→тIа — дештIаьхье; -н, -ча — чу, иза «чуоь» бохург ду. И нах жимма Шелахь а, БухIан-Юьртахь а иштта кхечу ярташкахь а бу.

Энгинуой. Билгал хууш дац Энгина бохучу юьртан ораман маьIна. Тайпанан цIе цу юьртан цIарах ю. Ножин-Юьртан, Гуьмсан районашкахь ю Энгина цIе йолу ярташ.

Вай лакхахь ма-аллара, ингилой олуш хилла гуьржийн цхьана декъах. Иштта олуш хилла Малхбален Гуьржекахь Iаш болчу гуьржех. Цигара дуй-те и дош аьлла хетало.

«Племенные названия Кавказского Севера повторяются на юге Кавказского мира или сами представляют повторение племенных названий Крайнего юга», аьлла Марра (Избранные работы, т. 5, М.—Л., 1935, с. 14). Хьовса: нохч. ЧIаьтий, гуьрж. ЧIонтио (юрт), нохч. Саьттой, гуьрж. Саттиане — юрт.

Энкхаьллуой. Энкхаьлла олуш йолчу юьртан цIарах ду и тайпа. И юрт Ножин-Юьртан районехь ю. Эн+кхаьлла бохучу шина декъех лаьтта и цIе. И тюркски меттанийн цIе ю: эне — нана бохург ду, -кхаьлла — гIала бохург ду.

Эрсануой. И тайпанан цIе Эрсана олучу юьртан цIарах ю; -уой — адам билгалдеш суффикс ю. Эрсана бохург суьпачу стеган латта бохург хилла. (Эрд — суьпа стаг, са — латта, -на — дештIаьхье. Цу тайпанан нах хIинца гIалгIашна а, нохчашна а юкъахь бекъабелла бу). Кхузахь ваьхна кхеташонан баьчча хилла волу Мулкъ. Мулкъан гIала лаьттина меттиг хIинца а ю Эрсанахь. ХIинца болчу эрсанойн 18—20-гIа да хилла Мулкъ. Иза исторехь а вевзаш ву. Вайнехана юкъа цо керла аьрша а, махлелоран гIуллакх а даьккхина⁵⁴.

ЭгIашбатуой. Адам билгалдаран суффикс -уой дIаььккхича, «Лахарчу лаьттан юьрта тIие» бохург ду и дош: эгIа — лаха, ш (← са), -ба, -нхьа — юрт, -т — дештIаьхье (тIа), кхин а хьалхара цу дешан декъадалар иштта ду: э «лахие», -гIа — суффикс, -ш (← са) «муохк», ба — делан цIе, -тIа — дештIаьхье.

Эрсаношца дукха хенахь дуйна лулахь Iарал совнаха, эгIашбатоба а, гуноша а, эрсаноша бахарехь, цара и шайн юрт

эрсанойн махка тIехь йиллина ю. Эрсана-корта олуш болчу коьрта тIехь хилла Эрсана хьалха. ЭгIашбатой оцу коьрта кIел юрт йиллина охьахевшина. Иштта ду иза кхузарчу наха бахарехь а, археологически ахкакийн тоьшаллица а. Оцу тайпана, эрсаноша шайн махкатIе эгIашбатой ховшор цхьа хIума доцуш дац. Шела охьабовлар а эрсаной цига охьабахкарца доьзна хиллачух тера ду эгIашбатойн.

Шела юккъехула охьадолуш ши хи ду — Джалкх, Бас. Цушина а хи йистехь беxаш берш, цхьа наггахь тIаьхьуо юкъавоьлла кхечу тайпана стаг ца лерича, эрсаной бу. Хица долухьашт чIогIа хилла адаман дахарехь, хIунда аьлча бежана кхабарна а, кхидолчу дахарехь деш долчу гIуллакхана а хи чIогIа ца хилча ца торуш йолу хIума хилла. Цундела кхеташ ду адамо шен дахарехь хин йист хоржуш хилла хилар.

И дерриге а Илмано кьобалдина тIеэцна ду. Вай ваьшкара кхоьल्लीна дац.

Иштта даим цхьаьна хилла ду и ши тайпа. Нашхара схьа-девлла шайш боху эрсаноша а, эгIашбатойша а. Эрсаноша ХIилие олучу Нашхарчу юьрта юххера даьхкина шайш боху Нохчма-хка. Цигара шайн хилла лам а буьйцу цара (ХIилие юххехь бу иза).

Ялхуой. Ялхуой-муохк олучу юьртан цIарах ду тайпа. Ялбохучу дешан орамах ду иза, -хуой — адакийн цIе билгал еш лелаш йолчу дукхаллин терахьан суффикс ю, -й — дукхаллин терахьан чаккхе. Цу орамах лаятташ цIе йолу юрт ГаланчIа-жахь а ю — Ялхара.

ЧЕБИРЛОЙН ТАЙПАНИЙН ЦIЕРАШ

Ачалуой. Ачала бохучу юьртах схьаьлла и цIе: ач — руда бохург хилла (иштта цхьа шатайпа тIулг бу), -л — меттиган суффикс, -уой — тайпанан дукхаллин терахьан суффикс. Ачалуой Сиржа-Эвлахь, Шелахь а, кхечу арарчу ярташкахь а бу.

Багачуруой. Багачура олуш юрт хилла Лаха-Чебирлахь. Цу дашах ю тайпанан цIе. ХIинца цу тайпанан нах аренда Iаш бу.

Схьахетарехь, и дош иштта чулацам болуш ду: Ба — Ма — маьлха делан цIе, м→б, дуста: итумк, бунда, нохч. мунда, гIалгI. мие, нохч. бие и дI. кх. а, -га — меттиган суффикс, -чу (-чуоь) — хIуманан чуоь гойту дештIаьхье, -ра — (меттиган (исходни) дожаран чаккхе), -уой дукхаллин терахьера юьхьан суффикс.

Буонуой. Буона бохучу Чебирларчу юьртан цIарах ду и дош. Буо—н—уо—й. Иштта бу цу дешан латтам. Этимологи иштта хила езаш ю цуьнан: буо ← ма (делан цIе), -н ← на

(меттиган суффикс), -уо (юьхъан суффикс), -й (дукхаллин терахъан чаккхе). Цу тайпанан нах аренца беа.

ДІаь. ДІай цІе йолуш юрт ю Лаха-Чебирлахъ. Цу юьртан цІарах ду тайпа а. Цхъана стагах дІайа олу. Цу дешан билггал йолу этимологи хууш яц. Амма хууш кхин ду. Дай олуш тайпа скифаш юкъахъ а хилла⁵⁵. И тайпа Къилбаседа-Кавказан малхбалехъ Іаш хилла, аьлла гайтина ду. ХІокху сохъта а, Къилбаседа-ХІиричохъ Даикау, олуш юрт ю⁵⁶, ГІебартойн-Балкхаройн АССР-хъ Деи, олуш хи а ду⁵⁷. Урартхошна юкъахъ а хилла дай, олуш тайпа⁵⁸. И дерриг дешнаш а, вайн дІай а цхъана догІуш хилар лаа дац.

Макажуой. Лакха-Чебирлахъ Макажа, олуш юрт ю. Цу юьртан цІарах ю тайпанан цІе а. Билггал йолу этимологи хууш яц. Амма дешан латтам иштта бу: Ма—ка—ж—уо—й. Юххерачу хъесапехъ аьлча, цуьнан этимологи иштта ю: Ма — малх, маьлхан дела, -ка — меттиган суффикс (дуста: СемаІаш-ка, Галаш-ка и. дІ. кх. а). -Жа ← ча//чу (меттиган дешІаьхъе)+уо (юьхъан суффикс), -й (дукхаллин терахъан чаккхе).

Мака олуш дешІаьхъе ю бацойн: стуол мака «столтІие». Цу дашехъ а хила а мега и дешІаьхъе. Цу тІе доьгІна аьлча Мака жа «Жа тІе», аьлла этимологи хила а мега цу дешан. Цу тайпанан дукхах болу нах Макажахъ а, аренца бу хІокху сохъта. Цара дозалла деш олу: «МаІа Макажа, цІие Ціикара» (Ціикара — юрт).

Нижалуой. Нижала олуш хиллачу юьртан цІарах ду и дош. И юрт Лаха-Чебирлахъ хилла. Билггал этимологи хууш яц. Делахъ а иштта дакъошка-м декъало и дош: Ни+жа+л+уо+й ни ← ма, дуй-те, аьлла хета (вед. микх, нохч. никх, и. дІ. кх. а), -л — меттиган суффикс. Билггал дерг гучудаьлла дац. А. Цагаевас ХІирийн Нузул-юьртан, цІеран монголийн «место поселения эмира со свитой, форма повинности крестьян монгольским ханам» аьлла этимологи ю бах. Цигара хила а мега Нижала (з → ж, и, а ↔ у)⁵⁹.

Нохч-Киелуой. Нохч-Киела олуш йолчу юьртан цІарах ду и тайпа. И юрт Шуьйтан районехъ Чебирлахъ ю. Нохч бохург вайн къоман цІе ю, Киела (хъовса лакхахъ киелуой). Шуьйта юххехъ а ю Хьалкиела олуш юрт, Киелуойн-Эвла олуш юрт ю Веданан районехъ Сельман-Тевзина юххехъ. Кхузахъ массанхъа а Киела ду. Цу Шуьйта юххехъ йолчу Киеланах къастуо тиллинчух тера ду Нохч-Киела аьлла йолу цІе. Делахъ хІета хьалхенгахъ Чебирлахъ берш нохчийн тукхамах лоруш, ткъа Органна Малхбузехъа берш нохчех ца лоруш хилла хиларан билгало ю иза(хъовса цунах ладий лакхахъ).

Ригахуой. Ригаха олучу Чебирларчу юьртан цІарах ду и дош. Цуьнан билггалйолу этимологи хууш яц, -ха — меттиган суффикс, -уой — тайпанан суффикс; кхузахъ тамашена ду цу

дешан хьалхара элп р хилар, хІунда аьлча вайнехан меттанийн дешнаш р хьалха долуш хуьлуш дац. Делахь цу тІе доьгІна аьлча, и дош тІеэцна хила дезаш ду. Билгал дерг ала хала ду. Ригахуой олуш тайпа Шелахь а ду.

Саьрбалуой. Саьрбала олуш юрт хилла Лаха-Чебирлахь. Цигара ю и тайпанан цІе а. Этимологи билггал хууш яц. Амма иштта декъалуш ду и дош: сар+ба+л+уо+й.

Орам «Сар-сармат» бохуш исторехь девзаш долчу кьоман цІарах дуй-те, аьлла хета, мат бохург шолгІа дакъа лерича мух-хале, (ба ← би) — дукхаллин терахьан суффикс (бацби), -л — меттиган суффикс. Делахь хІета, сар олу нах болу меттиг» бохург ду иза. Шар (шаруой) сармат бохучух ду аьлла хаамаш болуш бу исторехь (хьовса: Ю. Д. Дешериев. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков...). Серби олуш цхьа кьам хилла вайн махкахь хьалха. Цигара хила а мега и дош. Сармат дашах догІий-те аьлла хета иза а — сар//сер.

Хуой. Кьовзан-Юман йистехь юрт ю Хой олуш. Ха бохучу дашах ю и цІе. Ха лаьтташ меттиг хилла иза. Иштта цІераш а йолуш и тайпа меттигаш дуккха а ю Нохч-ГІалгІайчохь: Хан-куорта, Хан-кала; ГІуой, ГІуойтІа бохург а цунах ду, х→гІ. Хуой хІинца аренца Іаш бу.

Хьаркьалуой. Хьаркьала олуш Чебирлахь юрт хилла (хьовса: даргинцийн Хюркала олу юрт). Цу юьртан цІарах ю тайпанан цІе. Билггал йолу этимологи хууш яц, амма иштта декъало иза: хьа—р—кьа, -л (-ла), -уой; кьа — кІант, вуоІ, бохург дуй-те, аьлла хета, -л (← -ла) — меттиган суффикс, -уой — тайпанан суффикс. Хьалхарчу декъан — хьа этимологи хууш яц.

Оцу тайпанан нах ЭхаштІахь, МахкатІахь (Веданан район) бу.

ХІиндуой. ХІинда юрт ю. Цигара схьадаьлла и тайпа а. И дош иштта декъало: хІин—д—уо—й. Хьалха бІаьвнах хІин олуш хилла -д (да→тІа) — дештІаьхье, -уо — суффикс, -й — дукхаллин терахьан суффикс. И цІе йолуш юрт аренгахь а хилла, масала, БердакІелна юххехь (Грозненский район).

Делахь ХІинца бохург бІаьвна тІе бохург хилла хила дезаш ду.

Цикаруой. Лакха-Чебирлахь, Макажа юххехь ю иштта юрт Цикара. Цунах ду Цикаруой: ЦИ+ка+р(ра)+уо+й.

Орам цІи вайнехан дин доцчу хенан хиллачу цІеран делан цІе юй-те, аьлла, хета (ЦІу), -ка — меттиган суффикс, -р — меттиган суффикс, -уой — тайпанан дукхаллин терахьан суффикс. Цикаруой тІаьхьа тІебаьхкинчу нахах хуьлу таро ю, схьадийцарехь, Гуьржехара. Делахь лаа дац Макажоша — «МаІа Макажа, ЦІие Цикара» олуш хилар. Цикаруой хІинца аренца бу.

Чебирлуой. Чебирла (чеб. Чебилла) олучу меттиган цIарах ду и тукхам. Лакха-Чебилла Веданан районехь ю, лаха Чебилла Шуьйтан районехь ю. ЧIапа//ЧIаба бохуш ю цуьнан этимологи. Оьрсийн «плоский» бохург ду иза, -лла — меттиган суффикс. Ян а ю и меттиг чIапа (плоский).

Чуобакккхинчуой. Чуобакккхинчу олуш юрт ю Чебиллахь. Цунах ю и тайпанан цIе. И иштта екъалуш ю: чуо+бакккхана (баккха), +ч//—чу/+уо+й. **Чуо** (← чхуо, чхар) тIулг бохург ду. Делахь хIета цу меттехь тIулг боккхуш хилла. БIаьв-наш еш хилла цу тIулгах. Кхузахь хIинца а ю уьш.

Чуо бохучух ду вайн «чхар» олуш дерг. И кагбина бакккхинчу тIулгах олу. И тайпа хIинца мичахь ду хууш дац тхуна.

ШУСТОЙН ТАЙПАНИЙН ЦЕРАШ

БIавлуой. БIавла бохуш юрт хилла Шуьйтан районехь; бIав (гIала), -л (а) — меттиган суффикс ю. БIавлуой Ачхой-Мартанан а, Соьлжан а районашкахь бу.

Варандуой. И цIе йолуш ши юрт ю — Лаха Варанда, Лакха Варанда. Шуьйта районехь ю и ши юрт. Этимологи билггал хууш яц цу дешан.

Кхузахь орам **вар бу**. Схьахетарехь, **ваьр** бохург хила мега иза. И дош оьрсаша «род» олучу маьIнехь хилла. Варандуой ЧIишкахь а, Йоккхачу АтагIахь а, ГIойтIахь а бу. И ши юрт йолчу меттигах Суьйрота а олу. Иза хьалхалерачу маттахь «БIа тIе» я суьйртIе бохург ду.

Ваштаруой. Ваштара олуш юрт ю Шуьйтан районехь Шуьйта юххехь. Органах (Шара-Органах) схьакхеташ хи а ду Ваштара олуш.

Билггал йолу этимологи хууш яц.

Ваштаруой Улус-Кертахь а, Дочу-Борзехь а, ГIойтIахь а, Йоккхачу АтагIахь а бу.

Гучун-Кхаьллахуой. Гучун-Кхаьлла олуш меттиг (юрт) ю Шуьйтан районехь. Цу дашах ю и тайпанан цIе.

И дош тюрко-монгольски маттара ду. «Гучун» бохург «чIогIа» бохург ду тюркойн, «кхаьлла» — гIала, крепость бохург ду. Делахь хIета гучун-гIала, «чIогIа гIала» бохург ду. Исторехь хууш ду монголаш вайн ламаройх летта хилар⁶⁰. Уьш цу меттигашка а кхаьчна.

Дзумсой. Дзумс олуш меттиг ю Шуьйтан районехь.

Билггал йолу этимологи хууш яц. Амма дуьйцийла йоцуш ду и дош ишттачу декъех лаьтташ хилар: Дзу+м+с; -уой — суффикс. М ← ма — делан цIе, са — са — латта, бохург ду аьлла хеташ ду. Дзу — ораман маьIна къаьсташ дац.

Итум-Кхаьлларчу наха дзуса олу оцу тайпанах. Дуби-Эвлахь, кхечу а аренгарчу ярташкахь бу дзусуойн тайпанан нах.

Киелой. Хьаьла-Киела олуш юрт ю Шуйтан районехь. Цигара ю цу тайпанан цѣе.

«Хьаьла» бохург кхеташ ду. Киела бохучу дешан этимологи иштта ю, аьлла, хета тхуна: хИрийн маттахь кау — юрт бохург ду, -ла — меттиган суффикс. Кей боху ши юрт а ю ГаланчІажахь, Довлакие олуш юрт а ю. ТІаьхьарчу дешан Кие а, лакхахь далийна кей а, киела а цхьа орам болуш ду. Вайн ков боху дош царах схьадаьлла ду. Амма хьалха «юрт» бохучу маьІнехь хилла и дош.

Кхокхадуй. Кхокхада олуш юрт ю Итум-Кхаьлла юххехь. Кхо кха (три пашни) бохург ду иза, -д (тІа) — дештІаьхье. Делахь хІета «кха а кхан тІе» бохург ду иза. Цигара схьаьлла ю тайпанан цѣе а.

Нихидуй. Нихала олуш йолчу юьртан цІарах ду и дош. И Шуйта юххехь ю. Ниха (малар) бохург ду цуьнан маьІна, -л — меттиган суффикс ю. Цу дешан дуьххьарлера орам ни бу; -хи — меттиган суффикс, -уй — юьхьан суффикс. Ма аьлла волчу маьІхан делан цІарах ду делахь и дош (м→н, хьовса нохч. нартол, гІалгІ. моартол). Кхечу тайпана хила а мега цу дешан этимологи: ни — дела, хи «делан хи».

Пхьамтуой. Пхьамта олучу юьртан цІарах ду и тайпа. И юрт Шуйта юххехь ю. «Пхьа», «мат» бохучу шина орамах лаьтташ ду и дош. Пхьа — цхьана хьахь делан цѣе хилла, тІаьхьуо цІи, адам бохучу маьІнехь а хилла, цул тІаьхьа юрт бохучу маьІне а дирзина лелла и дош, масала, «оцу нахана тІаьхь пхьа бу тхан», олу гІалгІаша. Иза «стаг ву тхан царна тІехь» бохург ду.

Гуьржех Іачу нохчаша а, бацоша а юьртах «пхьа» олу. **Пхьар, пхьуоьха, пхьарс, пхьу** иштта кхин дуккха а дешнаш ду цу дашца догІуш. Тушна олуш коьрта гІала хилла Урартухь. ШолгІа дакъа вайн пхьа бохург ду (хьовса лакхахь). Иштта Прометей аьлла волчу дуьненна вевзаш волчу адамашна стиглара цѣе еанчу стеган цѣе а цу орамах ю, аьлла ду⁶¹. (Мат (→мта) — гуттар хьалха адам бохург а, хІинца мотт бохург а ду. Адам сецначу меттигах а олуш хилла иштта. Жемат олуш ду. Иза «жа лаьтта меттиг» бохург ду. И дерриге а цхьа орам болуш ду. ГІалгІайчуьра Матлам боху ломан цѣе а ю цу дашах. Пхьамтой Йоккхачу АтагІахь а, кхечанхьа а бу Іаш.

Саттуой. И цѣе йолуш юрт ю Шуйта юххехь. Са — латта, т (тІе) — дештІаьхье.

Делахь хІета — лаьтта тІе, махка тІе бохург ду иза. Са юкЪахь долуш меттигийн цІераш дукха ю вайн лаьмнашкахь: Эрсана, Сона, Сада и. дІ. кх. а. Гуьржийн махкахь а хаало и

дош юкѣахь меттигийн цѣраш. Саттуой Йоккхачу Атаѣахь а, кхечу ярташкахь а Іаш бу.

Тумсуой. Билгал цу дешан этимологи ца хаа тхуна. Амма иза хІокху декѣх лаѣтта: Ту+м+с (-уой — адамийн суффикс), м ← ма бохуш хилла волчу маълхан делан цѣ юй-те, аьлла, хета, с ← са — латта бохург дуй-те, аьлла а хета. Тумсуой Борзехь бу. Тумс, Зумс бохуш хиш ду. Тумсой — Тумс йистехь беа, зумсой — Зумс йистехь. Цу шина цѣрехь долу с тюркски су — хи бохучара хила а мега.

Тѣрлуой. Тѣрла олуш юрт хилла Итум-Кхаьллан районехь. Меттиган цѣрах ю оцу тайпанан цѣе.

Цуьнан орам тѣра (лакхара) бохург дуй-те, аьлла хета, -л, -ра — меттиган суффиксах. Цу тайпанан нах Тѣхѣа-Мартанан а, Хьалха-Мартанан а районашкахь бу.

Чѣнтий. Чѣнт-чу олуш меттиг ю Итум-Кхаьлла лакхуо лам-чохь. Цигахь хІара ярташ ю: Гу-гІала, Дѣра, Хас-кхаьлла и. дІ. кх. а. Цигара схьабевлла чѣнтий.

Оцу дешан орам чІа//чІо — даа-мала хІума бохург ду, -т/тІе — дештІаьхье, -ий — тайпанан суффикс.

Чѣнтий, Чѣннахуой бохург цхьана орамах ду. Шаьш гуьржашха схьадевлла боху цѣнташа а, чѣнхоша а. Чѣнтий Итум-Кхаьллахь а, Соьлжехь а бу.

Чѣннахуой. Чѣннаха олуш мохк бу Итум-Кхаьлла юххехь, (-х(-ха) — меттиган суффикс).

Цу махкахь Чѣннахойн иштта ярташ ю: Уш-Кхаьлла, Бу-гІара, КІонжуха, ЧІо, ЧІана (кхин а хьалха чІа, чІо олуш хиллачу дашах схьаьлла и тайпанан цѣе). ЧІана вахана олуш хилла. И даа хІума, тІедуху хІума, дуург-мерг а да вахана бохург хилла. «ЧІана ваккха» бохург стеган долу хІума схьадаккха бохург ду. Дуьххьара и дош ЧІа//ЧІо аьлла хилла. Цу дашах ю кхузара ЧІо бохучу юьртан цѣе. ТІаьхьо цхьацца меттиг билгалѣеш царна тІееттаелла -н, -х боху дакъалгаш.

НОХЧИЙН КХИДОЛЧУ ТАЙПАНИЙН ЦѢРАШ А, ФАМИЛЕШ А

Аьккхий. Аьккха олуш меттиг хилла Шуьйтан районехь. Цигара схьаьлла и тайпанан цѣе. Этимологи хууш яц. Амма, схьахетарехь, Аккха бохучу кхузарчу хин цѣрах дуй-те, аьлла, хета. Иза акх бохучара хилла хила мега. Ткѣа хууш ду тайпанийн цѣраш хийн цѣрех хилар.

Габисов. ГІабаса, бохучу дашах ю и фамили. Иштта цѣе йолуш меттиг Маьлхастахь ю: «Хан баса» бохург ду иза. Кхин а кІоргера аьлча кхаа декѣе декъало и дош ха+ба+са (ба ← ма — маьлхан дела). Делахь: «Хан делан латта», аьлла, ю цуьнан юьхьанцара этимологи.

Галагаев. И фамили Гела (маьлхан дела) дашах ю, -га —

меттиган суффикс. ГІалГІа бохург а, Гелага а цхъа латтам бо-
луш ду (г — гІ) (хъовса лахахъ).

Гухуой. Гуха олуш меттиг ю Итум-Кхаьлла юххехъ. Цигара
охъаьлла тайпанан цІе. Ткъа цуьнан орам Гу (бугор) бу, -х —
меттиган суффикс. Гухуой Хьалха-Мартанан районерчу ГІуой-
йистехъ, СоІдин-КІуотарахъ а бу.

Кей. Кей олуш ши юрт хилла ГаланчІажахъ. Ткъа кей Тер-
кайистехъ бу. Теркайистера Кен-Юрт цу тайпанан цІарах ю.
Цунах Галний а олу, Теркал дехъахъ йолу Калиновски боху
станица цу цІарах ю олуш ду.

Маьлхий. Маьлхаста олуш меттиг ю Шуьйтан районехъ.
Цигахъ Іаш хилла маьлхий. Малх бу цу дешан орам, -ий —
тайпанан суффикс. (Хъовса: МІайстуой). ХІокху сохъта маьл-
хий Хьалха-Мартанан а, ТІехъа-Мартанан а районашкахъ
Іаш бу.

МІайстуой. МІайста олуш меттиг ю Шуьйтан районехъ. Цу-
нах ю и тайпанан цІе а. Цу дешан этимологи — Малх бохург
ду. Хьалха малхах Ма//мІа олуш хилла вай; тІаьхъуо тІекхет-
та ю -лх суффикс. И суффикс лаьтта схъакхочуш йолу маьл-
хан зІаьнарш бахъанехъ йовха йолчу меттиган маьІнехъ тІекхет-
та ю юьхъанца. ТІаьхъуо шен маьлхан цІарца йисина иза. Доц-
ца аьлча, стиглара малх а, лаьттара малх а къаьсттана шен-
шен цІерш йолуш хилла-кх, орам цхъаь болуш.

МозгІаруой. Иштта тайпа ду Хьалха-Мартанан районехъ
МозгІар — иза керстан молла ву. Гуьржашкара тІеэцна а ду и
дош — мзгІвари. Керста динехъ вайнах хилла хилар гойту цу.
дашо.

Мулкъуой. Мулкъа олуш меттиг ю Шуьйтан районехъ. Цуь-
нан маьІна иштта ду: Му (— ма) — маьлхан делан цІе, -л —
суффикс, -й — дукхаллин терахъан суффикс. Делахъ хІета:
«Маьлхан делан бераш» бохург ду и дош. Иштта делахъ мет-
тиган цІе тайпанан цІарах хила езаш ю.

Нитхуой. ГаланчІажан районехъ хилла и цІе йолуш юрт.
Кхузара орам нит/ни (— ма) бу, -т (→тІие) — дештІаьхъе ю.
Нит-хи олуш хи а ду, цунах схъадаьлла ду и дош а. Нитхуой
ТІехъа-МартантІехъ Іаш бу.

Гуттар хьалхалера этимологи ни (ма) — маьлхан дела,
т (→тІие) бохург хилла цу дешан. Хууш ду нитташ уггар хьал-
ха малх болчу меттехъ гучубовлуш хилар. Цуьнца а догІу и
дош. Дагалоцур вай хьалха дош дуккха а маьІнашкахъ хилла
хилар. Митхой тайпа хилла хьалха вайнехан. Гуьржийн Мти-
ули (мта-лам) тайпанан цІарах хила а мега и. Гуьржаша хІин-
ца а олу маьлхех митхой.

Пешхуой. Пеша олуш юрт Итум-Кхаьлланий, ГаланчІажний
юккъехъ хилла ю. И юрт лаьттина меттиг Шуьйтан райо-
нехъ ю.

Цу дешан орам ша бохург ду. Хьалхенгахь «шиело» бохург а ша олий дуьтуш хилла, -ло — суффикс ю. И мичара даьлла? — ала тарло. Хьалха иштта хилла и дош. Ткъа хууш ду бацойн маттахь ша (лед) бохург пша, паша аьлла хилар, ткъа шело (холод) — пшел. Цу тIера схьадогIу пшави олучу гуьржийн тайпанан цIе а. ХIинца вайнаха шуой олу царех. Гуш ду тIаьхьуо нохчийн, гIалгIайн маттахь п дIадаьлла хилар. Амма и п→б а хилла дисина цу дашах схьадаьллачу кхечу дашихь — баша (таять). Амма кхузара б — классни гайтам бу: баша//даша//ваша йаша (хьовса: даьхний, амма: даха//баха//ваха//йаха). Цу гIуллакхуо гойту классни гайтамаш кхоллабаларан некъаш а. Баш — лам олу дош а ду пша//паша бохучара схьадаьлла. Ткъа хууш ду цу ломах Шалам олуш хилар а. Пешхуой МартантIехь а, Мартанчохь а бу.

Хилдехьаруой. Хилдехьа олуш меттиг ю Шуьйтан районехь, ламчохь, гуьржийн, нохчийн доза къаьсттахь. Цунах ду и дош — тайпанан цIе. Цуьнан этимологи къеггина гуш ю: хи + диехьа, -л — суффикс, -руой — тайпанан суффикс.

Хилдехьаруой Хьалха-Мартанан районехь бехаш бу.

Хьачаруой. Хьачара олуш мохк бу Итум-Къаьллал лакхахь. Цигара ю и тайпанан цIе а. Хьач бохучу дашах хила а мега и дош. Билггал хууш хIума дац. Хьач-ара олуш меттиг а ю (Веданан р-н), Хьач-хи олуш хи а ду (Собьджа-гIала).

Чартуой. Гуьржехахь, Пшавехь Чартали, Чаргали олуш ярташ ю. Цигара ю и тайпанан цIе. Ча (медведь) бохург ду, аьлла, хета цуьнан орам. ГIараваьлла волу гуьржийн яздархо Важа Пшавела Чаргали олучу юьртара хилла. Цу юьртахь цуьнан музей а ю.

Чунгаруой. Чунгара олуш юрт хилла Веданан районехь. Кхузахь Хорача юххехь Чунгаройн кешнаш олуш меттиг а ю. ХIалха-Мартана юххехь хилла Чунгара олуш юрт.

Цигара ю тайпанан цIе. Билггал йолу этимологи ца хаьа. Делахь а Ча бохучу дашах юй-те, аьлла хета и цIе: -чу/н/+га+р/а/+уо+й: -га, -р/а/ — меттиган суффиксаш. Гуьржийн чонгури бохуш цхьа пондар хилла. Нохчаша ЧIоьндарг олу цу пондарх, цуьнан цIарах хила а мега и тайпа. Чугара (чоь гар) бохучара хила а мега (чу+га+ра — суффикс)*. Чунгаруой Хьалха-Мартанехь а, Теркайистехь а, ГIалхан-Юьртахь а бу.

Шаруой. Шара бохучу меттиган цIарах ду и дош. Цунах ю тайпанан цIе а. Цуьнан орам сар бохург ду, аьлла ду Гилманехь. Ткъа и сармат бохучу къоман цIарна тIедогIу (хьовса:

* Дуста гIалгIайн: Ан-гуш-тIа (юрт), Дуьхьар-гуш-тIа (юрт) кхузахь массанхьа а орам гуш (видящий) бу.

Саьрбала); Салатта, мохк орамах хила мега и цIе, -ра — суффикс.

Шаро олуш меттиг Абхазехь а ю.

ГІАЛГІАЙН ТАЙПАНИЙН, ФАМИЛИЙН ЦІЕРЕХ ЛАБЦНА

ГІалгІайн юьхьанцара коьрта тайпанаш схьадевлла ГІалгІачие, я Кхекхаьлла олучу меттера. И меттиг Ламанан ГІалгІайчохь ю.

Кхузахь хилла йолчу Хамхи, Эгикхал, ТIаргим бохучу кхаа юьртара арадевлла гІалгІайн юьхьанцара коьрта тайпанаш, гІалгІаша Цхьорой-шахьар, Мецхал-шахьар, Джайрахойн-шахьар олучу меттигашкахула дІасадаьржина.

Схьадовлар Кхекхаьллера доцуш тайпанаш а ду гІалгІайн. Иштта ду:

1) Фьапнийн тайпанаш (и тайпанаш хІинца хаалуш дац).

2) ДжІайрахойн тайпанаш а, фамилеш а: АхриевгІар (гІалгІ. Охрг-наькъан), БоровгІар (Бора-наькъан), ЦуровгІар (Цур-наькъан) и. дІ. кх. а.

3) Эбанхойн тайпанаш (Эбан-юьртан цIе): ЦицкиевгІар (Циск-наькъан), АхильговгІар (Ахильг-наькъан) и. дІ. кх. а.

4) Мацхалойн-шахьаран тайпанаш: Лаьжгхой, шоанархой, хьулхой и. дІ. кх. а.

Нохчийн тайпанийн цІераш а санна, гІалгІайн тайпанийн цІераш а коьрта долчу декъана -ой, -хой суффиксийн гІоьнца меттигийн, яртийн, цІерех схьаевлла ю: Хамхи — хамхой, Эгикал — аьгахой и. дІ. кх. Ткъа цу тайпанийн цІерех схьаевлла оьрсийн -ов, -ев, -ова, -ева суффиксийн гІоьнца кхоллало гІалгІайн хІинцалера цхьайолу фамилеш а: Хамхой — Хамхоев, Цхьарой — Цхьароев, БІарахой — Барахоев и. дІ кх.

Делахь а цхьацца тайпанех схьабевллачу нехан долахьчу цІерех кхоллаелла фамилеш а ю гІалгІайн.

Иштта ю, маласа, Евлой тайпанах схьабевллачу нехан долахьчу цІерех схьаевлла фамилеш: Сагов (Сага-наькъан), Гайсанов, Бузуртанов (Несар-коьртеранаш), Арсамаков, Измаилов, Куркиев, Абадиев, Евлоев. И фамилеш ишттачу цІерех схьаевлла: Саг, Гайсан, Бузурт, Арсамак, Измайл, Куркъа, Абад, Евлий.

Цу гІуллакхо гойту гІалгІайн юьхьанцара тайпанаш шайн хьалхалера структура хийцаелла гарашка декъалуш дІасадаьржина хилар. ХІинца ала а хала ду цхьадолу гараш муьлхачу тайпанах схьадевлла. Иштта хьолехь ду нохчийн тайпанаш а. Амма нохчийн тайпанийн кхиар кхин а гена даьлла, хІунда аьлча гІалгІайн хІинца а шайн юьхьанцарчу тайпанийн цІерех лелош фамилеш ю, ткъа нохчийн иштта фамилеш цхьана Пседах (нохч. Доьлакие) олучу юьртахь бен яц: Гуноев (гуной),

Алероев (Іаьларой), Эрсеноев (Эрсеной), Пешхоев (пешхой) и. дІ. кх. а.

ГІалгІайн тайпанийн чохьхара структура къастош болу болх язбина бац, амма хІокху балха тІехь вайн и дойла а яц. Кхуьнан Іалашо ю цхьацца гІалгІайн тайпанех а, церан гарех а йолчу фамилех а, церан этимологик а лаяцна цхьацца хаамаш балор.

Цу тІехь оха пайдаоьцу тхешан информаторийн А. С. Куркиевн (университетан профессор), М. Ведзижевн, А.-Г. Тангиевн, Х.-М. Котиковн, Х. М. Базоркинан, Дж. Гандалоевн хаамех а, З. Мальсаговн «ГІалгІайн грамматика» аьлла язбинчу балхах а (Грозный, 1964). Цеяьхна болчу а, иштта кхечу а тхешан информаторшна доккха баркалла боху оха.

ГІалгІайн коьрта тайпанаш хІорш ду:

аьгихой, хамхой, тІаргимхой, евлой, кхуортой, махлой, полонкхой, бІарахой, къостой, пхьувой, оздой, хьайрахой, цхьуорой, гІуной, коазой, баркинхой, цІиздой, цІолой, куолой, дошхаклой, тІумгІой, бештой, лоалахой, хоаной, салгхой, хьулхой, тІоршхой, кхорагІой, шоанахой, лоажхой, мецхалой, ноакъастхой, гелатхой и. дІ. кх. а.

ГІалгІайчиера, я Кхекхаьллара тайпанаш.

Аьгихой. Эгикхалл, аьлла хиллачу Кхекхалларчу юьртан цІарах ду и тайпа. Цуьнан ораман этимологи эга (← эгІа) дашах йовзна юй-те аьлла хета. Иштта олуш хилла хьалха, хІинца а иштта ала а олу гІалгІаша лаха бохучу маьІнехь (г→гІ), дуста: магІа — лакха. Дуста нохч. эгІа (ЭгІашбатуой; эгІаштІа), магІа (могІуста).

Цу тайпанах схьаевлла ю хІара гІалгІайн фамилеш: Аушев, Ведзижев, Богатырев, Базоркин, Ужахов, Газдиев, Шишханов, Тангиев, Дахкильгов иштта кхиерш а. И фамилеш нехан иштта хиллачу долахьчу цІерех схьаевлла ю: Овш, Ведаш, БогІатар, Байсаркъа, Ужах, ГІазд, Шишха, ТІанг, Дахкильг. Цул сов, Овш, аьлла делан цІе а хилла гІалгІайн хьалха заманахь, Овш-Села олуш къубба а ю ГІалгІайчовнан ламчохь. Базоркино олуш юрт ю (Кьилбаседа-ХІиричохь Пригородни районехь) Мочкьин юрт а олу цунах. Мочкъа Байсаркъин кІант хилла.

БІарахой. БІарахе олуш хиллачу юьртан цІарах ю и тайпанан цІе. БІар бохучу дашах йогІий-те, аьлла хета и цІе, -ра, -хе — меттиган дожаран суффиксаш. Барахоев олуш фамили а ю.

Баьркинхой. ГІалгІайчиерачу Оазиге олуш хиллачу юьртара

схъабевлла таро ю цу цу тайпанан нах. Баъркинхой-гIала олуш меттиг а ю кхузахъ.

Амма цу дешан этимологи хууш яц. З. Мальсаговс бахарехъ (хъовса цуьнан цIе яккхина болх) кхаърца гергарло долуш бу КотиевгIар (Коьте къунгиш), ХамчиевгIар (Хамча къунгиш), ПарчиевгIар (пхъарча-наькъан). И фамилеш адамийн долахъчу цIерех схъабевлла ю. Уьш БаъркимхоевгIеран гараш ду.

Евллой. Цу тайпанан цIе Евли олуш хилла йолчу юьртан цIарах ю. Евли стеган долахъ цIе хилла аьлла а ду. Этимологи Илья олочу керстан делан цIарах. ЕвлоевгIарах йолу фамилеш вай ялийра лакхахъ.

Дошхъакхалой. Дошхъакхале олуш хилла йолчу юьртан цIарах ду и тайпа.

Хетарехъ, цуьнан этимологи иштта ю: Дош//дос/иштта олуш хилла вайнаха хьалха дечигах. ХIинца а олу нохчаша досбухе — дечиг доккхуш кIел юьллу гуьйриг. Хьакха, -лие — меттиган дожаран суффикс. Делахъ хIета: «Дечиг хьокху меттиг» бохург хила езаш ю цу дешан этимологи. Иза хетарг ду.

Дошхакулоев фамили а ю.

Кулой. Кулой олуш лам а, Коле олуш юрт а хилла. И тайпанан цIе цигара ю. Кодоев олуш фамили а ю. Иштта фамили хIирийн а ю. ГIалгIайн фольклорехъ Колой-кIант олуш турпал ву. Нохчийн а ю Куолла олуш стеган цIе. И дерриге а цхъана орамах дуй-те, аьлла хета. ХIирийн Кау-юрт бохучара буй-те цуьнан орам аьлла а хета. Хъовса иштта нохчийн Хьалкела, Нохкела (ярташ), Келоев (фамили), келой (тайпа).

Коазой. Каьзе олуш хиллачу юьртан цIарах ду и тайпа. Хетарехъ, цуьнан этимологи иштта ю: каь (← кау) — юрт (хIирийн маттахъ) -з (← с(а) — латта, меттиг, -е — меттиган суффикс. Кодзоев фамили цу дашах ю. Цу фамилех богIуш болчух тера ду иштта фамилеш йолу нах: Самбиев, Арсельгов (А. Куркиев).

Кхоартхой. Кхуорт//Кхарт олуш хиллачу юьртан цIарах ду и тайпа. Цуьнан этимологи «Кхор тIе» бохург дуй-те, аьлла хета. Билггал хууш дац. Кортоев олу фамили цу дашах ю. ПаргульговгIар а, кхиберш а КортоевгIарах бу аьлла ду (М. Ведзиев, Х.-М. Котиков).

Къоастой. Къоаст олуш хилла йолчу юьртан цIарах ду и тайпа. Костоев фамили цу тайпанан цIарах ю. Цу дешан билггал йолу этимологи хууш яц, амма ишттачу дакъошка декъалой-те аьлла хета и дош: Къов, с (← са), -т (← тIа). КостоевгIарах лору ГастемировгIар а, ГазгиреевгIар а, МарзагановгIар а, МашиговгIар а, УспаевгIар а, ДударовгIар а (Е. И. Крупнов. Средневековая Ингушетия).

ЛоалагЮй. ЛавлагІа олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Лолохоев олу фамили а цу тайпанах ю. Нохч. лулахо, гІалгІайн лоалахо дешнех юй-те, аьлла хета и тайпанан цІе.

Дийцарехь, ШадыевгІар а, АлиевгІар лоалагЮйх болчух тера ду.

Нокъастхой. Наькъисте олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Схяхетарехь, цуьнан этимологи «Наькъа йисте» бохучара юй-те аьлла хета. Иштта нохч. наькост, гІалгІ. новкъост, бацойен наькъист боху дешнаш а некъ//никъ бохучу дашах ду. Некаца доьзна хилла наькосталла. Накастхоев фамили а ю.

Пхьуввой. Пхьув аьлла хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Цуьнан орам Пхьу бохучара бу. Иза пхьа-юрт бохучу дашца богІуш буй-те, аьлла хета. Хьалха иштта олуш хилла юьртах. И орам шайца а болуш хьалха ярташ хиллачу меттигийн цІераш дукха ю ламчохь. Пхьу бохучу дашах хила а мега и цІе. Хууш ду, пхьу тотем хилла хилар. Хьовса МІайстара Пуга юрт. Пугаев фамили а ю. Царех бу, аьлла ду ДолаковгІар а, цхьаболу ГайсановгІар а, ДоловгІар а, АльмурзиевгІар а, НарбиевгІар а.

Салгхой. Салги олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Цу дешан орам са — латта, меттиг бохург дуй-те аьлла хета, -л, -г — меттиган дожарийн чаккхенаш. Салгирхоев фамили а ю.

ТІаргимхой. ТІаргим олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Этимологи къаьсташ яц. Амма иштта дакъошка декъалуш ду аьлла хета и дош: **ТІа-р-ги-м.** Цу тайпанах ю аьлла ду иштта фамилеш: АзиевгІар, ГорбаковгІар, УгурчиевгІар, МальсаговгІар, ЧапановгІар, ГойговгІар, ГайсановгІар, ОскановгІар, СултыговгІар, ПлиевгІар, АрчаковгІар, БакаевгІар, БековгІар, иштта кхиберш а. И фамилеш адамийн долахьчу цІерех схьавлла. Масала, Мальсаг (маьлхан саг), Ази, Бака и кх. а. Мальсагашвили аьлла фамили ю гуьржийн ламанан цхьана тукхаманмохевшийн (вайнаха бений олу царех, дуста: нохч-беной (тайпа). ХІирашна юкъахь а ю Плиев фамили. И дерриге а цхьагергарло доцуш дац: мохевцийн МальсагашвилигІар а, гІалгІайн МальсаговгІар а, гІалгІайн ПлиевгІар а, хІирийн ПлиевгІар а цаІаш бу аьлла хаамаш бу.

ТІумгЮй. ТІумагІ//ТІумгІие олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. ТІу — нохч. тІулг//тІо, гІалгІ. тІо бохург дуй-те аьлла хета, -м — билгал хІун ю хууш дац, -гІ — меттиган дожаран чаккхе ю. ТІо//тІу орамехь долуш меттигийн цІерш кхин а ю ламчохь; ТІуга олуш юрт хилла МІайстахь а. Тумгоев олуш фамили а ю. Кхарех бу, дийцарехь, иштта фамилеш ерш а: Албаков, Деканаев, Тамбиев, Мережков.

Хамхой. Хамхие олуш хиллачу юьртан цІарех ду и тайпа.

Оцу юьртан цѣ ерриг ГІалГІайчиенан цѣ хилла лелаш ю: Хамхой-шахьар а олу цунах. Эгикал а олу цу махках. Хетарехь, химехан нана олуш хилла волчу делан хьалхарчу декъах хила мега и цѣ. Нохчаша хІинца а олу ледарчу зудчах хемхиг. ДІадаьллачу динан гІуллакх сийсздаьккхина лелош хилла хилар тидаме эцча ишттаниг кхеташ ду. Іилманчаша хамекиты аьлла гречески Іилманчаша Къилбаседа-Кавказехь гайтина кьо-ман цІарах дозна и дош (Хьовса лахахь).

Хамхоев фамили цу дашах схьаяьлла ю. Цу тайпанах схьабевлла аьлла ду иштта фамилеш йолу гІалГІай: ИзмайлдовГІар, МартазановГІар, КациевГІар, СаккаловГІар.

Хоаной. Хаьние олуш Чулхойн ЧІажакх хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Ха — бохучара дуй-те, аьлла хета и дош, -ние — меттиган дожаран суффикс. Ханиев фамили а цу дашах ю.

Хьулхой. Хьули олуш хилла йолчу юьртан цІарах ду и тайпа. Иштта цѣ йолуш ши юрт хилла: Лаха Хьули, Лакха Хьули. Билггал йолу этимологи хууш яц. Хетарехь Хьун (гІалГІ. Хьу) бохучу дашах хила мега и цѣ, -ли — меттиган дожаран чаккхе. Халухаев (Хулхоев) фамили цигара ю. Царах бу, дийцарехь, АльмурзиевГІар а, ДзауровГІар а, ЧакхкиевГІар а, ИлиевГІар а, БузуркиевГІар а, БорзовГІар а.

Хьайрахой. Хьайрах олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Хьайр (нохч. хьяр) бохучу дашах хила мега аьлла хета и цѣ, -х — меттиган дожаран суффикс. Хайрахоев фамили а ю. Царех лору, дийцарехь, ГайтукиевГІар а.

Цолой. Цѣли олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Схьахетарехь, цу дешан орам ЦІу бу. И цѣ йолуш дела хилла вайнехан хьалха; -л — меттиган дожаран чаккхе. И делан цѣ йолуш меттигаш, вай лакхахь ма-аллара, дуккха а ю ламчохь: Цонтара, Цунта и дІ. кх. а. Цолоев фамили а ю. Иштта фамили хІирийн а ю.

Цхьоройн шахьара тайпанаш:

Бештой. МагІа Беште, ЭгІа Беште, олуш ши юрт хилла. Иза вайнехан хьалхалерачу маттахь Лакха Беште, Лаха Беште бохург хилла. Цхьорой Шахьара юкъа а йогІуш, Чулхой олучу ЧІажакх хилла и ярташ. Цу яртийн цІарах ду и тайпа. Иштта фамили а ю — Бештоев. И фамили йолу нах МагІа Бештера схьабевлла бу, ткъа ЭгІа Бештехь ОздоевГІар хилла. ГанижевГІар БештоевГІарах бу аьлла ду. Билггал йолу этимологи къаьстина яц. Делахь а пша (ша) орамах дуй-те и дош аьлла хета, т — дештІаьхье.

ГІулой. И тайпа ГІула олучу юьртан цІарах ду. Билггал йолу этимологи хууш яц, амма орам ГІу а болуш, тІаьхьара аз

-л — меттиган дожаран чаккхе ю. Меттигийн цІерашкахъ и тайпа чаккхенаш хуьлуш ю. Гулоев фамили а ю. Иштта фамили нохчийн а ю. Амма иза меттиган цІарах яц, стеган цІарах ю.

Кхокхорхой. И тайпанан цІе Кхоккхи олучу юьртан цІарах ю. «Кхо кха» бохург дуй-те, аьлла хета иза; Кхузара ю **Кокорхоев** аьлла йолу фамили а. Дуста: нохч. Кхокхада-юрт.

Мохалой. Мохлие олуш юрт хилла, Мухале-чувуссу меттиг бохург а ду гІалгІайн. Цу маьІнехъ кхоллаелла хила мегаш ю юьртан цІе а, амма иза хетарг ду. Нохчийн мох, гІагІайн мух бохучара хила мега и цІе, -лие — меттиган дожаран чаккхе. Мохалойх бу, аьлла ду Несир-коьртера цхьаболу Бузуртанов-гІар а.

Оздой. Аздие олуш юрт ю Іас хи тІехъ. Іас (гІалгІ. Іеса) тІие бохучара схьадаьлла хила мегаш ду и дош; Іеса <--> аз; дие — тІие хила тарлуш ду. Цигара ю аьлла хета тайпанан цІе а. Фамили а ю Оздоев. Цхьарой-шахьарарчу 14 юьртахъ хилла оздоевгІар. АльтимировгІар а царех хилла, аьлла ду. ЦІикмабухой олуш гар а хилла ОздоевгІера.

Поалангхой. Лаьлинг, олуш хиллачу юьртан цІарах ду и дош. Хетарехъ, иштта этимологи ю цу дешан: паь (<— пхьа) — юрт (хьалхалерачу маттахъ), -ла — меттиган дожаран чаккхенаш.

Паланхоев олуш фамили а ю цу дашах схьаяьлла. Цу тайпанах бу, дийцарехъ (М. Ведзижев, Х.-М. Котиков) Бекмурзиев-гІар а, ДарсиговгІар а. Бекмурза, Дарсиг (иза Дарцан саг//стаг бохург ду) бохучу долахьчу цІерех ю и фамилеш. Цхьаболу МархиевгІар а царах болчух тера ду.

Цхьуорой. Цхьоре олуш хиллачу Цхьуорой-шахьарахъ коьрта лоруш йолчу цІарах ду и тайпа. Билггал йолу этимологи хууш яц. ХІирийн а ю Цороев фамили.

Циздой. И тайпа Цизде олуш хиллачу юьртан цІарах ду. Цуьнан этимологи иштта хила мега аьлла хета: цІи (<— цІу)— делан цІе, з (<— с(а), -д (>—тІа). Делахъ хІета «Дела тІе» бохург ду иза. Циздоев фамили а ю.

Мецхалойн Шахьаран тайпанаш:

КхуорагІой. КхорагІе//Кхиерах олуш хиллачу юьртан цІарах ду и тайпа. Кхузахъ орам кхуор буй-те, аьлла хета, -гІ — меттиган суффикс. Кхиер — тІулг бохург хила а мега кхузахъ. Корохоев фамили кхузара схьаяьлла ю.

Оарцхой. Иштта цІе йолуш тайпа хилла кхузахъ. Цу тайпана этимологи нохчийн арц, гІалгІ. оарц бохучара йолчух тера ду. Цу тайпанан нах баьхна Аьрзи, ГилтІе, Оахкаре олучу ярташкахъ. Схьабовлар Мецхалой шахьарера хилла цу нехан.

Тюаршхой. Тюарш олуш хиллачу юьртан цIарах ду и тайпа. Цу цIеран билггал йолу этимологи хууш яц. Нохчийн ткъарш, гIалгIайн тIарш бохург хила а мега, аьлла хета. Тюорам, р — суф., ш (+са)+хой «тIо болу латта — хила а мега.

Торшхоев фамили а ю. Оцу фамилах схьадаьлла цхьацца гараш а ду гIалгIайн.

Шоанахой. Шоание олуш хиллачу юьртан цIарах ду и тайпа.

Шапахоев, аьлла фамили а ю. Нохчичоьнан Ножай-юьртан районехь йолчу Шовна-юьртан цIе а, и цIе а цхьана орамах хила а мега. Делахь гIалгIайн цIе ша бохучара хила мега аьлла хета тхуна, хIунда аьлча и юрт Шана чIодж олучу чIажахь хилла, ткъа цу чIажахула хьалавахча тIе а кхочуш, гена боццуш ша хилла.

Джейрах олучу меттера ю гIалгIайн иштта фамиlesh: ХаматхановгIар (Хаматха-наькъан), АхриевгIар (Охрг-наькъан), ЦуровгIар (Цур-наькъан), БоровгIар (Бора-наькъан), ЛьяновгIар (Ляна-наькъан). И фамиlesh нехан долахьчу цIерех схьаевлла ю: Хаматхан, Охрг, Чур, Бора, Ляна. Цур-гIала олуш меттиг ю Джейрахахь.

ГелатIе олучу юьртара схьадевлла ду гIалгIайн гелатхой олу тайпа. И юрт хIинца а йолуш ю гIалгIаша Тирка чIодж а олуш, оьрсаша Дарьяльское ущелье олучу меттехь. Цунах официально йоккхуш йолу цIе Гвилети ю. Оцу дешан орамехь вайнехан хьалха хиллачу динехь лерина волчу дела цIе Гела ю (те — меттиган суффикс (тIа). И маьлхан дела хилла (Хьовса лакхахь.) Цу тайпанах бу гIалгIайн иштта фамиlesh йолу нах: Бузуртанов (Несир-коьртара боцурш), Котиков, Азиев, Газиков, Кориев, Дасхоев, Чербижев, Пошев, Хучиев.

Кхечу къамнех схьабовлар долуш нах а бу гIалгIашна юкьахь. Иштта бу, масала, халкъан дийцаршкахь, ДударовгIар (хIирех), АхриевгIар, ЛьяновгIар, БоровгIар (нохчех), иштта кхиберш а.

Ткъа схьабевлла меттиг ца хууш гIалгIай а бу.

Оцу дерригено а гойту, вай лакхахь ма-аллара, цIена къам хуьлуш цахилар а, шен кхиарехь муьлхха а къам кхечу къамнашца кхидолу гергарло а санна дилха гергарло догIуш хилар а.

ЭРСТХОЙН ТАЙПАНАШ А, ЦЕРАН ЦЕРАШ А

Эрстхой шайн маттаца а, гIиллакхашца а территорица а нохчашний, гIалгIашний юккьера а болуш ша къаьсттина тукхам хилла. Нохчаший, гIалгIаший царех Оарстхой (гIалгIаша), Эрстой, эрштой, орстхой (нохчаша) олуш хилла.

Паччахъан заманахъ оърсаша царех йоккхуш йолу цѣе «ка-рабулаки» хилла. И дош глѹмкийн маттахъ «Іаържачу хьостанехъ берш» бохург хилла: Кхара-Іаържа, булык-хьоста. Вайнехан ялийна цѣраш цу глѹмкийн дешан гочдарх «Іаържачу хитѣрахой» бохучара юй-те аьлла хета.

Шемиль ййисаре ваханчул тІаьхьа дукхах болу эрстхой Туркойн маха дІабахийтина. Бисинарш нохчашний, гІалгІашний юкьа дІасабекъабелла, царех дІайина.

Цѣран хааделла долу тайпанаш, фамилеш хІорш ю: Цѣечой (ЦѣчоевгІар), мержой (МержоевгІар), мужихой (МужухоевгІар), Белхарой (БелхароевгІар), Галай (ГалаевгІар), БоковгІар (Буоканакъан) БулгучевгІар, ГандалоевгІар, ХантыговгІар, ГорчхановгІар, КориговгІар, ГардановгІар, ЮсуповгІар.

Цѣечой боху цѣе ГаланчІажарчу Цѣеча-ахкие бохучу меттера схьаьлла ю. ГорчхановгІар ЦѣчоевгІарах бу. **Горчха** — стеган цѣе хиллачух тера ду. ЦѣчоевгІар нохчашна юкьах а бу.

Мержой. Мержа бохучу меттера схьадаьлла. И меттиг Нохчичоьнан, ГІалгІачоьнан дозанехъ ю (ломахъ).

Мужихой бохург муж бохучу цІарах ду. Мужичу олуш меттиг ю ГаланчІажахъ. Иштта и дош юкьахъ долуш меттигийн цѣраш дукха ю; хьовса: Мужичи (ГІалгІачоь) и. кх. а. И меттигаш туьха доккхуш хилла ю: муж — дурьо чам болу хи бохург ду вайнехан. Хууш ду лаьмнашкахъ оцу хих туьха доккхуш хилар. Нохчашна юкьахъ а бу МужухоевгІар (БердакІел).

Белхарой. Белхара цѣе йолчу меттиган цІарах хила дезаш ду. Кхузахъ орам болх хила мегаш бу; -р — меттиган суффикс, хьовса: Ялхара, БелгІание, БелхатІа и дІ. кх. а. Билггал йолу этимологи хааелла яц.

Галай Гал бохучу маьлхан делан цІарах ду (хьовса лакхахъ). ГаланчІож, Галашки, Гальерды бохучахъ а изза цѣе ю. Галай тайпанан нах Галашка олучу гІалгІайн ламанан юьртахъ бѣхаш хилар а, вай дувйцург чІагІдеш ду. Цу тайпанан нах нохчашна юкьахъ а бу. Нохчийн галой а, гІалгІайн галай а цхьана ораман дешнаш ду. Цул сов, и нах шаьш а вовшийн гергара хила мегаш а бу. Шайн схьабовлар цхьана туьшара — ГаланчІожара а долуш.

Булгучев боху фамили вайнехан (нохч.) Булк-хи бохучу меттиган цІарах ю: **Булыкх** бохург глѹмкийн дош ду, и хьоста бохург ду, -чу — дештІаьхье.

Гандалоев боху фамили «Гандалан-Баса» аьлла йолчу Фартанг-хи коьртехъ меттиган цІарах ю. Цуьнан этимологи иштта ю: ГІан (← ха(н), -да (→тІа) — дештІаьхье, -л — меттиган дожаран чаккхе, Баса — этимологи кьаьсташ ю. Делахъ хІета

«Хан Баса» аьлла хила еза цу дешан юьхьанцара этимологи. ГандалоевгIар нохчашна юкъахь а бу (ТIехьа-Марта).

Хантыгов аьлла йолу фамили а «Хан тIе» бохучара схьаяьлла, -г — меттиган дожаран чаккхе.

Боков фамили Буока аьлла йолчу стеган цIарах ю, дийцарехь. Буока — гIалаш олуш меттиг а ю Галашка юьртана лакхо. (А. С. Куркиев).

ГIажри олуш тайпа а хилла эрштхойн. Иза Каджары бохучара хила мегаш ду. Иштта олуш хилла вай азербайджанех а, иранцех а. Каджар-иранцийн паччахьаллин каста хилла. ГIажрийн-юрт олуш юрт а хилла, хIинцалера Сунженски районера Нестеровка.

ХIокху сохьта эрстхой коьрта долчу декъана СогIапчехь, Эгаш-юртахь, Алхастехь, СурхотIахь, Яндарехь, ТIехьа-Мартанехь, Берда-кIелахь а, Арштахь а, Бумматахь а, Борзехь а, Котар-юьртахь, Теркайистехь бу.

ГIалгIайн, ночийн тайпанаш шайн экономически а, политически а хьелашца цхьабосса ца хилла. Уьш цхьадерш тоьлла а, вуьйжаш эшна а хилла. Цхьадолу тайпанаш лаьттаца а, дохнаца а шорто йолуш хилла, ткъа важадерш лаьттаца кьелла йолуш, тоьллача тайпанах дозуш а хилла.

Оцу тайппана цхьабоссачу хIолехь тайпанаш цахилар ду царна юкъахь мостагIаллаш, тIемаш хилла хилар а, шайн лама-нан баннаш дIа а туьсуш уьш паргIат латта лобхуш аренга охьакхелхаш хилар а.

Амма кхузахь шайн а, луларчу къаьмнийн элашна а, хьолахошна а даца а децаш, цаьргара айхаллина дело латта дохуш корта бетта дезаш а хилла ду вайнехан тайпанийн дахар. И дерриге а исторехь дика гайтина ду.

ВАЙНЕХАН МЕТТАН АДАМИЙН ДОЛАХЬ ЦIЕРАШ

МУХА ТОХКУШ ХИЛЛА ВАЙНАХА ШАЙН БЕРАШНА ЦIЕРАШ

Дахаран кепе хьожжий, хийцалуш хилла вайнехан кхетам. Масала, язычески динан заманахь цхьа ша тайпа хилла вайнехан дуьнене хьежар. Цу заманахь массо а хIуманан дела ву моьттуш хилла царна. Шен-шен дела хилла стигалан а, лаьттан а, хин а, цIеран а, кхечу хIуманийн а. Кхечу тайпанан хуьлу гIуллакх керстан динан а, бусулбан динан а заманахь: кхузахь дела цхьаь бен лоруш ца хилла. Иштта юкъараллехь хуьлуш болчу хийцамашка хьожжий, хийцалуш хилла вайнехан цIераш тахкар а. Масала, язычески динан заманахь берашна ваьро, тукхамо лоруш долчу экханан, я олхазаран цIе туьлуш хилла.

Иштта ю нохчийн хІинца а баккхийчу нахалахь хаалуш йолу акхаройн цІераш: Ча, Барза, Борз, Лъема (лом), Цхьогал, Чаборз (ча а, борз а), Нал, Пхьагал. Божарийн олхазарийн цІераш: Олхазар, Куьйра, Леча, Маккхал, Аьрзу, Хьоза. ГІалгІайн а ю и тайпа цІераш.

Зударшна дукха хьолахь олхазарийн, зезагийн цІераш тохкуш хилла: Кхокха, ТІаус, ЧегІаг, Зезаг, Заза, Зиеза, Полла. Зударшна акхарой цІераш тохкуш ца хилла. Бакъду, юкъара йовлу Ча, Масар, аьлла йолу зударийн цІераш. Кхин йолу акхарин цІераш хааелла яц зударшна техкина.

Керт-кехь йолчу дийнатийн цІераш а тохкуш хилла божа берашна. Масала, БугІа, Борш, Сай (хьалха Саг олуш хилла, хьовса, масала, Саг — цІе, Сагаев (нохч.), Сагов (ГІалгІ), Хьакха (хІинца Хьакаев, Хьакиев фамилеш ю вайн), Херси (Херсиев, Харсигов фамили ю хІинца). Цул сов, Нажа, аьлла боршастеган цІе — дечган цІе ю — наж.

ТІаьхьо тахка йолийна вайнаха тайпанийн, къаьмнийн мехкийн цІераш. Иштта ю: Нохчо(НогІи, Суьли, ГІалгІа, ГІеберто, ГІумки, Япон (Япония), Герман (Германия), Хонкар (Иштта олуш хилла вайнаха хьалха Турцих*), Истамул (Цкъацкъа иштта а олуш хилла вайнаха туркойн пачхьалкхах, иза Стамбул олучу туркойн гІалин цІарах дош ду).

Къаьсттана ала дезаш ду вайнаха кхечу къомах вара, аьлла ца лоруш, муьлххачу а шайш къонаха лоруш я шайна везавеллачу стеган цІе берашна туьллуш хилар. Иштта техкина ю нохчаша Дикалу (Гикало), Ворошил (Ворошилов), Добруска (и цІе Веданан округан начальник хилла волчу обарг Зелаьмхас вийначу Добровольскийн фамилех тиллина ю. Кхеташ дац цу сийдоцчу стеган цІе наха шайн берашна тиллина хилар. Схьахетарехь, и ГІуллакх дІадолийнарг хьолахой бу). Иштта хиллачух тера ду хІара тайпа цІераш тахкар а: Данчаска (и цІе 20-гІа бІешо дІадодалучу муьрехь Кавказан наместник хилла волчу Немирович-Данченко фамилех тиллина ю), Паскоч (Паскевич) аьлла йолчу фамилех ю и цІе, ткъа Паскевич, иза XIX-гІа бІешо дІадодалучу муьрехь Кавказан сардал хилла).

Дукха хьолахь зударшна а, божаршна а цхьацца дешнех схьаевлла цІераш тохкуш хилла, масала, зударшна иштта цІераш тохку: Яха, Яхийта, Дукхаяха. Цу цІераша шайн чулацамца зудаберана диканиг лаар, цуьнан дуьнентІе далар кхаь хилла хилар гойту. Амма кхечу агІор ду хІокху тайпанчу цІерийн маьІна: Сацийта, Тойита, гІалгІ. Цаэш, Ялий, Цара гойту зудабер дар доьзалехь гІайгІа хилла тІеэцна хилар.

Божаберашна даима а диканиг лааран цІе туьллуш хилла, хІунда аьлча божабер дар чІогІа кхаь хуьлий тІеобцуш хилла

* Хонкар паччахьа а олуш хилла туркоша.

доьзалехъ. Иштта тохкуш хилла ю, масала, Ваха, Вахийта, Дукхаваха, Виса боху цѣраш. Бусулба дин вайнахана юкъадарца доьзна Іарбийн маттера дуккха а цѣраш яьхкина вайна юкъа. Иштта ю, масала, боьршачу нехан цѣраш: Муслим, Сираждин, Зайндин, Мохьмад, Ахьмад, Абубакар, Іабдул-Хьаьлам, Сайпуддин и. дІ. кх. а. Хьалха диндоцчу заманахъ лелийна акхаройн, олхазарийн цѣраш иштта кхиерш а мелла а жимъелла хилла бусулбан динан заманахъ. Амма хІинца а тохкуш ю и тайпанаш: Куьйра, Леча, Ваха, Вахийта.

Зударшна а тахка йолайо Іарбийн цѣраш: ПетІамат, Іайшат, Іабидат, Муслимат иштта кхиерш а. Бусулба динца дозаделла хилла ду вайнаха гІумкийн цѣраш тохкуш хилар а, хІунда аьлча дуьххьара вайнахана бусулба дин довзийтанарш гІумкий бу. Иштта хилла ю божарийн цѣраш: Айдамир, Таьштамир, Эдиль-Гира, Товбетира, Бетир-Солта, Тав-Солта, Ай-Солта, Оьздамир, иштта кхиерш. Зударийн цѣраш: Арубика, Бика, Курбика, Бикату и. дІ. кх. а.

Кхечу къаьмнийн цѣраш а ю вайна юкъахъ, масала, Анзор, Изновр, гуьржийн Азнаур цІарах схьаяьлла, Мусост гІебартоин цІе ю.

Къаьсттана дукха ю вайн заманахъ оьрсийн маттера тІеэцна а, тІеэцар дІакхоьхьуш а йолу зударийн а, божарийн а цѣраш, масала, зударийн цѣраш: Люда, Люба, Нина, Лида, Маруся, Наташа, Зоя, иштта кхиерш.

Божарийн цѣраш: Борис, Воловди (Володя), Анатолий, Руслан. Дено-дено алсамйовлуш ю вай оьрсийн маттера тІеоьцуш йолу цѣраш. Цуьнца цхьаьна жимлуш ю кхийолу хьалкенгахъ вай лелийна йолу цѣраш. Цхьаерш йицъелла дІайовлуш ю царех. Церан кхоам бу, хІунда аьлча уьш Іилманна оьшуш ю. Цундела ялайо вай лахахъ йовш лаьтташ йолу шира цѣраш.

*Боьршанехан цѣраш: **

Адиес	БамдаІела	Боьтакъа
АгІамирза	Бахьдар	БуьлтІа
Азарса	Берза-БІаьрг	Бахь-бучІа
Амда	Баьхьарча	Буьлча
Албахьад	БисаІ	Бунча
БайІела	Баьччаркъа	Буолати
Бошту	Биркъа	Батура
БултІамахьма	БІотІа	Буьхьиг
Болатмирза	Боштуг	БуртІа

* Уьш вай нохчийн вариантехъ ялайо. Амма царех дукхахьерш гІал-гІайна а хилла.

БитІар
 Баъччаркъа
 Биллаби
 Биби
 Бурси
 Баса
 Вакъа
 Воккул
 Гушмазкъа
 Гушмуштукххъаъжа
 Гажа
 ГІаламирза
 ГІушлакх
 ГІармаха
 ГІеа
 ГІубшакъа
 ГІашбуолат
 ГІуртІаІела
 ГІаънтІамир
 Джаъммарза
 Джоммалха
 Дунахъ
 Джанту
 Джаъмпак
 Далла
 Датта
 Дода
 Дуота
 ДончІа
 Демала
 Дуда
 Дукни
 ДуърчІа
 Дуърда
 Дангали
 Идарз
 Ингач
 Куънчал
 Кока
 Кака
 Кака
 Кахъи
 Куолла
 Киндар
 КІечІалг
 КІохцул

КІукІа
 КІақІа
 Къакъа
 Къукъаш
 Къурба
 Ловда
 Лака
 Лакаш
 Лада
 Лапа
 Мазлак
 Мика
 МукІали
 Муккха
 Мушали
 МикІела
 Минга
 Манка
 МитІарш
 Мида
 МитІа
 Мата
 Нода
 Нака
 Ника
 НикІа
 Нал
 Наса
 Наша
 Нашран
 Нурмахъмад
 НурІела
 ІонтІа
 Іадсакх
 Іаж
 Іежа
 Оччарха
 Оччархъаъжа
 Окош
 ОързаІела
 Оъздамир
 Оързам
 ГІажа
 ПІакІа
 ПхъатІа
 Пелхъуо

СонтаІела
 СийнабІаърг
 ТІелхиг
 ТІиртІа
 ТІутІа
 ТІитІа.
 Тазаби
 Таза
 ТІолга
 ТІолгаІела
 ТІукІул
 ТІура
 ТІигІа
 ТІагІа
 ХаънтІиг
 ТІуртІаз
 Хаъмби
 Хаънга
 Хуъда
 Херси
 Ханаки
 Хъатата
 Хъакха
 ХІитІана
 Цицхола
 ЦІунтІа
 ЦІицІа
 ЦІака
 ЦІинцІалг
 ЦІуцІаш
 Чиммирза
 Чхъуоч
 Чуока
 Чуокка
 ЧІуонта
 Ширдат
 ШимаІа
 ШутІа
 ШитІа
 Чолунгира
 Чиммирза
 ЧІичІа
 ЧІуоънтиг
 ЧІуож
 ЧІаънтамир
 ЧІима

Ча
 Чаборз
 Чала
 Чуолла
 Эда

Эдаш
 Эжгира
 Элжаркъя
 Эмил
 Эга

Юна
 Яка
 Яку
 Яну
 Янарси

Зударийн цIераш.

Буча
 Гичбика
 ГиччагIаз
 Зазубика
 Зиезаг
 Лайхъя
 Къа́къя
 Липа
 Масар
 НIаьвла
 ХIуттут
 Палада
 Хепа

Мйла
 Майса
 Миеста
 Чуонти
 Цаца
 Цака
 Цаэш (гIалгI.)
 ЧIегIардиг
 Атйокх
 ЧIегIар
 ЧIончIари
 Сажадат
 Ялий (гIалгI.)

**ВАЙНЕХАН ВАБРАН (РОДАН) ДІАХІОТТАМАХ ВУХАДИСИНЧУ
 ЦХЪАДОЛЧУ ПІЛЛАКХЕХ ЛАБЦНА**

Юьхьанцарчу ваьран дIахIоттаран кеп иштта хилла: ваь-
 ран шен къаьсттина мохк а, бахам а, тотем а, мотт а, яй а
 хилла. Ваьран берриг членаш вовшашца дилха гергарло долуш
 хилла. Амма ша къаьсттина да-нана а, доьзал а ца хилла цу
 юьхьанцарчу ваьрехь. Ваьран массо а зуда а муьлххачу а боьр-
 шастеган лаамехь хила езаш хилла. Иштта дина долу бераш а
 дерриг ваьран долаллехь хилла. Берашна шайн нана евзаш а, на-
 на шен бераш девзаш а хилла, амма берашна шайн да вевзаш
 а, дена шен бераш девзаш а ца хилла.

Лоруш долчу экханан (тотеман) цIарах хилла ваьр а, цуьнан
 берриге членаш а. Масала, ваьран тотем ча елахь, дийнначу
 ваьран а, цуьнан хIор членан цIе а ча хилла. Генарий, гергарий,
 боху кхетам хилла а бац ваьрехь. Кхузахь берриге а членаш
 вовшийн цхьабосса гергара хилла. ХIара сан йиша я ваша ву
 аларан меттана, масала, тотем ча елахь, «хIара сан ча ю», олуш
 хилла. Кхечу тайпанан гергарло билгалдеш дош хилла дац
 цхьана муьрехь. Амма тIаьхьо гIуллакх хийцаделла, орам ча а
 болуш цхьацца билгалдешнашца гергарлонаш гойтуш доладел-
 ла. Эццара схьадогIу, вай лакхахь ма-дийццара, массо а Кав-
 казан ораман маттахь ча, боху дош цхьана орамах лаьтташ хи-
 лар а, и орам йиший, ваший, шичий, маьхчий дешнашкахь мас-
 со а Кавказан меттанашца билгалбаьлла цхьаь хилар а. Цул сов,

адам боху кхетам а ча дашца билгалбеш хилла, хIунда аьлча ваьр ча цIарах хилла. ТкIа ваьран цIарах цуьнан членаш а хилла. Оцу гIуллакхо ма-дарра гойту дерриге а Кавказан кIаьм-наш цхьана туьшара схьадовларан некъ.

Юьхьанцарчу ваьрехь коьртаниг зуда хиллехь, тIаьхуо акха бежнаш караIаморца дахаран мукъ боршачу стеган карабогIу. Цу хенахь, шен ваьрах йолу зуда а ялийна, шен кIаьсттина доьзал кхолла йиш йолуш доладелла. Делахь а юьхьанца и гIуллакх кIайлах лело дезаш хилла, хIунда аьлча иза ваьран юкIарачу бахамах шиммо шайшна дезар дар ямартло лоруш хилла, дукха хенахь дуьйна схьадеана долу ваьран гIиллакх талхор лоруш хилла. Иштта кIайлах вовшахкхетта долчу зуд-чой, майрачой шайшшиннан юкIаметтиг ваьран кхечу членийх лечкьош хилла, шайшшинна и кIайле бахьанехь хуьлуш долу бераш шайн дуй хоуьйтуш а ца хилла. Кхузара ду вайнехан а, кхечу Кавказан кIаьмнийн а зудий, майрий кхечу нахана хьалха вовшащца эвхьаза цахилар, шайн бераш тергалдеш ца-хилар а. Схьахетарехь, зуда ялийначу хьалхарчу деношкахь майра лечкIаш лелар а, буьйсанна кIайлах бен нускал долчу кхочуш цахилар а кхузара ду. Иштта цигара схьадаьллачух тера ду зуда, кIаьсттана хьалхуо «ядийна» маре юьгуш хилар а («ядийна» а «едда» зуда маре яхар гергарчу нехан пурба доцуш зуда маре яхар ду).

Тамбаккхар а ду ваьран заманан гIиллакх: «ваьран цхьа член хьайн дола верзийна айхьа ваьрана деш долу зен метта хIоттаде» бохург хилла тамбаккхар. КIаьсттана а и гIуллакх чIагIло цхьана ваьран зуда вукха ваьран стаге йобдуш гIил-лакх кхолладелча. Масала, гIалгIайн хIинца а шайн тайпанан зуда яло йиш яц. Нохчийн цу тIера дIадаьлла гIуллакх. Цига-ра долчух тера ду гIалгIайн тамбаккхар чIогIа хилар а.

Стеган чIир лахар а цигара долчух тера ду: цхьана ваьран члено стаг вийна вукху ваьрана дина зен оцу ваьран стаг дуь-хьалвийна дIанисдан дезаш хилла.

ТкIа дукха зударий кхийлар, иза боьршачу нехан кара мукъ беанчу заманахь, цхьана стеган бахам совбаьлла, цуьнан зударий эца а, уьш кхаба а таро хилча, кхолладелла ду. Иза феодальни замано кхоьल्लीна гIуллакх ду. Амма и дерриге а вай дийцина дIаяханчу заманан, вайна юкIахь халауш долу гIиллакхаш гIелделла доьлху.

НОХЧИЙН ЦХЬАЙОЛЧУ ЯРТИЙН ИСТОРЕХ ЛАЬЦНА

Нохч-ГIалгIайн кIам дукха гена заманахь дуьйна сечна цхьана меттехь дехаш-Iаш хилла ду. Гуттар хьалха ламанан хьехаш чохь бегах хилла вайнах, тIаьхьуо бIаьвнаш чохь а,

Тулгийх, зларех, кибарчигех дина долчу ценош чохь а дахар хилла.

Тулгийн баявнаш чохь а, ценош чохь а дахар лаамнаш-кахь хиллехь, ткъа зларийн, кибарчигийн ценош чохь лар аренгахь хилла.

Дукха хялха дуьйна а нохчийн, гIалгIайн къаьмнийн ярташ а, гIаланаш а хилла. Шаьш адам цецдоккхуш исбаьхьа баявнаш а, гIаланаш а йолуш меттигаш ю вайн лаамнашчохь тхана а. Царех ю Терлахь йолу Кирда баявнаш а, ГалгIайчуьра Эрзи олу меттиг а. И меттигаш цхьана хена шайна чохь бегахь элий а болуш, вайнехан экономически а, политически а кхерчаш хилла. Дукха хялха дуьйна а вайнехан дахар ламчохь а, аренгахь а хилла.

Делахь а, гуттар хялха замалахь дика гишло ламчохь еш хилла, хIунда аьлча дукха хьолахь аренца даьхний а дажош лар-дахар коьрта долчунна ламчохь хилла: тайп-тайпанчу мехкаш дIалецархоша схьалилхина аре шайн караерзоран кхерам хедаш ца хилла. Иштта хилла сарматаш, аланаш, гуннаш, монголаш, иштта кхиболу а мехкашдIалецархой вайн махка баьржича.

И къаьмнаш вайн махка эхар бахьанехь баккхий хийцамаш хилла Нохч-ГIалгIайчоьнан топонимехь а (меттигийн цIераш), гидронимехь а (хийн цIераш). Заманан йохаллехь кхуза хьийзина долчу вай цIераш яьхначу къаьмнийн лараш хIокху сохьта а хаалуш ю вайн Нохч-ГIалгIайчоьнан топонимехь а, гидронимехь а. Масала, Марта (хин а, юьртан а цIе), Фартанга (хин цIе), Рошне (хин цIе), Рошничу (юьртан цIе), (-чу — вайнехан меттиган дештIаьхье) иштта кхиерш а сармато-аланех бухайисна ю. Юрт, эвла, Гермачига, Майратуп, Мескир-эвла, иштта дIа кхиерш а тюркски къаьмнийн маттах бухайисина ю.

Юрт, эвла, бохучу дешнийн метта лелаш вайнехан дош пхьа хилла. ХIокху сохьта а и дош вайнехан цхьа га лоруш болчу бацойн а, Шаьнгазарчу нохчийн а маттахь дисина долуш ду. Ламчуьрчу ширчу яртийн цIершкахь а хаалуш ду и дош. Масала, ЦIайпхьеда (Маьлхаста), Пхьамта (Шуьйта), ПхьатIие (ГаланчIож) и. кх. дI. а. ХIокху сохьта а Чебирлойн маттахь долу пхьахо, олу дош оцу пхьа дашах схьадаьлла а ду, ткъа цуьнан маьIна тIевеана юьрта ваха охьахиьнарг, бохург ду.

Амма данне а дац и дош аренгахь йолчу яртийн цIерашкахь. Оцо гойту хIинца аренца йолу ярташ йохкучу хенахь и дош, тюркийн меттан юрт, эвла боху дешнаш тIе а эцна, вайнехан маттера дIадаьлла хилла хилар. Иза гергарчу хьесапехь 400—500 шо хялха хилла ду. Оцу хена яхка йолийна ю хIинца вайн аренгахь йолчу яртийх цхьаерш. Ткъа и гIуллакх вайне-

хан бартан кхолларехь вуьйцуш волчу АстагI-Тимаран бIо вайн махкара дIабахарца (1400 — 1 шш.) дозаделла хилар билгал-даьлла ду исторехь.

Амма цхьадолчу историн хьостанашкахь Тимаран бIо бо-гуш вайнах аренгахь хилла аьлла а ду (масала В. И. Тарасовн «Тимур на Кавказе», аьлла йолчу книги тIехь. Араяьлла Рос-тов-ГIалахь 1926 шарахь).

Вайнехан хIинца йолуш йолчу яртех дукхах ерш ехкина хан билггал хууш яц. Шайн эзар шераш хан хир йолуш ярташ а ю вайн лаьмнаш чохь. Иштта ярташ аренгахь а хир ю. Амма церан ма-ярра йолу истори хууш яц. Иза дац цунах лаьцна хаа-маш банне а бац бохург. И тайпа хаамаш болуш бу. Ткъа уьш гучубахар вайн историкийн тIейогIучу хенахь кхочушдан дезаш долчу гIуллакхех цхьаь ду.

И тайпа хаамаш лехар халкъан фольклорехь а, таьптаршца а, чарташ тIеяздина долчу йозанашца а, оьрсийн а, Iарбийн а, гуьржийн а, эрмалойн а, йозанан хьостанашца а хила дезаш ду. Делахь а, цхьайолчу нохчийн яртийн исторех лаьцна цхьа-болу хаамаш хIокху сохьта а гучубевлла бу.

Иштта, нохчийн XV—XVII-чу бIешерашкахь кхолладелла долчу турпалаллин иллеш тIехь юьйцуш ю Гиха а, Чечана а бохуш йолу нохчийн шира ши юрт. XVII—XVIII-чу бIешераш-кахь нохчийн, гIебартойн, гIумкийн элашций, гIалмакхошций хилла йолу юкъаметтигаш юьйцуш долчу документаш тIехь хьа-хийна ю и ши юрт. Шен заманчохь нохчийн коьрта ши юрт хил-ла Чечаний, Гихий. Лаа дац, масала, XVIII-гIа бIешо долалуш паччахьан Петр I-чу эскаран цхьа дакъа Чечанна юххе кхаьч-на хилар а, цу юьртан цIе дерриге а нохчийн къоман оьрсаш йоккхуш йолу цIе а хилла дIаяхана хилар а: оьрсийн «чече-нец» бохург Чечана бохучух схьадаьлла (-ец — суффикс). Нох-чийн матте даьккхина «чеченец» чечанхо, бохург санна ду. Бакъду цу хена Чечана хIинца Собыла-гIала йоллучохь хил-ла — аьлла а, ткъа цхьаболчу хаамашца Теркайистехь хилла аьлла а ду.

Исторехь хааделла ду XVII-чу бIешарахь гIалмакхоша Нохч-ГIалгIайчоьнан аре цхьан аханна шайн дола а ерзийна, Гих-тIехь лай бухку базар йиллина хилар а.

1841-чу шарахь язйинчу массарна а евзаш йолчу М. Ю. Лер-монтовн «Валерик» стихотворени тIехь хьахийна а ю Гиха а, ВаларгтIе а.

«Цкъа — иза дара Гиха юххехь, — тхо дара боданечу хьу-нах чекхдовлуш», — бохуш яздо Лермонтовс цу стихотворени тIехь. Сийлахь-воккхачу оьрсийн поэто дуьххьара цу стихотво-рени тIехь билгалъяьккхина Валарг//Валерик деша этимологи (маьIна).

XVI-чу бешеран оьрсийн йозанан хюстанашкахь хяхийна ю Шела. XIX-чу бешерийн хюстанашкахь дуьйцу Таймин Биболат Шелахь вина а, кхиьна а ву аьлла. Биболат а, цуьнан да Ийна меттига гойту шелахоша. Цу меттигах Таймин кIажа а, Биболатан кIажа а олу тахана а.

XVIII-гIа бешо дIадолалучу муьрехь историн хюстанашкахь хяхийна а ю Шелий, Гермачигий. Кхузахь цу заманахь хилла долу чергазийн элийн олалла дожийна вайнаха цу хенахь. Кхузахь чергазий Ийна хиларан лар ю Шелан малхбале-хьа долу чергазийн кешнаш. Чергазийн хIух болу нах а бу Шелахь а, Гермачигахь хIинца а.

XVIII-гIа бешо чекхдоллучу заманахь имам ваьлла волу Ушурма (Мансур) ша Алдара (БухIун-юьртара) хилла. Цунах Алдахь ваьлла имам а олу вайнаха. Амма хууш ду иза цхьана хенахь шен стунда волчохь Шелахь Ийна хилар.

1807 шарахь Гермачига юххехь нохчашца тIаме ваьлла хилла волчу генерал Булгаковн свитехь хиллачу Розьена оцу шарахь хIоттийна, Шелан, Германчиган топографически карта ду.

Цу карти тIехь гайтина ю Шела а, Гермачига а, царна гонах йолу меттигаш а, хиш а. Кхузахь гайтина ду Бас а, Джалкх а, олу ши хи а, АтаIарий, Чечанарий Шела богIу ши некъ а. И ши некъ Шела кхачале вовшах а кхета. Шелара Сиржа-Эвла боьдуш хIинца а болуш болу некъ а бу кхузахь, амма иза Сиржа-Эвла боьду, аьлла ца гайтина, ткъа лам чу боьду, аьлла гайтина.

Шелара Гермачига боьду, некъ хIинца боллучухула боцуш, Шеланна малхбалехьа йолчу Iожамаре олучу меттехула, болий охьабоьдуш бу. Ткъа ша Шела а яц хIинца ма-ярра йоккха. Иза ерриге а бохург санна хIинца цигара 3-гIа а, 4-гIа куп йолчу меттехь ю. Хууш ду цу меттехь дукхах берш эрсаной хилар, амма тIаьхьо, Шемалан заманахь, ТIелхиг наиб хIоттар бахьанехь Куьрчалара охьабаккина курчалой а хевшина кхуза охьа. И гIуллакх деш эрсаной кхузара Бас-хина сехьа бевлла.

Гермачига а, Шела а цхьабосса гайтина ю цу карти тIехь. Цу шина а юьртахь кхоккха маьждиг а, кешнаш а ду. Гермачига хIинца а йолуш йолчу меттигал лахуо оьзна ю. Цунна тIедогIуш цхьаь Органна тIера, важа Гуьмсера (кхузахь цунах Худырмес, аьлла ду) некъаш ду. Шелах а, Гермачигах а, Гуьмсах а кIотарш, аьлла кхузахь. Дерриге а кьоман хIума лахдина, цIарматдаькккина гойтуш Iедал хилла паччахьан хьадалчийн. Цу тIе доьгIна аьлча кхеташ ду цу замане диллича, яккхийчу яртех кIотарш алар. Шелахула охьадолуш долу хIинца Джалкх

олу хи Бас, аьлла ду карти тӔхь. Ткӕа хӔнца Бас, олу хи Жи-
ма Бас, аьлла ду. Цо гойту Джалкх, алар хӕлха и вай дийци-
на ши Бас вовшахшхеттачара дуыйна охъа долчух те-
ра хилла хилар. Шелана а Гермачигана а гонах лубст-
та хьун ю.

Кавказан тӔом болчу заманахь вайн дукхах йолчу ярташа
шаьш лаьтташ йолу меттигаш хийцина. Йохийна, ягийна дӔавл-
ла а ю дукха ярташ. Масала, Шелана уллохь орцахь хилла
ЖӔалийн-эвла, олуш юрт. И юрт, схьадийцарехь, Кавказски тӔом
чекхболлучу муьрехь паччахьан эскарша тӔелетта зӔизийна
дӔаяьккхина. БелгӔатой-эвланий, Жимчу-АтагӔний, Шеланий
юккӕехь Меза-ӔинтӔхь хилла Ставнакол, олуш юрт. Став —
дууш дерг, кол, бохучу шина дашах лаьтта и дош). Гуьмсана
гена йоццуш Терка тӔхь дукха исбаьхъа, йоккха шира юрт хил-
ла. Вайн иллешкахь юьйцуш йолу Дадин-юрт ю иза. И юрт
йохийна Кавказан наместникан омрица 1819-чу шарахь пачча-
хьан эскарша. БӔешерашкахь вайнаха хазьеш, кхиош лелийна и
шира юрт цхьана дийнахь цхьа зуда а, бер а кӔелхьара ца до-
луьйтуш тӔе тӔом бина хӔалакийна мехкашдӔалецархоша. Лаа
дац и юрт оьрсийн эла Михаил Ярославович Тверской монголаш
верах доьзна (13-гӔа бӔешо) Ипатьевски летописехь цӔе яьккхина
йолу яьски (алански гӔала Деяков ю, бохург (Х. Ошаев). Ткӕа
хууш ду вайнах а, ясаш а (уьш хӔинцалерачу хӔирийн дай бу)
цхьана гӔалахь Ӕаш хилла хилар а, тӔаьхьуо вайнаха церан
кав-(юрт) вайн юрт, олий хуьйцуш хилла хилар а. Масала,
хӔир. Далакау, гӔалгӔ. Долакх-юрт и. дӔ. кх. Ткӕа хӔирийн
Дада а (цунах ду Деяков), вайн Дада а цхьаь ду. Иштта олу
вай а, хӔираша а дех, дедех а.

Цул сов, Кавказан тӔом чекхбаьлча, паччахьан Ӕедало ке-
гий ярташ вовшах а етташ, хӔинцалера Марта а, Шела а санна
йолу яьккий ярташ яхкийтина. Ша тӔамца тӔедерзийначу кьо-
мана тӔхь куьйгӔалла лело атта хилийта деш хилла цо и гӔул-
лакх.

ХӔинца вайнах чохь бехаш йолу цхьайолу ярташ кхечу
кӕамнаша ехкина ю. Иза иштта хиларан билгало ю цу яртийн
цӔераш масала: АтагӔа бохург гӔумкий маттахь, «хьун яьлла
таьӔна меттиг» бохург ду (дуста: гӔумкийн тугӔай). Майртуп
гӔумкийн маттахь «ловзаран барз», бохург ду. Майрам-тӕбе,
аьлла хила дезаш ду иза церан маттахь (майрам — синкӕерам,
ловзар, тӕбе — барз, гу). Гермачига «жима гӔап» бохург ду. Иза
монголаша йиллина. Оцу дерригено а гойту и ярташ нохчаша
цӔераш техкина хилла цахилар, уьш гӔумкаша а, иштта кхечу
а тюркски кӕамнаша а техкина хилар. Уьш ехкинарш и кӕам-
наш хилар а ду хууш исторехь. Вайнахана царех бухайисина
уьш.

Вай лакхахь ма-дийцара, цхьацца заманчохь тайп-тайпана къаьмнаш лелла вайн махкахь. И къаьмнаш я дIакхелхий, я ккачалой дIадовш хилла, амма церан лар хуьлий бухаюьсуш хилла тайп-тайпанчу меттигийн цIераш: яртийн, хийн, лаьм-нийн, иштта кхечу меттигийн а.

Иштта ю, масала, скифо-сарматок-аланийх бухайисина Мар-та (хин а, юьртан а цIераш — ТIехьа-Марта, Хьалха-Марта). Шина а юьртан цIе — Марта хин цIарах ю, Мар-та(н) — «вала-ран хи» («речка смерти»), бохург ду: Март//март «смерть», -та(н) — — дан — дон «речка», «хи»).

Ткъа иштта цIе вайн маттахь а ю: Валарг, «Валаран хи» бо-хург ду (х→г).

Вайн республикан територехь гучудаьлла ду иштта гIул-лакх: гIалгIазкхийн дукхах йолу станицаш вайнехан, оьрсийн цIераш йолуш ю. Уьш литературехь а билгалъевлла ю.

Ялор вай цу станицийн хIинцалера цIераш а, церан хьалха хилла вайнехан цIераш:

ст. Нестеровская — ГIажри-юрт
ст. Карабулакская — Элдархан-гIала
ст. Вознесенская — Махьмад-хитIе
ст. Петропавловская — Чурт-туогIие
ст. Ассиновская — Ах-Буорзие
ст. Троицкая — Обарг-юрт
ст. Ильинская — Басар-гIала
ст. Кохановская — Умхан-юрт
ст. Воздвиженская — Чахкара
ст. Фельдмаршальская — Алхастие
ст. Ермоловская — Алхан-Кала.

Советан Iедал тIедогIучу шерашкахь цхьайолу станицаш дIакхалхийна: Ермоловская (Алхан-гIала), Зakanская (Закин-юрт), Самашкинская (СемаIашка), Михайловская (хIинца Сер-новодская), Фельдмаршальская (Алхастие), Воздвиженская (Чахкара), Кохановская (Умхан-юрт), Ильинская (Басар-гIала).

ТIаьххьара кхо станица йоцчу метте, массанхьа а нохчий, гIалгIай хевшина баха. И кхо станица лаьттина меттигаш еса ю хIинца.

Шуьйтахь а, Веданыхь а, Итум-Кхаьллахь а паччахьан эс-карш лаьтташ гIепаш хилла. Уьш революцин шерашкахь йохий-на дIаяьхна. Утум-Кхаьлларчу гIюпах Евдокимовское олуц хил-ла. Иза Евдокимов бохуш волчу Кавказски тIеман турпалхочун инарлан Евдокимовн цIарах тиллина хилла ю. ХIинца Соьлжа-

ГІала йолчохъ иштта ярташ хилла: Алкханч-юрт, Ягин-юрт, Кули-юрт, Алда, БухІан-юрт, ЧечагІаз олуш юрт хилла бохуш а дуйцу кхузахъ.

ХІИРИЙН — АЛАНИЙН МЕТТАН МЕТТИГИЙН, ХІЙН ЦІЕРАШ

Алкун (иштта юрт ГІалгІайчохъ ю). Ал вайнехан «бобра» бохург ду (хьовса Эл-ахк), кун (← кум ← ком) — чІож, бага (хІирийн маттахъ).

ДаргІа. И юрт Веданан районехъ ю. ХІирийн маттаца тидало и дош: дарга — еха, бохург ду церан. Хьовса: хІирийн махкара Даргкьох «длинная роца», дуста: нохч. кьоха: «деха кьаха», Даргавс (чІож) «длинное ущелье» и. дІ. кх. а.

Фарз-кхаьлла, — олуш юрт хилла МІайстахъ. Цуьнан маьІ-на иштта ду: фар — маьІхан беркат, з (-са) — мохк, латта, меттиг, — кхаьлла (тюрк.) — ГІала.

Тайп-тайпанчу меттанийн дешнаш вовшахкхетта а хуьлуш ю меттигийн цІераш. Иштта ю Ясса-ГІала, боху Нохчмахкара меттиг а: ясса, ас, ос (иштта олуш хилла аланийн цхьана тайпанах, тІаьхьуо хІирех а (осетин), ГІала (тюрк.).

Іас (обрс. Асса) олуш хи ду ГІалгІайчохъ. И вай лакхахъ далийна ас/ос (осетин) — аланийн тайпан цІе юй-те, аьлла хета. Делахъ хІета, иза асийн (хІирийн) хи бохург хила дезаш ду. Иштта хилла хила а мега иза: Ассу (су — хи (тюрк.) хьовса Бас — Башсу (тюрк.) «Коьртера хи», Гумс-Кхумсу (тюрк.) «ГІамаран хи» и. дІ. кх. а. Ас — балкхаруойх а олуш хилла.

Хьовса иштта: Ассы-Кала (Чегем, Балкария), «Асийн ГІала» ду иза; Ассон Ком «Асийн ЧІаж» (Дигория); Ас-дигор (ламанан Дигория); хьовса: ТІапан Дигория «Аренан Дигория». Вайн Нохч-махкара Ясса-ГІала а цунах догІий-те, аьлла хета. Аксай олуш долчу хих а Ясса олу вай. И дош цу дешнех ду, ала йиш ю. Хууш ду цу Ясса тІекхаччалц Ясийн (Аланийн) доза хилла хилар а. Иштта хууш ду цул дехьахъ хазарски пачхьалкхан доза хилла хилар а. Ткьа Яссел малхбалехъа Хазар-ГІала олуш меттиг а ю. И дерриге а оцу меттехъ Хазар-пачхьалкхан а, Аланийн а доза хилла хиларна тІедогІу.

Фартанга (хи) хІирийн-аланийн маттахъ «МаьІхан беркатан хи» бохург ду: фар — маьІхан беркат, тан — хи (речка), -га — вайн хи, бохург хила а мега, я тІекхетта дошкхуллу жималлин суффикс хила а мега; хьовса: гІалгІ. хилг «жима хи», нохч. тениг, таьнга.

Рошнни (хи). Иштта хи ду ГаланчІожахула охьадогІуш. Оцу хинан бос билгалбеш дош хила дезаш ду иза, дуста хІирийн: расог — сирла.

ГЕБАРТОЙН МЕТТАН ЯРТІЙН ЦІЕРАШ

Долаково (гІалгІ. Долакх-юрт). Несарен районехъ ю иштта юрт. Дол бохуш гІебартойн элан хилла, ков кау (осетин.) «юрт».

Пседах (Доблякие) и юрт а гІебартойн элан Долан цІарах ю, цо гойту и меттигаш цуьнан долахъ хилла хилар а, и ши юрт цо йиллина хилар а. ГІебартойн маттахъ псе-хи, дахе — красивый, тхуна хетарехъ кхузара Кескем а, СагІопш а (вайнах СагІапчие), МалгІабек а гІебартойн маттера ю.

СогІапче (оьрс. Сагопш). Иштта тидало, аьлла а хета тхуна гІебартойн маттаца: со <— са — берд, пш <—> пса — хи, ткъа — ие (е) вайнехан цъхана хІуманан чов гойтуш йолу дештІаьхье.

Пседах. Иштта юрт ю МалгІабекан районехъ. ГІебартойн маттахъ и дош «хаза хи» бохург ду: псы — хи, дахэ — хаза.

Вайнаха кхин цІе йоккху цу юьртан Дуоблякие Дола — и юрт долахъ хиллачу гІебартойн элан цІе, кие — кау (осет.) — юрт.

ТЮРКСКИ МЕТТАНИЙН ЦІЕРАШ

ЯРТІЙН, МЕТТИГИЙН ЦІЕРАШ

АтагІа — ши юрт ю цу цІарца: Жима АтагІа, я Шелан АтагІа — Шелан районехъ, Йоккха АтагІа я Чахкара АтагІа — Грозненски районехъ. Тюркийн маттахъ «тугІай», бохучара схьдаьлла и дош. Иза «таьІна меттиг», «тогІи», бохург ду (дуста: нохч. «тогІи» оццу маьІнехъ (гІалгІ. атагІе).

Ачалкхие. Иштта цІе йолуш кхо юрт ю ГІалгІайчохъ МалгІабекан районехъ: Лаха Ачалкхе, Юккьера Ачалкхе, Лакха Ачалкхе. Цу дешан маьІна гІумкийн маттаца иштта ду: ач — къаьхъа, -лыкх — меттиган суффикс. Делахъ хІета, «къаьхъа меттиг», бохург хилла и цІе. Иштта цІе цу меттигана тиллар бахъана кхузахъ хІинца а долуш долу минеральни хи ду. И тайпа цІе йолуш меттиг ХІиричохъ а ю — Ацылых (мангал хьокхуш меттиг).

Гермачига. Шелан районехъ ю и юрт. Цуьнан этимологи иштта ю: кермен — крепость, -чиг — кучук — жима. Делахъ хІета «жима гІап», бохург ду и дош. Ткъа хууш ду хІинца Гермачига йолчу меттигана лахуо нохчийн ламанхошна дуьхьал татаро-монголаша йиллина крепость хилла хилар. Иштта меттигаш кхечу мехкашкахъ а хилла, масала, Кременчук (Украинехъ), Кременчук-Константиновская (станция) (Кабардино-Балкарехъ), Герменчук (Къилбаседа ДегІастанехъ), Гермичык (Къилбаседа ХІиричохъ). Кременцы Днестр хи тІехъ. И вай цІе яьхна

меттигаш чІагІонаш хилла лавттина ю. Цо гойту татаро-монго-
лийн мехкашдІалецархойн гІуллакх ледара хилла хилар, кѣам-
нашна уыш безаш хилла цахилар. Дукха хьолахъ и тайпа мет-
тигаш шерачу аренца ю. Цигара схьадогІий-те вайнаха Гарма-
нан арие олуш хилар? Академика Н. Я. Марра Римски импери
йолчу хена Кѣилбаседа Африкехъ хиллачу Карфаген пачхьал-
кхан царца доьзна и дош. Цул сов, цо шен схьадаларца яфети-
чески ду боху и. Бакъхила мега Гермачига йиллина 7 бІе шо
ду халкъан дийцарш. Амма иштта бакъду и йиллинарш вайнах
ца хилар а.

Гелдагана. Иштта юрт ю Шелан районехъ. Цу дешан этимоло-
ги иштта ю, аьлла хета: гелди — веана (й, в, д, б), -ген —
дошкхулла суффикс. «Веанарг», аьлла юй-те, аьлла хета цу де-
шан этимологи.

Гуьмсие. Нохчаша гІалех Гуьмсе олу, хих—Гумс. Цу дешан
этимологи иштта ю аьлла хета: Гумс-хин цІе (кхум — гІум,
э — су — хи). Хууш ду гІумкийн кх нохчийн маттахъ гІ, г
хуьлий лелаш хилар: гІумк. «кхум», нохч. «гІум», гІумк. «кха-
бакх», нохч. «гІабакх» и. дІ. кх. а.

Цу дешан шолгІа оьрсийн гІалин вариант Гудермес ю. Цуь-
нан этимологи иштта ю: куьндер эмес «малх бац»: куьн —
малх, эмес — бац.

Гуларие. Иштта юрт ю Грозненски районехъ. Цу юьртан цІе
гІумкийн маттахъ иштта маьІна долуш ю: кхоллар «лаьш»,
кхол — лай, лар — дукхаллин терахьан суффикс, -ие — нох-
чийн меттиган суффикс. Иштта цІе йолуш юрт Дербента юх-
хехъ а ю: — Кхулар; Кѣилбаседа-ХІиричохъ а ю — Гулар.
Шелан орцахъ ГулартІе олуш меттиг а ю.

ГІура-ГІача. Иштта цІе йолуш меттиг ю Шелан районехъ
Гермачиганий, Цоцин-эвланий юккъехъ. Цуьнан маьІна иштта
ду: гІура — кхура «декъа», гІача — агач) «дечик». Делахъ
хІета, декъа дечиг бохург ду иза. Кхузахъ хила а хилла хьун
и декъа дечгаш а долуш.

Доьра. Иштта цІе йолуш меттиг ю Итум-Кхаьлла юххехъ
ЧІенчу, олучу меттехъ. Иза тюркски меттанашкахъ «ламанан
боьра», бохург ду — дере. И юрт ян а ю ламанан боьрахъ. Оцу
дашо дагадоуьйту, Дарьял, боху Теркан чІож, Боьра тюркийн
дере йол «боьрара (чІажара) некъ» дуй-те, бохург: дере —
«боьра», чІож, йол. «некъ».

Истису. И цІе йолуш юрт ю Гуьмсан районехъ. Тюркски мат-
тахъ цуьнан этимологи иштта ю: исти — довха (й, в, б), су —
хи. Делахъ «Довха хи» бохург ду и дош. Цу меттехъ довха хи
дан а ду. Нохчаша Мелча хитІе, олу меттиг кхузахъ ю. Иштта
довха хиш долуш меттигаш кхин а ю Нохчичохъ, масала: оьр-
саша Горячеводски (нохч. Коьрте). Девкар-Эвлан юххехъ йолу-

чу хьалха довхачу хишца дарбанаш а лелош хиллачу меттигах а, юртах а олу.

Карабулак. Соьлжан районехь ю и цӀе йолу станица. Этимологи иштта ю цу дешан: кхара-Іаьржа, булыкх-шовда, хьоста. Делахь «Іаьржа шовда», бохург ду иза. Дуста: нохчийн булкх-шовданах хилла долу татол. Цу цӀарца доьзна ду вайнехан цхьана гарах эрштхойх оьрсийн XIX-чу бӀешеран литературехь карабулаки, олуш хилар. Иза оьрсаша гӀумкашкара схьаэцна лелийна. (Хьовса лакхахь а).

Кхошкелда. Иштта юрт Гуьмсан районехь ю. Тюркийн маттахь этимологи иштта ю цу цӀеран: кхош — марша (ва, ян), келди — ван, ян.

Майр-Туп. Иштта юрт ю Шелан районехь. Вайнехан кхетамехь цу дешан этимологи майра — храбрый, туп — стан ю. И нийса дац. Тюркийн маттара майрам (байрам) — той, ловзар; -тюбе — барз, аьлла ю цуьнан бакъйолу этимологи. Хууш ду дӀасакхелхаш лелачу кхечу къаьмнаша санна, тюркаша а совцар лекхачу меттехь деш хилар.

Иштта цӀе йолуш меттигаш тюркаш цхьана хена леллачу меттигашкахь кхин а ю. Масала, Казахстанехь Чимкентски областехь йолу Майрам-Тюбе (цхьана хена гӀала лаьттина меттиг), Уш-Тюбе (кхо барз) — гӀала (Талды-Кургански область. Каз. ССР), Майрам-даг (ловзаран лам) — Къилбаседа Хириин АССР и. кх. а.

Эвтара (оьрс. Автуры). Шелан районехь ю иштта юрт. Тюркски меттанашкахь цуьнан этимологи иштта ю: ой//ов//уй (цӀа), тура (лаьтта). Делахь хӀета «лаьтташ долу цӀа», ю оцу дешан этимологи. Иштта цӀе йолуш юрт ДегӀастанахь а ю. Масала, Кхумтур-Кала («ГӀум лаьтта (гӀала)»).

Ташкала. Иштта цӀе йолуш поселок ю Соьлжа-ГӀалахь ГӀумкийн маттахь иза ТӀулган-ГӀала бохург ду: таш — тӀулг, кала — гӀала. Тюркски меттанийн таш хьалха долуш меттигаш кхин а ю хааелла: Ташкент, Ташкичу и. дӀ. кх. а.

Теза-Кхаьлла. Иштта цӀе йолуш юрт ю Веданан районехь. Цуьнан маьІна тюркски маттаца иштта ду: таза — цӀена, кхаьлла — гӀап. Кхаьлла тӀехьа догӀуш меттигийн цӀераш дуккха а ю вайн махкахь.

Уьш-Кхаьлла. И цӀе йолу юрт Шуьйтан районехь. Чиннахахь ю. Тюркски маттахь уш уч «кхоь», кхаьлла «гӀап». Иштта ю цу дешан этимологи.

Чечана. И цӀе йолуш юрт Грозненски районехь ю. Цунах схьадаьлла ду лакхахь ма-аллара «чеченец» олу нохчийх оьрсаша йоккхуш йолу цӀе. Тюркийн чач//шач, бохучу дашах схьадаьлла аьлла хета и дош, -на — нохчийн меттиган суффикс. Хьалха кхузахь хила а хилла шач а, эрз а болуш уьшалш.

Шела. Шелан районехь ю и юрт. Тюркски меттан цӀе ю иза.

Чие — бал, -ли — меттиг гойтуш йолу суффикс. Делахъ хІета, «Баьллаш йолу меттиг», бохург ду и дош.

И тайпа цІераш йолу меттигаш кхечу республикашкахъ а ю, масала, ДегІастанан АССР-хъ Шали, Шалиб олуш ярташ ю, Свердловски областехъ Шали олуш юрт ю. Оцу дерригено а гойту и ерриге а ярташ еккинарг цхъа къам хилла хилар. И къам тюрски къам хилла. Нохчийн къам оцу массо а метте кхочуш хилла а дац. И дага даййта деза «шелиг диллал меттиг а карийна цу шелиган цІарах тиллина юьртан цІе моьттуш болчарна. Вайнехан «чайбал» олуш дош ду. Цу тюркийн чие бохучара схьадаьлла, «акха бал» бохучу маьІнехъ дош ду аьлла хета иза: кертахъ хуьлу бал, кхин ю чай-бал — акха бал; шие, аьлла а ю и цІе цхьаболчу тюркийн меттанашкахъ.

Эна-Кхаьлла. Иштта цІе йолуш юрт ю Гуьмсан районехъ. Цуьнан этимологи иштта ю: эне — нана (гІумк.), кхаьлла — гІала.

ТЮРСКИ МЕТТАНИЙН ХИЙН ЦІЕРАШ

Бас. Шелахула чекхдолий, охьадоьду и хи. Цу дешан этимологи Тюркийн маттахъ иштта ю: баш — коьртан, коьртера, су — хи — «коьртера хи» ву).

Гумс. (хьовса: Гуьмсие). Лакхо, схьадолучу коьртехъ, (Веданан район) Булкх олу вайнаха цу хих. Иза тюркийн маттахъ булыкх — шовда, хьоста, бохург ду (хьовса: карабулак — карабулыкх «Іаьржа шовда»). (Хьовса лакхахъ.)

Джалкх. Иштта цІе йолуш хи ду Шела юккьехула охьадогІуш, Гермачиганий, Шеланий юккьехъ Бас-хих дІакхета и хи. Цул сов, Шелал тІехъиккхичахъана Бесах а олу Джалкх. Тюркийн маттахъ джай — дежийла, -лыкх — меттиган суффикс. Иштта Дежийлашкара хи, бохург ду и дош. Хьовса: киргиз. джейлоо — дежийла и. дІ. кх. а.

Мичик. Иштта цІе йолуш хи ду Нохчмахкахъ БІаьчин-юьртахула охьадогІуш. Мич — ич «чोь», «чoьхъара», -к — кери «латта», «мохк». Иштта «чoьхъарачу мехкан (хи)», бохург дуй-ге, аьлла хета и дош. Кхузахъ кхин цхъаь ду тидаме эца дезаш. И хи охьадогІуш болчу Нохчмахках гІумкаша Ичкери олу. Ткъа иза «чoьхъара мохк», бохург ду. Оцу мехкан цІарах хила мега хин цІе а. Хууш ду цу махкахъ гІумкийн Іеткъам чІогІа хилла хилар. Цуьнан тоьшалла до кхузахъ йолчу тюркийн топонимаша а, гидронимаша а.

Сoьлжа (oьрс. Сунжа). Oьрсийн вариант юьхъанцара лара еза цу дешан. Ткъа цу вариантан хьалхара дакъа су — хи ду. ШолгІа дакъа -нжа маьІна къаьташ дац (хьовса: А. Дз. Цагаева. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе. 1971).

Хьач-Хи. Иштта цІе йолуш хи ду Сoьлжа-гІали йистехула

«хьадогIуш. ГIумкийн ач — к'ъах'ъа, муьста — бохург дуй-те, аьлла хета цуьнан х'ялхара дак'ъа (х'ювса кхин а: Ачалкхие), -хи, боху шолгIа дак'ъа шен маьIна к'ъеггина гуш ду, х'яч-стом хила а мега цуьнан маьIна.

Ямансу. Ножин-Юьртан районыхула ох'ядогIучу цу хин цIе гIумкийн маттахь «вон хи», бохург ду, яман — вон, су — хи.

Ярык-Су. Ножин-Юьртан районыхь ду и цIе йолуш хи. И цIе тюркийн маттахь «сирла хи», бохург ду.

КХЕЧУ К'ЪАЬМИЙН МЕТТАН ЯРТИЙН ЦIЕРАШ

Шуота (арарчу маттахь Шуьйта). Иштта цIе йолуш юрт ю Шуьйтан районыхь. ХIинца Шуьйта райцентр ю. И цIе вайнахана юк'ъахь керста дин лелла хиларан лар ю. Х'ялхенгахь Шибутин олуш хилла цу юьртах а, шуотуойх а. ТIаьх'уо иштта вайна ма-гарра хийцаелла и цIе. **Шуот** (дие) боху дош цу дашах ду. И дерриге а керста динца вайна юк'ъа деанчу жуьгтийн сабатон бохучу дашца догIуш ду. «Шабат дие» хIинца а олу вайнах. И керстадинан деза де бохучу маьIнехь ду. Шабат лаьцна олуш а ду вайнехан. Иза «керста марха лаьцна» бохучу маьIнехь ду. И дерриге а керстадинан заманах'лера лар ю.

ЖIарие. Иштта цIе йолуш х'ялха юрт лаьттина меттиг ю Маьлхастахь. Иза гуьржийн маттара сх'ядаьллачу жвари-жIар, — бохучу дашах ю.

Керста динан лар ю иза а. Иштта меттигаш дукха ю вайн ламчохь. Иштта ю Керстие олу ламчуьра кхин ц'х'а меттиг а. Иза Христос бохучара сх'ядогIуш дош ду.

Дуцхотие. Иштта цIе йолуш кIотар ю Веданан районыхь, Сельматевзанна гена йоццуш. Х'ялхара дак'ъа — дуц шен эти-мологи к'ъаьстина дац. Ц'х'яболчу нехан кхетамца дуц-буц бохург ду аьлла а бу. Амма шолгIа дак'ъа — хотие монголийн меттанашкахь (гIалмакхойн хоти, монголийн хотон), «жима юрт» бохучу маьIнехь ду⁶². И дош тIех'ъа долуш ярташ кхин а ю оццу Веданан районыхь — Эшилхотие, Вирхотие; цунах дозуш дуй-те аьлла хета оццу районера хоттание (-ие — суффикс) боху юьртан цIе а. Амма юк'ъарчу цIеран маьIнехь а лела и дош. Ц'х'яболчу вайнехан кхетамехь «х'уьна юкк'ъехь а йолуш таьIна меттиг» бохург ду иза, кхечеран, к'ъаьсттана баккхийчу нехан кхетамехь, х'уьнан юкк'ъехь йина йолу адамаш деха меттиг» бохург ду иза. Шела юьртарчу Айдамирова Табарака (80 шо) «И дIа хотие а йахана ехаш ц'х'а кIиллош ю уьш» олу аьлла меттиг а йира тхуна. Оцу дерригено а гойту:

1. Юьх'анца и дош вайнехан матте монголийн маттера, церан маттахь ма-хиллара «юрт, кIотар, адамаш деха меттиг» бохучу маьIнехь тIеэцна хилар.

2. Тѡахъуо цу дешан маѲна хийцадала доѲлла, «хъуѲна юкъара таѲна меттиг бохучу кѲпа даѲлла».

Кхин историко-этнографически маѲна а ду цу дешан.

Цо гойту: монголаш вайн лаѲмнашка баѲхкина бѲхаш Гийна хилар а (исторехъ хууш ду и гѲуллакх 13—14—15-чуй бѲлешерашкахъ хилла хилар), къаѲсттана а хѲинцалерачу Веданан районан терригори тѲехъ, ткъа цара шайн ярташ хъуѲна юккърчу таѲначу меттигашкахъ йохкуш хилар а. Иштта хууш ду тѡахъуо КѲилбаседа-Кавказехъ Ногай бохучу ханан цѲарах ханство кхоллаелла хилар. Цу ханствон цѲарах кхузахъ хилла бохучу монголах ногѲий ала долиѲна, шайн монголийн мотт бицбелла тюркийн меттанашкахъ а бирзина уѲш тѡахъуо. ХѲинцалера ногѲий цу монголийн тѡахъе ю. ЦъѲана хѲна и ногѲий оцу хъаннийн хотешкахъ Гийна хилар шеко йоѲуш ду. ЦуѲнан тоѲшалла ду хѲокху сохъта а долуш долу вайнехан (нохчийн) ногѲий тайпа а. Цу тайпанан нах МайртуѲпахъ а, Дубин-Ѳвлахъ а, кхечухъа а бу. Монголийн дешнаш юкъахъ цѲераш Веданан районехъ бен хааелла яц тхуна, амма «хотие» дош берриг арарчу нохчашна а, шотошна а девза, вай лакхахъ гайтинчу маѲнашкахъ. Кхин а ю вайн топонимехъ монголийн цѲераш. Иштта ю, масала, боѲра (монг. байри). ХѲокху заманан нохчийн маттахъ и цъѲа муѲлххачу а таѲначу меттигах олу. Амма монголийн маттахъ цуѲнан маѲна — «адамаш туптоѲхна цъѲана ханна севцина меттиг» ду⁶³. Схъахетарехъ, иштта меттиг лохачу таѲначу меттѲехъ, боѲрахъ хоржуш хилла монголаша. Ткъа хууш ду вайнахий, тюркски къаѲмнаший дѲхарна ханна Іан лакхие хоржуш хилла хилар. Лохачу меттѲе ваха хаар Ѳхъе а хилла. Делахъ хѲѲета, цунах доѲзна ду, Шеларчу йоккхачу стага Табарака далиѲначу дешнашца, халкъо лохачу меттѲехъ тѲебаѲхкинчу наха йиллинчу юѲрта баха хѲвшинчу вайнахах кѲиллош олуш хилар а. МѲхкашдѲалецар Іалашо йолуш тѲебаѲхкина монголаш вайнаха цаѲезамца тѲѲѲцна хилар а гойту цу гѲуллакхо.

ВАЙНЕХАН МЕТТАН ЦЪѲАЙОЛЧУ ЯРТИЙН ЦѲЕРАШ

БѲлГѲатойн-Ѳвла. Иштта цѲѲе йолуш юрт ю Шелан районехъ. БѲлГѲатуой, бохучу тайпанан цѲарах ю и юрт. Цу тайпанан цѲѲеран этимологи хъовса бѲлГѲатуойн тайпанан цѲѲе юѲйцуцахъ.

БѲти-Муохк. Иштта цѲѲе йолуш юрт ю Ножин-ЮѲртан районехъ. Цу дешан хъалхарчу декъан этимологи билггал хууш яц. ШолгѲачу декъан маѲна гуш ду. БѲта — стеган цѲѲе а хилла.

БулхитѲе. Ножин-ЮѲртан районехъ ю иштта юрт. И дош кхаа декъѲе декъало: булкх, хи, тѲѲе. ЦѲеран маѲна иштта ду, аѲлла хѲѲета: булкх (иштта цѲѲе йолуш Ѳкха хилла вайн махкахъ хъалха Тюркий булыкх — шовѲа, хъоста бохург хила мѲѲа), -тѲѲе —

меттиган дештІаьхье, хи (нохч.) — вода, речка, Булхи, аьлла гайтина цхьа кьам ду скифийн махкахь. Хууш ду Нохчийчоь а цу хенахь скифийн махках дІатухуш хилла хилар (хьовса: Е. И. Крупнов. Средневековая Ингушетия. М., 1972). Оцу вай юьйцуш йолчу меттиган цІарах догІуш дуй-те, аьлла хета и кьам билгалдеш долу дош.

БІаьчин-Юрт. Шелан районехь ю иштта юрт. Хьалхарчу декъан маьІна хууш дац. Хетарехь, иза и юрт йиллинчу стеган цІе хилла. Хьалха Мичик хилла цу юьртан цІе. И цІе вай тюркски меттанех йовзна. ШолгІа дакъа юрт шен маьІна мадарра гуш ду.

Кхузахь кхин цхьаь ду. И юрт кхузаш догІучу хие шина декъе йовкьуш хилла. Аьтту агІор долчу декъехь вехаш хилла БІаьча олуш стаг. Цу тІе доьгІна цу юьртан декъах БІаьчин юрт ала долийна бах. ТІаьхьуо ерриг юьртах ала долийна бах, иштта. Цу тайпанна кхоллаелла бах цу юьртан шолгІа цІе — БІаьчин-Юрт. Хьалхенгахь Мичик олуш хиллачух тера ду ерриг а юьртах.

Ведана. Иштта юрт Веданан районехь ю. Цу дешан орам виеда — «плоский» бохург ду, -на — меттиган суффикс. И орам шайца болуш яртийн цІераш дуккха а ю вайн, масала, Диш-нийн-Ведана, ЦІе-Ведана, Бена-Ведана, Жани-Ведана, Веданан-гІала и. дІ. кх. а.

Дочу-Борзие. Грозненски районехь ю иштта юрт. Цу дешан шолгІа дакъа барз маьІна мадарра кьаьсташ ду, -не — меттиган суффикс а. Амма хьалхара дакъа дочу шен маьІница дика кьаьсташ дац. Вайнехан хьалха хиллачу маттахь дечиг ду цуьнан маьІна. Цунна тІекхетта йолу суффикс -г йоцуш лелаш хилла и дош — дач. ГІалгІайн маттахь хІинца а яц цу дашехь суффикс — дахч.

Дубин-Эвла. Дуба бохучу имам Шемалан набан, тІаьхьуо пачахьан гІуллакхехь хиллачу стеган цІарах ю и юрт. И юрт йиллина мохк паччахьо совгІатана белла хилла цунна Шемална дуьхьалваьлла, шена тІевирзина гІуллакх дарна. Шемал волуш дуьйна а хиллачух тера ду и юрт.

Дуби-КІотар, олуш меттиг Органал малхбузехьа а хилла.

ГихтІа. Хьалха-Мартанан районехь ю иштта цІе йолуш юрт. Гих олуш цу юьрта юккьехула охьадогІучу хин цІарах -тІа дештІаьхье тІе а кхетта кхоллаелла и цІе. Ткьа и хин цІе Гал, олучу делан цІарах ю. Амма тІаьхьара -л цу цІарера охьадоьжна, а→и даьлла. Ишттаниг меттан законашца хила тарлуш ду. Эрмалойн махкахь Гихи олуш меттиг ю.

ГІойтІа. Хьалха-Мартанан районехь ю иштта юрт. ГІуой олуш кхузашхула догІучу хин цІарах ю и юрт, -тІа — дештІаьхье. Ткьа гІой//хой — ха дашах схьадаьлла (й — дукхаллин терахьан суффикс, х→гІ). Оцу дешан орамах йозуш дуккха а

хийн, яртийн а цѐраш ю вайн республикан терри́тори тѐхь, кѳаьсттана ламчохь а, Теркана кѳылбехьа йолчу арахь а. И меттигаш цѳхана хена ха лаьташ хилла хиларан билгалонаш ю цѐраш. Ханкала (хан гIала), Хан-куорта, оьрсаша Хаян-корт олу цу меттигах), Хуой (чѐбирлахь юрт), ГIуой (Чишка юххехула охьадогIу хи) и. дI. кх. а.

Пой-чу. Хьалха-Мартанан районехь ю иштта юрт. Пой (хьовса: ПойтIа), -чу — меттиган суффикс. Ламчохь юрт хилча, хин цIарна тIе -чу кхеташ; аренгахь юрт хилча, -тIе тIекхеташ — иштта закон ду вайн топонимехь, масала, ГихтIа (аренгахь), Гихчу (ламчохь), МартантIе (аренгахь), Мартанчу (ламчохь) и. дI. кх. а.

Закин-Юрт. Техьа-Мартанан районехь ю и юрт. Зака олучу и юрт йиллинчу стеган цIарах хила мега и. И цIе хIинца а ю вайнехан. XIX-чу бѐшарахь и юрт хиллачу метте гIалгIазакхийн станица йиллина. Цунах а олуш хилла Заканская. Советан Iедал тIедеанчул тIаьхьа юха а вайнах хевшина цига баха.

МахкатIе. Веданан районехь ю иштта юрт. И цIе «муохк» бохучу данах схьадаьлла ду, -тIе (меттиган дештIаьхье). Хьалхенгахь цу юьртан цIе Сада хилла. Иза а ду вайн хьалхалерачу матте даьккхича, **МахкатIе** бохург: хьалха махках са олуш хилла, ткѳа -тIе — дештIаьхье да хилла (д — тIаьхуо тI -хьа даьлла). И цIе хийцаран бахьана кхузара садойн тайпанан нах дIа а баьхна, имам Шемала чермой ховшор ду. Хьалха чермой Хороча юххехь хилла. Цигара меттиг шен бIаьнан говрашна йол хьакха езаш баьхна уьш Шемала охьа МахкатIе. Ткѳа цигара садой ЭгIаштIе охьабаьхна. ХIинца а ю МахкатIе юххехь Садой-корта олуш а, Садой-Эвла олуш а меттигаш. Чѐбирлахь а ю Садойн-лам а иштта цу цIарах юрт а. Садой цѳхана хена кхузара охьабевлла хиларан лар ю иза. Хууш ду, адамаша шайн хьалха хиллачу юьртан цIе шайнца кхечу метте дIаьхош хилар.

Несар-Куорта. Иштта цIе йолуш юрт ю Несарен районехь. Цу дешан шолгIа дакѳа шен ма-дарра долу маьIна гуш ду. Хьалхарчу декѳан маьIна хьовса: **Несарие**.

Несарие. И цIе йолуш юрт Несаран районехь ю. Цуьнан билггал йолу этимологи хууш яц. Нохчийн фольклорехь Насран олуш цѳа турпалхо ву.

Ножин-Юрт. Билггал йолу этимологи хууш яц. Амма хетарг иштта ду: 1) Нажа — и юрт йиллинчу стеган цIе, 2) -наж олучу дечган цIе.

Олхазар-КIотар. И цIе йолуш юрт ю Хьалха-Мартанан районехь. Паччахьан цѳхана гIулларххочуьнан Ганжуев Олхазаран цIарах ю и юрт. Шена паччахьо совгIатана беллачу махка тIехь йиллина оцу кѳонахчо и юрт. Иштта паччахьо шайна совгIатана

беллачу мехкаш тIехь ярташ еккина хилла меттигаш кхин а ю цу юьртана гонах. Иштта ю, масала, Дубин-кIотар, Йисехьат-кIотар, СоIди-КIотар (я Бачин-кIотар, Бача СоIдин да хилла), Берсин-кIотар (Берса эпсар хилла). ГIой-йист а, цу гонахара кхин йолу меттигаш а НогаевГIерийн, ЦутиевГIерийн долахь хилла, бохуш дуйцу цигарчу бахархоша. Кхузахь баьхна элий ТIурловГIар а.

Айхаллина (иза юк'бахь латта далар хилла) латта а луш баьхна и нах кхузахь. Ах бохучу дашах схьадаьлла и дош, -лла — суффикс ю. Шен махка тIехь бехачу нахе иштта олуш хилла СоIдас: хIор Iуьйранна ара а волий: «ХIай, нах я дIадовла я схьадовла!» Цуьнан маIйна иштта хилла: — Я шена балха дуйла, я ца даГIахь, шен махка тIера дIадовла. Иштта дийцина и авторна цигарчу наха 1971-чу шеран аьхка. Цу дерригено гойту нохчий классови кепара бек'абелла хилар.

СемаIашка. Иштта юрт ю ТIехьа-Мартанан районехь. Цу дешан латтам иштта бу: се — сай, маIаш (-ш — дукхаллин терахьан суффикс), -ка — меттиган суффикс. Цу меттехь хьалха сеша маIаш охьакхуййсуш меттиг хилла. Иза Кавказехь сеш а долуш, кхузахь хьаннаш а йолуш зама хилла. Цу заманах буха йисина и цIе. Кавказан тIом болчу заманахь гIалГIазкхийн станица йиллина кхузахь. Цу юьртан цIе ца хуьйцуш йитина кхузахь баха охьаевшинчу гIалГIазкхаша а: Самашкинская олуш хилла станицех а. Советан Iедал тIедеанчул тIаьхьа юха а нохчий хевшина кхуза баха.

Сиржа-Эвла. Иштта цIе йолуш юрт ю Шелан районехь. Сиржа и юрт йиллинчу стеган цIе хила мегаш ю. И билгтал хууш дац. Бакъду и юрт йиллинарг эрсанойн тайпа ду. Кхузахь Шемилан заманахь паччахьан эскаршна дуйхьал йина гIап хилла. Цу гIопах хIетахьлерачу литературехь а, картанаш тIехь а «Эрсаноевское укрепление», аьлла ду. ХIокху сохьта а и гIап латтина меттиг хаалуш ю.

СоIдин-КIотар (хьовса Олхазар-кIотар).

Таьнга-Чу. Хьалха-Мартанан районехь ю и юрт. Таьнга бохучу хин цIарах ю иза, -чу — дештIаьхье. Танга — иза алаанийн тан//дон//дан — хи, бохург ду, -г — жималлин суффикс. ХIирийн маттахь а ю и суффикс. Шен схьаялар скифийн маттера ду цуьнан. Цигара кхаьчначух тера ду иза вайнехан меттанашка а, к'аьсттана а гIалГIайн маттахь яьржина и хиларо а гойту и скифо-алано-хIирийн маттера кхачар, хIунда аьлча гIалГIайн маттана тIеIатк'ам цу вай цIераш яьхначу меттакийн к'аьсттана чIогIа хилла бу.

Устард-Эвла. Иштта олу вайнаха хIинцалерачу Аргун-ГIалех. Цхьаболчу хаамашца Устар олучу стеган цIарах, вукха хаамашца оьрсийн «У старого кордона» бохучара схьадаьлла боху

и дош. И иштта делахь, кхузахь цхьа доза долуш я кхин цхьа политически маъйна долуш меттиг хиллачух тера ду.

Хоттиничу. Веданан районехь иштта цѐе йолуш юрт ю. Иштта цѐе йолуш хи а ду кхузахь. Монголийн хото-юрт бохург хила мега и цѐе, -чу — дештIаьхье.

Хьабди-Юрт. И юрт Тѐхьа-Мартанан районехь ю. Хьабди-бохучу и юрт йиллинчу стеган цIарах ю и кхузарчу бахархоша дийцарехь ширдойн тайпанах хиллачух тера ду и стаг.

Чишка. Грозненски районехь ю и юрт. ЧIийшаш бохучу дашах дуй-те, аьлла хета и дош, -ка — меттиган суффикс. Делахь хIета, цуьнан юьхьанцара орам чIи — чIа, аьлла хила безаш бу, -ш — дукхаллин терахьан суффикс (дуста: чIегIаг — чIе). Хьалха Кавказан тIом болабалале хIинца йолчул лахуо хилла и юрт. Цу юьртахь варандуй бу Iаш.

Цоцин-Эвла. И юрт Шелан районехь ю. Цоцу олучу стеган цIарах ю бохуш дуйцу кхузарчу бахархоша и юрт.

Цѐе-Ведана. Веданан районехь ю и юрт. Цѐе (ЦIу) — делан цѐе ю, веда — «плоский», -на — меттиган дештIаьхье. (Хьовса Ведана). И юрт йиллинарш харачой бу. Делахь хIинца кхин а тайпанаш ду кхузахь.

Чебилла. Нохчичоьнан кьилбамалхбалехьа Iуьллуш ю и меттиг. Цу дешан орам чIапа (плоский бохург ду -лла//-ла — меттиган суффикс. Делахь хIета, «ЧIапа меттиг», бохург ду и дош. Иштта цигара схьадаьлла ду «чIепилг» боху дош а. Цуьнца догIуш хила мегаш ду тIапа, тIап-лам боху дешнаш а. (тI—>чI).

Чулг-Юрт. И юрт Терка йистехь Теркан районехь ю. Чулг цѐе йолчу стеган цIарах ю иза. Чуликов олу фамили цу дашах ю. И юрт цо йиллинчух тера ду. Шайн схьабовлар Йоккхачу АтагIара а хилла ЧуликовгIеран.

ШаIми-Юрт. И юрт Тѐхьа-Мартанан районехь ю. ШаIам бохучу и юрт йиллина волчу стеган цIарах ю, бохуш дуйцу кхузарчу бахархоша и юрт.

ЭгIаштIе. И цѐе йолу юрт Веданан районехь ю. Цуьнан этимологи иштта ю: эгIа — лахе, ш — са «мохк», -тIе — меттиган дештIаьхье. Кхин а хьалхалера этимологи иштта ю: э//а — лахе, -гIа (← ха) — меттиган суффикс + ш (← са) + тIе.

ВАЙНЕХАН ХИЙН ЦѐРАШ

Ахк. Итум-Кхаьллахь, Шуьйта арк//эрк, олу. Ламанан дукхах долу хиш оцу дашца цѐе йоккхуш ду вайн. Иштта ду, ма-сала, Iаьржа ахк (Веданан район), Шелан ахк (Шелан район), Iурзунукх ахк (Лаха Чебирла); Вердий арк, Чентийн арк, МIайстуйн арк, Чиннахуйн арк, Зумсуойн арк, Тѐрлуойн арк, Хьачаруойн арк (Шуьйтан район). И Шуьйтан районера

ду, аьлла вай далийна ахкаш тайпанийн цIарах ду. Къорта долчу декъана я тайпанийн цIарах я хин башхаллаш гойтуш хуьлуш ю аьхкийн цIераш.

Наггахь ламчуьра аренга девлла доьлхучу хийх а олу ахк: Декъа ахк, Шела ахк (Шелан район). ГIалгIайн маттахь а ду и дош — «ахка вахав», олу цара. Хьалха заманахь Терках а олуш хилла гIалгIаша Ломэхк (гуьржийн хьостанашкахь Ломеки)⁶⁴. Ламанан хи, хи долу ламанан чIаж боху маьIна ду цу дешан. Ахка бохучу хандашах схьадаьлла й дош. Ткъа вайна хууш ду ламанан хиш гуттар а охкуш лелаш хилар. Итум-Кхаьллахь, Шуьйтахь йолу цу дешан вариант цуьнан шира хорма ю — арк. Делахь хIета Орга (чеб. Аргу) цу дашца догIу ала таро ю вайн (к→г). Оцу орамах ду ала мегар ду гуьржийн махкахь Тушетехь догIуш долу Арагви олу хи а. Хьалха заманахь цу хих а Арагу олуш хилла. Иза чебирлойн Аргу бохучунах хIумма а къаьсташ дац, меттан законашка диллича и ши дош цхьаь ду олийла ю. (Орга дешан ма-ярра йолу этимологи хьовса лахахь).

Кхузахь кхин цхьаь а ду дагалаца дезаш: и хиш долу меттигаш вуно гена хьалха дубйна вайнах бехаш хилла (цунах лаций хьовса лакхахь).

Іарм-Хи (оьрс. Арм-хи). Иштта хи ду ГIалгIайчохь Джайрах олучу меттехула охьа а долиий, Терках дIакхеташ. Цуьнан этимологи Іамар-хи аьлла ю. Кхузахь хуьлуш болу фонетически хийцамаш мар→рм (Іамар→Іарм) вайн меттан бакъонашца нийса богIу, хьовса иштта: бацойн батIар, нохч. гIалгI. барт; нохчийн мерза мазар дашах ду⁶⁵. Нийса дац Іармхи иранийн «арм» — «рука», бохучара ду аьлла бина талламаш⁶⁶. Оцу тайппана «Іомара схьадолу хи» аьлла ю цу дешан этимологи, ткъа дан а ду и хи Іомара схьадолуш (хьовса: Нохч-ГIалгIайчовнан карта). Цул сов, оцу хица бехачу бахархойн кхетам — и хи мала дика дац, аьлла бу. Хууш ду Іоман хи мала мегаш цахилар. Цу тIе доьгIна аьлча а дерриге а вай дийцинарг нийса хила дезаш хиларна тIедогIу гIуллакх.

Меша-Хи. И хи Маьлхастахула охьа а долиий, Органах дIакхета. Цуьнан этимологи иштта ю. Ма — маьлхан делан цIе, — ша (← са) «мохк»+хи. Делахь хIета «Маьлхан делан мехкан хи» бохург хуьлу цу дешан маьIна. Кхузахь дагалоцур вай и хи долу меттиг Маьлхаста а иштта этимологи йолуш хилар — «Маьлхан делан латта», бохург ду Маьлхаста а, кху гонахара кхин йолу меттигаш а, масала, МIайста, ГаланчIож. ТIаккха и вай гайтина этимологи кхечу агIор хуьлийла а яцара.

Меза-Іи. Шеланий, БелгIатойн-эвланий юккъехула орцара охьадогIу и хи. Цу дешан шолгIачу декъан маьIна къаьсташ ду, ткъа меза (← маса) (ма-малх, са-латта, мохк). Иштта юй-те цуьнан хьалхарчу декъан этимологи, аьлла хета.

Вай лахахь ялайо XIX-чу бешеран хьалхарчу эхехь хилла йолчу, ночийн яртийн цIераш. Царех цхьаерш хIинца йоцуш ю, ушш билгал йоху вай юххе сизалг дилларца.

а) *Теркаца хьала-охьа ериш:*

Умахан-юрт —

Акбулат-юрт —

Нижний Азамат-юрт —

Дадин-юрт —

б) *Соблжан лахенца ериш:*

Джав-юрт —

Иласхан-юрт —

Умахан-юрт —

в) *Хьалха заманахь дуьйна гIумкийн махкахь Эндреевски а, Аксаевски и округашкахь баьхначийн ярташ:*

Осман-юрт

Кердан-юрт

Мамах-юрт

Бамат-юрт

Хан-Мирза-юрт

Ангиль-юрт

Буга-юрт —

Таней-юрт —

Батамбек-юрт —

г) *ГIачалкхой:*

Гайдурмас (Гудермес. — К. Ч.)

Шавдон —

Истису (Мелчхи)

Ойсунгур

Нойберд

Алер-юрт

Кошгельды

Старый Аксай

д) *Мичикхой:*

Карасу

Осман-Тала

Казбек-юрт

Боташ-юрт

Аку-юрт —

Маздечаг —

Донгу-юрт —

Ирисхан-юрт

Кертма —

Майортуп (Майртуп. — К. Ч.)

ж) *Ичкеринцы: (Схьалецна 1837 шарахь)*

Мескит

Алер

Билитль

Рагун-Каж

Айтин-Мохк

Цезин-Ирзов —

Зондак

Гилены

з) *Ауховцаш-аьккхий:*

Кишень-Аух

Ярыксу-Аух

Акташ-Аух

Юрт-Аух

Кочкар-юрт —

Аджигирей-юрт —

Алтын-Мурза-юрт —

Джентимир-юрт —

и) *Теркайистера нохчийн, шайца цхьана БоргIане а йолуш:*

Брагуны (БоргIане — К. Ч.)

Старый-Юрт (шира юрт, Девлетгири-эвла. — К. Ч.)

Новый-юрт (Керла-юрт)

Киовская —

Старый Наур (Шира Невра)

Новый Наур (керла Невра).

Эсмансуловская —

Мундарово (Мундар-юрт — К. Ч.)

Баян-юрт (Бени-юрт. — К. Ч.)

Кагерман-юрт (Къахъарма-юрт. — К. Ч.)

Ногай-Мурза-юрт (Нога-Мирзи-юрт. — К. Ч.)

Мижи-юрт —

Кожак —

к) Керла юхайиллина:

Джаьмбикан Калаус-Кютар

Мамакай-юрт (Мамакх-юрт) —

Гунишки —

л) Совлжаца а, цул дехъахъ а Iаш болу нохчий:

Куллар (Гуларие)

Алда

Большой Чечен (Чечина. —

К. Ч.)

Большая Атага (Йоккха

Атага. — К. Ч.)

Гихин-Кала —

Акишбатой-Гойта —

Курдали

Топли —

Ашхой —

Алхан-юрт

Шавдон —

Ягин-юрт —

Мамука-юрт —

Зарма-юрт —

Тепи-юрт —

Малая Атага (Жима

Атага. — К. Ч.)

Кайрышки

Самашки

Джем-юрт —

Гихи

Кусур-Гойта —

Белгатой

Топли-кечу —

Сунасинская —

Амирхан-Кечу —

Шата-юрт —

Бугун-юрт

Сорэчан-юрт —

Кахкун-юрт —

Кули-юрт —

Тушкин-юрт —

Галей —

Закан-юрт

Лечи-юрт (близ Майр-тупа) —

Гельдыген

Нуриковская —

Гайтар-юрт —

Малага-юрт —

Автур

Магмут-юрт —

Цаца-юрт

Курчали-Омар —

Оздемир-юрт —

Кютарш:

Абикер-Кютар —

Бердыкель

Тет-юрт —

Умахан-юрт —

Пешхой-Рошни —

Урус-Мартан

Хизири-Гойта —

Чахкири —

Чунгурой-юрт —

Чиннахой-Гойта —

Мескер-юрт

Курчали

Шали

Керемчик (Гермачига. — К. Ч.)

Чертонках —

Шерди-Омар (Шухани-юрт) —

Атабар-юрт

Катер-юрт

Ахан-Кечу —

Озек-юрт —

Шахмурза-юрт —

Ставноколь или Мезеин —

Чурчи-Ирзов

Ханбий-Ирзов
 Лечи-юрт —
 Узун-Тала —
 Хаку-юрт —
 Бачи-юрт
 Мирза-Хан-юрт —
 Алар-Ирзов —
 Хутор-Мезенцы —
 Джури-юрт —
 Ахтамир-юрт —
 Нортбий-хутор —
 Гомбулатовский —
 Сунгур-Ирзов —
 Хутор-Алибей —
 Шаман-юрт —
 Ахто-Атар —
 Хутор-Шамай —
 Хутор-Джабой —
 Цой-хутор —
 Гемес-юрт —
 Гала-юрт —
 Мул-юрт —
 Хутор-Халой —
 Дуда-хутор —
 Али-Ирзов —
 Халы-юрт —
 Джапан-юрт —
 Бессенгур-юрт —

Энгелик-юрт —
 Кам-юрт —
 Мазлага-юрт —
 Берди-юрт —
 Атанас-юрт —
 Каусур-юрт —
 Александр-юрт —
 Дахчи-Ирзов —
 Энли-юрт —
 Анта-юрт —
 Эльдар-хутор —
 Хутор-Пешки —
 Аху-хутор —
 Ама-хутор —
 Дишний-юрт —
 Эса-юрт —
 Алчагар-юрт —
 Муртазали-Отар —
 Хасай-Ирзов —
 Эмен-Отар —
 Бея-Мурза-Отар —
 Кадиш-юрт —
 Хаки-хутор —
 Джанжи-хутор —
 Кала-юрт —
 Устархан-Варандой —
 Гала-юрт* —

ЛИТЕРАТУРА

1. Меликишвили Г. А. История Древней Грузии. Тбилиси, 1959. С. 75.
2. Там же.
3. Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа, М., 1959, С. 101.
4. Чикобава А. С. Проблемы родства иберийско-кавказских языков. Тезисы докладов. Махачкала, 1965. С. 7.
5. Халатьян Г. А. О некоторых географических названиях Древней Армении в связи с данными Ванских надписей. В. Д. И. № 2, 1949.
6. Каганкатвацци М. История Агван. С. П. 1861. С. 25.
7. Марр Н. Я. Армянская культура, ее корни и доисторические связи по данным языкознания. Сб. язык и история. М., 1936. С. 80.
8. Шанидзе А. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Известия ИЯИМК Груз. филиала АН СССР. Т. V, 1938.
9. Меликишвили Г. А. К истории Древней Грузии. Тбилиси, 1959.
10. Там же.
11. Некоторые особенности горских говоров Грузии. Тбилиси, 1966.

* ЦГА ДАССР, ф. 133, оп. 4, д. 7, л. 12—16.

12. Марр Н. Я. К истории передвижения афических народов с юга на север Кавказа. Известия АН, С.—П., 1916, № 15. С. 1395—1398.
13. Генко А. Из культурного прошлого ингушей. Записки Коллегии востоковедов. Ленинград, 1930.
14. Гамрекели В. Двалы и Двалетия. Тбилиси, 1959.
15. Указ. труд.
16. Марр Н. Я. Расселение языков и народов и вопрос о прародине турецких народов. Под знаменем марксизма, 1927, № 6.
17. Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1959.
18. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I, М., 1955.
19. Джавахишвили И. А. Историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. Вестник древней истории, 1939, № 4.
20. Марр Н. Я. Термин «скиф». Избранные работы. Т. 5, М., 1934.
21. Алборов Б. О. Термин «нарт». Сб. научного общества этнографии, языка и литературы при Горском пединституте. Владикавказ, 1930. С. 258.
22. Яковлев Н. Ф. Вопросы изучения чеченцев и ингушей. Грозный, 1927.
23. Алборов Б. О. Термин «нарт»... С. 231.
24. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949.
25. Пиотровский Б. В. История и культура Урарту, 1944.
26. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. М.—Л., 1949.
27. Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1953.
28. Кострин К. И. Почему нефть называется нефтью. М., 1967.
29. Герман Р. И. Большой пласт асфальта в Малой Чечне. Вести естественных наук, № 6, 1858. СС. 189—192.
30. Марр Н. Я. Сухум и Туапсе. Избранные работы. Т. 5, Л., 1934. С. 160.
31. Марр Н. Я. Русское слово «человек», абхазское аове. Избранные работы. Т. 5, Л., 1934. С. 187.
32. Рогава Г. В. К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. Тбилиси, 1956.
33. Балкаров Б. Х. Адыго-вайнахские языковые встречи. Сборник материалов по нахскому языкознанию. Известия ЧИНИИЯЛ. Т. V, Грозный, 1966.
34. Рогава Г. В. Там же.
35. Морган Л. Древнее общество. Ленинград, 1934.
36. Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия. М., 1972.
37. Далгат В. Первобытная религия чеченцев. Владикавказ, 1895. С. 108—109.
38. Дешерпез Ю. Д. Бацбийский язык. М.—Л., 1953.
39. Шамилов А. И. Религиозные культы чеченцев и ингушей и пути их преодоления. Грозный, 1963.
40. Мальсагов Д. Д. О некоторых непонятых местах в «Слове о полку Игореве». Известия ЧИНИИЯЛ. Т. I, вып. II, Грозный, 1959.
41. Арсаханов И. Г. Аккинский диалект в системе чечено-ингушского языка. Грозный, 1959.
42. Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971. С. 113.
43. Сборник происхождения осетинского народа. Орджоникидзе, 1967.
44. История армянского народа. Ереван, 1954. С. 24.
45. Марковин И. П. Археологические памятники Чечено-Ингушетии. Грозный, 1966.
46. Абаев В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. М.—Л., 1949.

47. Знаменитые греки. М., 1965.
48. Чокаев К. З. К вопросу бытования образа Прометея в фольклоре чеченцев и ингушей. Известия ЧИНИИЯЛ. Т. 6, вып. III, Литературоведение. Грозный, 1972.
49. Краснов Е. М. Развитие физкультуры и спорта в Чечено-Ингушетии. Грозный, 1963.
50. Плечке А. Чеченцы (die chechene). Гамбург, 1926.
51. Крупнов Е. И. Там же.
52. Генко А. И. Из культурного прошлого ингушей...
53. Чокаев К. З. История раскрывает свои страницы. Ленинский путь, 1968, 10 июля.
54. Марр Н. Я. Избранные работы. Т. 5, Л., 1935.
55. Алборов Б. О. Ингушское Гал-Ерды и осетинское Аларды. Известия Ингушского НИИ краеведения. Вып. I, Владикавказ, 1928.
56. Попов И. Ичкерия. Сборник материалов и сведений о кавказских горцах. Т. IV, Владикавказ, 1870.
57. Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия...
58. Цагаева А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе, 1971.
59. Чеченов И. М. Древности Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1969.
60. Чокаев К. З. Мита бьоду-те вайнехан орам? Альманах «Орга», № 4, Грозный, 1968.
61. Краснов Е. И. Развитие физкультуры и спорта в Чечено-Ингушетии...
62. Чокаев К. З. К вопросу бытования образа Прометея в фольклоре чеченцев и ингушей...
63. Шавхелишвили А. И. Переселения чечено-ингушских племен с гор на плоскость. Известия Чечено-Ингушского музея краеведения. Т. 10, Грозный, 1961.
64. Мурзаев Э. М. Очерки топонимики. М., 1974. С. 262.
65. Там же. С. 260.
66. Яндаров Х. Э. Инфикс-р в вайнахских языках. Известия Ингушского научно-исследовательского института. Т. I. Орджоникидзе, 1932.
67. Цагаева А. Дз. Указ. работа.

ПАЙДАЭЦНА ЛИТЕРАТУРА

1. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т. 21.
2. Алборов Б. О. Ингушское Галерды и осетинское Аларды. Известия Ингушского НИИ краеведения. Вып. I, Владикавказ, 1928.
3. Арсаханов И. Г. Чеченская диалектология. Грозный, 1969.
4. Берже А. Чечня и чеченцы. Тифлис, 1859.
5. Дешериев Ю. Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный, 1963.
6. Арутюнян. Топонимия Урарту. Ереван, 1986.
7. Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.
8. Меликишвили Г. А. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954.
9. Дьяконов И. М. Хуррито-урартские и восточно-кавказские языки, Сб. статей «Древний восток», Ереван, 1978.
10. Хачикян М. Л. Хурритские и урартские языки. Ереван, 1987.
11. Арутюнян Н. В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
12. Мещанинов И. И. Аннотированный словарь урартского (бианско-го) языка. М., 1978.
13. Мещанинов И. И. Язык урартских клинописных надписей. Л., 1932.

14. Миллер В. Ф. Кавказские предания о великанах, прикованных к горам. Журнал Министерства народного просвещения. 1883, № 1.
15. Нуцубидзе Ш. Амирани. Тбилиси, 1946.
16. Немировский Н. М. Из прошлого и настоящего кавказской лингвистики. Известия Ингушского НИИ, т. I, вып. I, Владикавказ, 1929.
17. Пиотровский В. Б. Кармин-Блур. Т. III, Ереван, 1955.
18. Семенов Л. П. К вопросу о мировых мотивах в фольклоре ингушей и чеченцев. Известия Ингушского НИИ краеведения. Владикавказ, 1933.
19. Семенов Л. П. Археологические и этнографические разыскания в Ингушетии в 1925—1932 годах, Грозный, 1962.
20. Саидов И. М. Общественный быт чеченцев и ингушей (досоветский период). Канд. дисс. рукопись. Грозный, 1968.
21. Талпа М. Устное творчество кабардинцев. Литературный критик, 1935, № 2.
22. Тревер К. А. Очерки истории и культуры Албании. М., 1955.
23. Тресков. К вопросу о происхождении и истории бытования образа Прометей. Ученые записки КБ НИИ. Т. 18, серия филологическая. Нальчик, 1961.
24. Услар П. К. Древнейшие сказания о Кавказе. Тбилиси, 1876.
25. Ушаков. Проблемы древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эганды. «Вестник древней истории», 1939, № 4.
26. Харадзе Р. Л., Робакидзе А. И. К вопросу о нахской этнонимике. КЭС, вып. 2, Тбилиси, 1968.
27. Хачикян. Урартский и хурритский языки. Ереван, 1988.
28. Чиковани М. Амираниани. Тбилиси, 1960.
29. Чикобава А. С. «Огонь», «красный» — слова общего корня в иберийско-кавказских языках. Тезисы докладов (научная сессия АН Грузинской ССР). Тбилиси, 1955.
30. Чокаев К. З. Географические названия Чечено-Ингушетии. Грозный, 1967 (рукопись). Архив ЧИИИСФ.
31. Чокаев К. З. Веденский говор чеченского языка. Грозный, 1968 (рукопись).
32. Чокаев К. З. Итумкалинский говор чеченского языка. Грозный, 1970 (рукопись). Архив ЧИИИСФ.
33. Чокаев К. З. Майстинский говор чеченского языка. Грозный, 1971 (рукопись). Архив ЧИИИСФ.
34. Чокаев К. З. Пространство и время в представлении нахских племен по данным их языков. (Рукопись).
35. Чокаев К. З. Человек-олень, человек-медведь — слова общего корня в иберийско-кавказских языках (рукопись). Архив автора.
36. Шиллинг Е. М. Ингуши и чеченцы. Сб. «Религиозные верования народов СССР». Т. II, М., 1931.
37. Шавхелишвили А. И. Из истории взаимоотношений между грузинским и чечено-ингушским народами. Грозный, 1963.
38. Армянская география VII века. Перевод К. П. Патканова. СПб., 1877.

МИЧАРА СХЪАДАЪЛЛА ТЕ «НОХЧИ» БОХУ ДОШ?

Тукхамийн цѣраш дукха
хьолахь ларамаза кхоллалуш
хилла...

(Ф. Энгельс).

Дуьнен тѣхь дерриге а санна, хийцалуш бу мотт а, хийцало шен маѣница а, хорманца а дош а. Дешан хьалхенгахь хиллачу маѣнах этимологи олу. Шен историн йохаллехь дош масех маѣница хийцало. Цуьнан юьхьанцара а, шолгѣа а, кхоалгѣа а маѣна хила тарло. Масала, пхьа дош гуттар хьалха «адам» бохучу маѣнехь лелла. Иза цуьнан юьхьанцара этимологи хилла. Тѣаьхьуо «адам деха меттиг» бохучу маѣне даьлла иза. Иза цуьнан шолгѣа этимологи хилла. Эххара а, «юрт» бохучу маѣнехь а лелла иза. Иза цуьнан кхоалгѣа этимологи хилла.

Кху сохьта нохчийн литературни маттахь ша къаьсттинчу маѣнехь лелаш дац и дош, амма нохчийн, гѣалгѣайн меттанашна юххера болчу бацойн маттахь а, Пѣаьнгазарчу (Гуьржийн махкахь ю иштта меттиг) нохчийн диалектехь а юрт бохучу маѣнехь лелаш ду и дош — пхье, пхьа. Ткъа нохчийн литературни маттера гѣумкийн юрт, эвла боху — дешнаш тѣеэцар бахьанехь дѣадаьллагучух тера ду и дош.

Бакъду, нохчийн, гѣалгѣайн литературни меттанашкахь цхьацца къамелашкахь а, словосочетанешкахь а, дешнашкахь а хаа-м ло цу дешан лард. Масала, гѣалгѣаша хѣинца а «Оцу сагага тха пхьа боллу» олу. Пхьоьха, пхьор, пхьора, пхьарс, пхьар, пхьагал, пхьагѣат, пхьегѣа, пхьалгѣа иштта кхечу дешнашкахь а, ламчуьрча дуккха а йолчу ширчу меттигийн цѣерашкахь а (Пхьакоц, Пхьамта, Цѣай-пхьеда, Пхьар-чу и. дѣ. кх. а) хаало и лард.

Цѣа боху дош цѣе — огонь бохучара ду, хѣунда аьлча генна хьалха заманахь цѣе адаманна чѣорѣа оьшуш хѣума хилла, ткъа цѣе латош йолу меттиг — иза адаман цѣа а, хѣусам лоруш хилла.

Дуста: вайнаха хѣинца цѣа а, кхерч (цѣе лато меттиг) олуш хилар, кѣур ба шун олуш хилар а. Цу дашах ду цѣий, цѣие (имя), цѣие (красный) боху дешнаш а.

Гуш ма-хиллара, орам башха хийца а ца луш, дешан маѲна хийцадаларан некъ бу иза. Ткъа иза хила тарло дешан орамна тѲе цхъацца дош кхуллу суффиксаш кхетарца а, уыш ца кхеташ дешан керла маѲна кхолладаларца а.

Кхечу тайпана дош хийцадаларан некъ а бу: маѲна коьртачу декъана ма-дарра диса а дуьсуш, ткъа дешан аьзнийн куц хийцалуш. Масала, хѲинца ала а хала ду нохчийн дечиг, гѲал-гѲайн дахча дешнаш дос куьцехъ хилла бохург. Амма иза иштта хилла хилар гойту меттан аьзнийн хийцамаш хиларан некъ талларо. Ткъа хѲинца а нохчийн маттахъ дечиг доккхуш буха юьллучу гоьргах цхъаццанхъа досбухе (дос+бухе) олуш а, гѲал-гѲайн маттахъ дахч аларал совнаха, цуьнца цхъана дос олуш а хаало.

Оцу дерригено гойту маттахъ хуьлуш болу хийцамаш тидаме а ца оьцуш, дешнийн аьзнийн куц цхъана догѲуш хиларна тѲе а тийжаш, уыш вовшашна гергара ду, бохуш генна кхийдаш жамѲаш дан мегарг цахилар. Къаьсттана гал ду тайп-тайпанчу меттанийн ларамаза цхъана куьцахъ нисделла дешнаш цхъана ораме ийзо гѲертар.

Хаа дезаш ду матто кхечу маттера тѲеоьцуш долу дош а шен законашка хьожжий, шен хьалхалера куц хуьйций, лелош хилар. Масала, хааделла ду ф аз юкъахъ долу Ѳаьрбийн а, кхечу меттанийн а дешнаш нохчийн маттахъ оцу ф-на метта п, хѲ, х далош лелийна хилар: фаэтон — пайто, форд — хѲорд, фуражка — хуражча, Фахруддин — Пахьруддин и. дѲ. кх. а. Тюркски меттанашкара тѲеэцна дешнаш кх-на метта гѲ далош леладо: кхум — гѲум, кхуллукх — гѲуллакх, кхабакх — гѲабакх и. дѲ. кх. а. Дуьйцур вай «нохчи» дешан этимологикх лаьцна.

Нохчи (-и къам билгалдеш тѲекхетта суффикс, дуста: хѲири, оьрси, гуьржи, чергази и. дѲ. кх. а. Цхьаллин терахьехъ нохчуо, ламанан диалекташкаь **нахчи**//**нахчуо**, -уо — юьхъан суффикс, юьхъанцара хорма **нахча**).

И цѲе нохчаший, гѲайгѲаший йоккхуш хилла къоман цѲе ю. Ткъа кхечу луларчу къаьмнаша а, оьрсаша а йоккхуш йолу цѲераш иштта хилла: оьрсийн чечен, чеченец, хѲирийн цацан, гѲебартойн чачан, жѲай буртиял, гѲумкийн мичигишлар, гуьржийн кисти. Чечен чеченец боху цѲераш а, цу орамах йолу. ХѲирийн, гѲебартойн цѲераш а нохчийн чечана юьртан цѲарах ю, ткъа и дош гѲумкийн меттанийн, чач, (нохчийн шач), бохучу дашах ду, -на — меттиган суффикс. Гуьржийн кисти вайн ламчуьрчу кей аьлла йолчу шина юьртан цѲарах ду (иза Кей-са-тѲе «Кей лаьтта тѲе» бохург ду), гѲумкийн мичигишлар нохчмахка-хула охьадогѲучу мичик хин цѲарах ду, -лар — дукхаллин терахъан суффикс ю.

Хьалхенгахъ вайнехан цхъацца тайпанийн цѲерех девзаш

хилла а ду вайнехан къам. Иштта исторехъ хааелла ю цѣраш: дзурдзуки (вайн эра тѣкхачале хиллачу II эзарлагIчу шерера дуйна XVIII-гIа бIе шо доладаллац), двалы (вайн эра тѣкхачале дуккха а хьалхе дуйна), цанары (дуста: нохчийн цана), нахчаматъяне, хамекиты, исадики (и тIаьхъара ши дош вайнехан хамхий, садой бохучу тайпанийн цѣрех доьзна Илманчаша), кишты, цовата, мереджинцы (мержой), ококаш (XVI бIешо), шибуты (шотой), мылкичы (мулкъой) и. дI. кх. а.

Цу цѣрех дукхах ерш хаало юккъерчу бѣшерийн гуьржийн, эрмалойн, оьрсийн хьостанашкахъ. Ткъа царах цхъаерш антични авторийн Страбонан а, Плинийн а иштта кхечеран а белхашкахъ ялийнарш хила мега аьлла а ду. Иштта ю: хамекиты, исадики, соды иштта кхиерш а. Цу дешнех цхъадерш шайн этимологи теллина а, важадерш кхоччуш таллаза а ду.

Нохчи//нахчи дуьххъара VII-чу бѣшарахъ эрмалойн географ Мовсес Хоренацис языйна аьлла йолчу «Географи» тѣхъ «нахчаматейнк» хорманехъ ялийна ю. И цѣе иштта дакъошка екъало: нахча, мат (мот) — язык, -ян — эрмалойн меттан билгалонан суффикс, -к — эрмалойн дукхаллин терахъан чаккхе.

Цул тIаьхъа XIV-чу бѣшарахъ гуьржийн миссионеро Евфимис шен балха тѣхъ гайтина а ю и цѣе — нахче, народ (къам) цѣе шеца а йолуш далийна а ду и дош кхузахъ.

Кхин XIX-гIа бIешо тѣкхаччалц и цѣе йозанан хьостанашкахъ хааелла яц Илманчашна. Цуьнан этимологик дерг а цу хенахъ юкъадаьлла ду.

Масала, нохчийн дуьххъарлерачу этнограф Лаудаев Ум-малата шен «Нохчийн тукхам» аьлла 1872-гIа шарахъ Тифлисахъ арабаьллачу балха тѣхъ нехча бохучу дашах доьзна и деш. Нохчаша нехча юуш хилла, цуьндеда царах нохчий аьлла, боург ала гIерта Лаудаев.

Академика Н. Я. Марра 1922-чу шарахъ арабаьллачу шен «Кавказерачу тукхамийн цѣраш а, меттигера параллелаш а», аьлла болчу балха тѣхъ цу дешан лард тидам ца беш йитина, ткъа тIаьхъара дакъа -ча хIинца а, жIайхойн а, лезгинийн а цхъадолчу меттанийн -чи (адам) бохучу дашах доьзна. Ткъа цѣраш яьхна меттанаш нохчийн, гIалгIайн меттанашна юххера хилар тидаме эцча иза иштта хила а мегах ду.

Проф. Ю. Д. Дешериевс шен «Нахски меттанийн юстаран-исторически грамматика а, ламанан къаьмнийн схьадовларан а, исторически кхиран а проблемаш» аьлла 1963-чу шарахъ Соьлжа-гIалахъ арабаьллачу балха тѣхъ эрмалойн лакхахъ цѣе яьккхинчу «географерачу» нахчематейнк дешан морфологически а, фонетически а анализ йо, амма этимологи ца ло.

Цу дешан тIаьхъара дакъа тюркски -чи суффиксах доза гIоьртина меттигаш а ю Илманехъ. Нох, чох дешнех и цѣе лаьт-

та мовттурш а, **Нахичеван** аьлла йолчу гІалин а, мехкан а цІарца и дош дозаделла ду мовттурш а бу.

Лаудаевс **нехча** дашах схьадаьлла **нохчи** бохург нийса дац, амма нийса хила мегаш ду и ши дош цхьана орамах хилар, ткъа цхьаь вукханах схьадаьлла бохург — иза ша гІуллакх ду. **Нох**, **чоь** дешнех и лаьтта моттар нийса дац, амма нийса хила мегаш ду **нох** боху дош а, и вай дубйцуш долу дош и цхьана орамах хилар. Оцу орамах хилар. Оцу орамах долчух тера ду **налха**, **маьхча**, **мохк**, **малх**, **маша** боху дешнаш а. Кхузахь дагалоцур вай, лакхахь аьлла ма-хиллара, хьалхенгахь дешнаш дуккха а маьІнашка декъалуш хилла хилар. Ткъа оцу вай цІераш яьхначу дешнийн орам **ма//на** бу; иза **малх** бохург а хилла (хьовса лахахь).

Бакухарчу Илманчас **З. И. Ямпольскийс** бинчу талламашца **Нахичеван** цу кьоман цІарца догІу. Делахь а Ямпольскин дош а тІаьххьара дац. Цо ма-аллара гІуллакх хилча **нохчи** дош вайн эра тІекхачале дубйна а хилла хила дезаш ду.

Иштта **Наксувана** хорманехь и меттиган цІе гайтина ю антични авторан **Клавдий Птолемейн** «Географическое руководство» (II-гІа бІешо) аьлла болчу балха тІехь.

Иштта бу **нохчи** дашах Илманехь болу хаамаш. Амма, гуш ма-хиллара, цу дешан ораман этимологи цхьамма а елла яц.

Иза цхьана тайпанан цІе хилла. Цу тайппана юьхьанца **нохчи** цхьана **Нохчмахкарчу** тайпанех бен олуш ца хилла. Иза шаьш схьадовларца вовшийн гергара а долуш долчу тайпанех кхолладеллачу тукхаман цІе хилла, кхин а хьалха и дош цхьана тайпанан цІе хилла. Ткъа **мІайстой**, **маьлхий**, **кхиберш** а шаьш кьаьсттина лоруш хилла.

Амма тІаьхьуо юкьаралла кхиарца доьзна гІуллакх хийцаделла: юьхьанца цхьана **Нохч-махкара** тайпанаш бен юкъа ца лоцуш хилла йолу и цІе вайнехан тайпанийн, гІалгІай, бацой боцчеран, юкьара цІе хуьлий дІахІутту. Цу тайппана хуьлуш хилла гІуллакх кхечу кьаьмнийн юкьараллашкахь а.

Вай лакхахь ма-аллара, **нохчи** **Нашаха** бохучу меттиган цІарах ду. И меттиг ГаланчІажахь ю. Халкъан барта кхолларалехь ма дийцара, **нохчий** оцу **Нашахара** бахана **Нохчмахка**. Иза иштта хиларан билгало ю и **мохк** кхуза кхелхина деанчу тайпанан цІарца бевзаш хилар а. Цу тайпано хьалха ша даьхначу мехкан цІе шен цІе йина тІе а эцна, шен керлачу даймахкана тиллина, ткъа цул хьалха цу махках **Ичкери** олуш хилла.

ГІуллакх иштта хиларан билгало ю **нохчийн** коьртачу тайпанаша хІинца а шаьш **Нашхарчу** ей тІехь ду бохуш беш болу чІагІамаш а, шайн дай баьхна ду бохуш гойтуш долу кхузара лаьмнаш а.

Нохч-Киела олу юьртан цѣ а ю цу дашах (Киела-юрт йолу меттиг (хьовса: Хьалкиела) дешан орам кие бу. Иштта ю нах-ха юххера Нахчхазе (вариант Нача-хаза) олу меттиг а. Оцу дешан хьалхалера хорма нахча ю бохург а, -уо суффикс нахча ва бохучу тѣра хьалхарчу декъан тѣаьхъара а — аз, шолгIачу гIоьналлин дешан хьалхара в — аз вовшах а ийна кхоллаелла, нахчуо хормане а даьлла, цул тѣаьхъа суффикс -уо тѣлеткъам баьханехь орамехь а меттана о кхолладелла, нохчуо хормане а дирзина и дош бохуш беш болу чIагIамаш а. Ишттаниг вайнехан меттанашкахь хуьлуш хилар кхин а хьалха а гайтина а ду Илманехь.

Кхоччуш академика Н. Я. Марра нах дашна тѣе ча кхетта кхолладелла нахча бохург юха а ца тухуш, Мациев Ахьмада шен «Чебарлойн диалект» балха тѣехь Нашаха бохучу меттиган цIарах кхолладелла нахча бохург нийсо хета тхуна, хIунда аьлча, цкъа-делахь, нохчийн дийцаршкахь нохчийн коьрта тайпанаш Нашахара схьадевлла хиларна, шолгIа-делахь, нахски меттанийн фонетически законашца Нахача//Нашха Нахача//Нахча хормане дала тарлуш хиларна; дуста литературни мохчал, аьккхийн мохчал, литературни нехча, кистински нехча, литературни чохчам, кистински чачхам. III — аз, ч — аз вовшашкахъа долуш меттигаш а ю вайнехан меттанашкахь: литературни марчуо, кистински маршуо, литературни ирча, итумкалински ирша и. дI. кх. а. Кхуззахь ала догIу ламанан цхьа-йолчу диалекташкахь нахчи аларал совнаха начхи олуш хаа-делла хилар а (Ахьмад Сулейманов).

Цул сов, Илманехь билгалдаьлла ду, Кавказан тайп-тайпанчу къаьмнийн тукхамийн цIераш меттигийн цIерех схьаевлла хилар а: хIирий, дугарой, иштта ю нохчийн, гIалгIийн тайпанийн цIераш а: джайрах-джайрахой, хьачара-хьачарой, кхекхьяьлла-кхекхаллой, цIонтара-цIонтарой и. дI. кх. а.

Иштта хууш ду къоман цѣе тайпа-тукхаман цIарах кхолла-луш хилар а.

Цу тайпана цу тукхумо меттиг хийцар а, цунах доьзна цуьнан дахарехь хилла болу социально-экономически хийцамаш а мелла а тѣлеткъаш хилла хила мегаш бу Нашха боху дош нахча дашехъа дерзарехь (лакхахь ма-аллара, нохчи//нохчо хорманашка тѣаьхъуо дирзина иза). Ткъа вайна хууш ду Нашхахь бухабисинчарах хIинца а нашхой олуш хилар.

Гуш ма-хиллара, вай дувйцучу дешан хьалхенгахь хилла хорма Нашаха ю, амма иза а цуьнан юьхьанцара хорма яц. Цуьнан юьхьанцара хорма Насаха хилла (ш — аз, с — аз вовшашкахъа доьрзуш хилар хууш ду Илманехь; хьовса: хорманаш: эрстхой, эрштох и. дI. кх. а.). И дош ишттачу кхаа декъах лавтта: на, са, ха. На (<→ма) — малх бохург хилла хилар Илманехь гучудаьлла ду. Иштта гучадаьлла ду юьхьанца

ма я на стигларчу маълхах-седанах олуш хилар а (н, м — классан гайтамаш), ткъа и ши аз вовшашкахъа доьрзуш хилар а чIагIдо масалша: веданхойн микх, литературни никх, нохчийн нуош, нартол, гIалгIайн муош, моартол — бIаьвнан тхов и. дI. кх. а.

ТIаьхъуо маълха-седанан цIе а, цуьнан лаьтта кхочуш йолчу зIаьнарийн цIе а вовшех къастош шен-шен цIераш кхоллаелла. Лакхахъ ма-аллара, ма малх-седа маьIнехъ хиллехъ, цуьнан лаьттарчу зIаьнарех меттиг билгалъен суффикс -лх ма дашна тIекхетта малх кхолладелла (дуста: хоттал (а), боьрдах, л, х — меттиган суффиксаш). Иштта къастийна матте стигалара малх-седа а, лаьттара малх а. Ма, на юкьахъ долуш меттигийн цIераш дукха ю Нашхахъ а, цунна гонах а: МIайста, Маьлхаста, Мешахи, Нелх, Нах-керт, Нахараст и. дI. кх. а.

Вай юьйцуш йолчу цIеран шолгIа дакъа са (ша — нехъа тIаьхъуо даьлла иза) вайнехан хьалхалерачу маттахъ мохк, латта бохург хилла хилар Илманехъ къобалдина тIеэцна ду. Схьахетарехъ, иберийско-кавказски меттанийн юкъара шира дош долчух тера ду и са.

Цу цIеран кхоалгIа дакъа — -х(а) — меттиган дожаран чаккхе ю; дуста: боьрдах (а), хъуьнах (а), хъайрах (а), джайрах (а) и. дI. кх. а. И шира чаккхе ю. ХIинцалерачу маттахъ эвсара лелаш а яц иза. Коьрта долчу декъана буьйцучу маттере херъелла меттигийн цIерашкахъ йисина иза.

Иштта ю Нашаха дешан этимологи. Иза вайн ширчу маттахъ аьлча «маьлхан лаьттахъ» бохург хилла. Вай лакхахъ ма-гайттара, цу меттиган цIарах схьадаьлла долу нохчи дешан этимологи «маьлхан лаьттарнаш» аьлла хуьлу.

Амма Нашаха//Насаха бохучу меттиг билгалъечу дашах къоман цIе нохчи кхоллаялар еххачу заманахъ хилла гIуллакх ду. Лаххара а эзар шарахъ дахделла и гIуллакх. Юххерчу хьесапехъ оццул хан Нашхара тайпанаш Нохчмака дахана а хир ю.

Нашаха//Насаха нохчи даше дерзара некъ суртахъ аьлча иштта хилла: На са→насаха→нашах(а)→начах(а)→начха→→нахча ва нахчав→нахчов→нахчуо→нахчуо→нохчи (ламанан диалекташ нахчи, начхи). Иштта малхах йозуш ю тайпанийн цIераш маьлхий, мIайстой, бIаьстой (м—б), мулкъой. ГIалгIай цIе а ю маьлхаца йозуш. Иза Гал бохучу маьлхан дела цIе ю. Амма иза ша тема ю. Нах бохучу дешан орамехъ а ю изза цIе. И дош, хууш ма-хиллара, массо вайнехан меттанашкахъ девзаш ду. Девза иза бацошна а. Цуьнан хIинцалера маьIна «адамаш» ду, коьрта долчу декъана вайнехан къоман адамаш. Кхузара ю нахски аьлла йолу термин а. Вай дийцинчу Нашаха, нохчи дешнашца догIуш хила мегаш ду и дош. Нагахъ и иштта делахъ Нашха дерриге а нахски мотт буьйцуш до-

лу кѣаьмнаш схѣадевлла туш хиларна тѣдогѣу гѣуллакх. Амма и гѣуллакх ша кѣасттийна талла дезаш ду.

Кхечу Кавказан кѣаьмнийн цѣераш а ю малхаца йогѣуш, масала, адыгски кѣаьмнийн гѣебартойн, чергазийн, абзейн, адыгейцийн) юкѣара цѣе, вай лакхахъ ма-аллара адыге «маьлхан адамаш» аьлла тидина ю Гилманехъ.

И дерриге а хьалха заманахъ адаман дахарехъ малх доккха маьІна долуш, ца хилча ца йолуш, оьшуш хѣума хилла хиларан лар ю. Иза иштта хиларан бахъана ду хьалхенгахъ адамаша малхана корта бетташ, иза дела лоруш, цунна ламазаш деш хилла хилар а. Иза керста а, бусулба а дин тѣе а дале адаман Іаламехъ хуьлуш долчух кхета Гилма доцуш йолу шира бодане зама хилла. Бусулба дин тѣеанчул тѣаьхъа а еххачу заманахъ дѣакхехъна нохчаший, гѣалгѣаший и тайпа гѣуллакх.

МИЧАРА СХЪАЯЪЛЛА-ТЕ «ГІАЛГІА» БОХУ ЦІЕ?..

Нохчийн а, гІалгІайн а меттанашкахъ вай юьйцуш йолу цІе ишттачу шина декъе екъало: гІал+гІа (цхьаллин терахъехъ), ткъа гІал — гІай дукхаллин терахъехъ. Юьхъанцара аз гІ — къамкъарган, метта тІехъара мукъаза аз ду. Украинийн маттарчу (г) — озах тера а ду иза¹. Изза аз ду вай дуьйцуцу дешан шолгІачу декъехъ а. Хьалхара дакъа тохаре ду, доцу меттан юккъера а долуш, шолгІа (а) — деха ду. Дешан дукхаллин хорманан тІехъара (й) — дешдакъа ца кхуллуш долу сонорни аз дукхаллин терахъан гайтам бу.

Вай дуьйцуш долу дош исторически литературехъ нисло иштта хорманашкахъ: глгви, калканы, черные калканы, галгай. И галморзахаллаш хиларан бахъана талламхой вайнехан меттанаш дика хууш цахилар ду, къаьсттина фонетика.

Дуьхъара и дош глгви хорманехъ хьахийна ю гуьржийн ХІ-чу бІешеран хьостанашкахъ (Леонтий Мровели)². Цуьнан синонимаш хиларе терра лела хьостанашкахъ иштта дешнаш: хамениты, дзурзуки, дурзук, кисты, кишты, дуцух, кусты³.

ХІХ-гІа бІешо долалуш дуьйна вайн замане кхаччалц оьрсийн дешархошна гІалгІай къам «ингуши» цІарца девза. Ткъа и цІе гІалгІайн «Ангушт» юьртан цІарах ю. И юрт хІинца Къилбаседа-ХІирийн махкахъ ю.

Литературехъ оцу къоман цІеран этимологи билгалъян гІоьртина меттигаш ю хааелла. Иштта проф. Е. И. Крупновн кхетамца и цІе тюркийн кала (вайнехан гІала) — крепость, город дашах ю. Иштта бу А. И. Генкон кхетам а⁴. Ахриев Ч. шен «Ингуши» аьлла болчу балха тІехъ и цІе Га⁵ цІарца йобзна. Ткъа Га гІалгІайн генна хьалхалера да хилла аьлла ду. Харадзе Р. Л., Робакидзе А. И. кхетамца и цІе тюркийн гІала//кала дашца ца йогІу. Проф. Яковлевс Н. Ф. и цІе ГІалгІайн чІож случу меттиган цІарца йобзна⁶.

Проф. Е. И. Крупновс а, В. И. Гамракелис а и этноним Страбонан гаргареи аьлла долчу дашах йобзна меттиг а ю⁷. Оха хьалха бинчу талламашкахъ и гІуллакх къобал дина дац⁸. Къо-

бал ца до иза иштта проф. Ю. Д. Дешериев а, Н. Г. Волкован белхашкахь а⁹.

Тхан кхетамца этноним схьаяьлла маьлхан, стигалан делан ГІал цІарах, -гІа (вариант -ха, дуста: доттагІа//доттах, моста-гІа//мостах) суффикса гІоьнца. Ткѳа и суффикс вайнехан меттанашкахь дукха хена дуьйна хилла ю, цунах схьаяьлла ю хІинцалера -хуо суффикс¹⁰. Делахь хІета, гІалгІа — иза ГІал-маьлхан делана корта бетташ верг ву-кх. Цуьнца догІу нохчийн ламанан меттанашкахь ГІиелагІа//ГІалагІа (а→ие) (юста: Гие-лагаев фамили) — цІераш хилар¹¹. Ткѳа иза маьлхан делан цІуьхІар бохучу маьІнехь хилла, дуста иштта: малхсаг//Маль-саг//Мальцаг, ЦІусаг и. дІ. кх. а. Кхузара башхалла кхолла-елла маьлхадела зама хийцаяларца тайп-тайпанчу цІершца ле-лош хиларна а, ткѳа цхьана хенахь, хьалхенгахь, юьхьан суф-фикс -гІа/-ха йоцуш хилла хиларна а, ткѳа цуьнан меттан саг дош лелош хиларна а.

Делахь хІета гІалгІа нохчуо дешан санна этимологи (схьа-далар) долуш хилла. Иза оха гайтина ду кхечу белхашкахь (хьовса лакхахь). Дуста иштта: тайпанийн цІераш маьлхий, мІайстой, мулкѳой — маьлхан бераш, малх лорурш. Кхузахь орам ма//мІа//му бу, ткѳа иза малх бохург хилла, -лх, -лкѳ, -ст, -ий, -ой — уьш тІаьхьа цхьацца маьІнехь тІееттаелла дештІаь-хьенаш, суффиксаш ю.

Оцу тайппана гІалгІа цІе, нохчуо цІеран санна схьайалар йолуш йу. Царах терра схьайалар ду тІаккха кхечу нохчийн тайпанийн цІерийн а. Иштта вовшашна юххера долу ши кѳам шайн цІерийн этимологица а гергара ду. Шинний цІеран а орам малх, маьлхан дела бу.

Кхузахь билгалдоккхур вай проф. Б. О. Алборовс ГІал дела нохчийн, ГІалгІайн тайпанийн юкѳарчу махкахь кхоллаелла ю аьлла хилар¹², ткѳа и юкѳара мохк, тхуна хетарехь, Алборовс ма-аллара Іас-хи тІехь боцуш, ГІаланчІожахь Нашхахь хилла.

ГІалгІаша а, нохчаша а бахарехь, кхузахь церан юьхьанца-ра, уьш схьабевлла мохк а хилла. Изза чІагІдо вайнехан топо-нимо а, историс а, кхалхара кепаша а. Масала, ГІал юкѳахь йолу топонимаш хаалуш ю Іаьс-хи кортошкахь а, кхечу ГІал-гІаймехка районашкахь а, амма кѳаьсттина алсамха уьш хаало ГІаланчІажыхь (гІалгІ. ГІаланчІадж) а, цунна юххерчу юкѳа-раллашкахь а. Ткѳа лаа ма дац и чІож ГІал — делан цІарца доьзна хилар а.

Хьовса иштта кхузара топонимаш: ГІиелиечу (Ялхарахь), ГІиела, ГІиелие-корта, ГІальердитІе (ерд — ЦІу стаг, дуста: Эрdsана//Эрсана, Эрdsан-корта, Эртина-корта — Веданан р-н), ГІальердие-Босса, ГІелей-Босса, ЧІуша, Аьккхи- ГІиелиечу (Іамгахь), ГІиелитІи и дІ. кх. а.

ГалгIай-махкахь маьI-маьПехь гайтина ю иштта цIераш: Галъерд (къубба), Галашка (юрт), ГалъчIодж (ЭгIикхал), Гал-ЦIоьлашкие (Паьлинг), Галъерд-корт (Iасса-ЧIажыхь) и дI. кх. а. Цхьаь доцуш дац ГаланчIажана малхбалие а, малхбузие а агIор гена мел вели а гIал цIарца йогIу топонимаш тIаьхьа — тIаьхьа жимлуш хилар. Нагахь малхбузиехьа берриг а Гал-гIай махкатIехул чакхйовлий Терка тIерачу Гвилети юьрта (гIалгI. ГIиели-тIие) тIе кхочуш уьш елахь, малхбалехьа агIор уьш Шарой-Оргунца совцуш ю.

Ткъа цу тIе мелла а мотт, гIиллакх-амалш, ламасташ, материальни памятникаш (бIаьвнаш, маьлх-кешнаш), иштта кхидерг а цхьана догIуш хилар а тIетоьхча вайн ала таро ю вай лакхахь доза тоьхначу меттинашкарчу вайнехан тайпанийн ГIал дела кхечу тайпанийнчул вежа лаьттина хилар.

Иза Галан-чIажара дIасаваьржина хилар, къаьсттина а Нашхара, цу меттиган цIарал совнаха тешалла до: а) Кхузахь ГIал шайца долу топонимаш къаьсттина дукха хиларо.

б) Нашхойн динан юкъанаккъара меттигех лоруш хилла ХIилие, Хъайбах олу ши юрт¹³. Кхузахь ю ткъа «ГIелагIайн бIов» (дуста: ГIалгIайн), иштта «ГIелагIа вийна агачу» олу меттиг а. Кхузара схьадаьлла лору Галуой//ГIалуой тайпа а. ГIалгIайн тайпанаш XIX-гIа бIешарахь а ГIал олучу маьлхан деланна корта бетташ хилла хилар литературехь билгалдина ду. И гIуллакх: — ГIелой! ГIелой! — бохуш маьлхехьа а бирзина цара деш хилар а ду хууш. И гIуллакх цара МагIотIе олучу лам тIехь а (цу дешан этимологи иштта ю: Ма гIал делал хьалха хилла маьлхан дела, -го -- «видимый», -тIе — дештIаьхье, делахь хIета «малх гучу тIехь» аьлла хуьлу цу дешан юьхьан-цара маьIна. Иштта гIуллакхаш лелош хилла гIалгIаша ГIалъерд (ерд — суьпа, цIу стаг, керста динехь) къуббанехь (Шсана олучу меттига юххехь).

Илманчаша-кавказIаморхоша Б. О. Алборос, Д. Б. Далгата а чIагIдора ГIал маьлхан дела хилар. Цул сов, стелахьыштиган дела ГIал хилар а (ХIирийн Ил//ал делаца а вогIуш) чIагIдора Илманчаша¹⁴ (дуста вайнехан илла а, билла а олий дуй бууш хилар а, ХIилие олуш вай лакхахь гайтина Нашхара юрт; Алла олущ керста динехь шаьш долущ шайн дела хилла хилар чIагI-до Эрдсанойц тайпанан бакхийчу наха, АллитIе олущ меттиг ю Эрдсана юххехь, цул сов, шаьш Нашхара ХIилие олучу меттера схьадевлла а ду бохура цу бакхийчу наха (Эрдсана, 1968—69 шераш). Цул сов, бераш даран дела лоруш а хилла ГIал. И дерриг цхьана догIуш, вовшийх дозуш долу гIуллакхаш ду. Ткъа иштта гIуллакхийн юкъара цхьа дела хила тарлуш хилар Илманехь гучудаьла ду¹⁵.

ГалгIайн ГIал XIX-чу бIешарахь а коьрта дела хилла хилар гойту гIалгIайн уггар коьрта лоруш долчу тайпанаша Рос-

сина шаьш муьтIахь хилар чIагIдеш Буру-гIалин комендантана цу делан цIарах дуй телла хиларо а. Иштта ю цу дуйнан юьхьиг: «...Оха, лахахь цIеяьхна долчу тоьллачу, лоруш долчу (кIел сиз хьаькхна оха. — К. Ч.) адамаша, хIор тайпанан ит-ит стаг, тхан Iедалехь... , ницкъ болчу оха лоруш волчу сийлахь-чу ламчуьрчу ГIальберд цIе йолчу стигалан далла хьалха чIагI-до дуйца...»¹⁶. Шена тIе тидам бохуьйту и дуй тоьлчу гIал-гIайн нехан тайпанаш а, шаьш гIалгIайн кьоман ага лоруш долчу ГIалгIачие я Кхиекхаьлла олучу меттера схьадевлла долчу. Шайн коьрта дела ГIал а волуш. ГIалгIачие дешан орам а и гIал бу, чие — чохь бохург ду гIалгIайн маттахь.

Кхузахь дагалаца догIу акад. Н. Я. Марра «тукхамо шен делан цIе лелош «хилла», аьлла долу дешнаш. Ткьа и тукхуман цIе тIаьхьуо кьоман цIе хуьлуш а хилла; юста: «нохчо» кьоман цIе, юьхьанца цхьана тукхаман цIе, ша, «гIалгIа» цIе санна, малх цIарах схьаяьлла а йлоу¹⁷.

ГIалгIайн кьоман ага лоруш йолчу ГIалгIачие меттехь гIал-гIаша маьлха делана ГIал корта биттина меттиг «Маго-ерд/у «Маго-тIе» хилар а дац лаа. Ткьа цу цIерашкахь болу орам ма ГIал делал хьалха хиллачу вайнехан юкьарчу маьлхан дела цIе ю. Цо гойту хорма хийцаеллехь а, цу гIуллакхан чулацам хьалхалерра бисина хилар. Кьаьсттина и гуш ду Маго-ерд олучу меттигана гена йоццуш ГIальберд олу меттиг хилла хиларца а.

Билгалдаьлла ду хан-зама яларца делан цIераш а, церан по-хIамалла а хийцалуш хилар. Иштта хьалха маьлхан дела, вайнехан тукхамийн Ма (кхузара ду Малх (л, л — безаш) хилла, ткьа тIаьхьуо цуьнан меттиг дIалоцу ГIал делано (юьхьанцара орам ГIа (-л — биез).

Иштта хааделла ду юьхьанца цхьана зударша лоруш хилла дела борша наха а лоруш дIахIуттуш хилла хилар (Тушол, Дела и. дI. кх. а). Ишттаниг дозуш хилла адамийн юкьара дIа-хIоттам, дина кхетам хийцабаларца доьзна. Изза бахьана долчух тера ду Ма дела ГIал делаца хийцаваларан а, иза литературехь гайтина а ду: ГIал возу керстадинца, ткьа Ма дукха деланаш лоручу динца, язычествоца.

Проф. Алборовс Б. О. бахарехь, ГIал а хилла дукха деланаш лоручу динехь лоруш, ткьа тIаьхьуо керстадинан дела хилла цунах. Алборовс билгалдоккху ГIальберд Кьубба керстадинехь лоруш хилла хилар а, ткьа цигахь ламазаш куйнаш дIа а дохий, горгалеш а бетташ, хьакхаран чIурамаш а летош, ткьа ГIал цIарца Оччи//Оцци далаш деш хилар. Проф. Д. Д. Мальсаговс и тIаьхьара дош оьрсийн ишттачу меттехь далаш долчу отче дашца доьзна меттиг а ю¹⁸.

Цул сов, ламазаш деш болчуша Малхбалехь а боьрзий, маьхьарий детташ хилла «Даьла-Малх, беркат ло ахьа тхуна...»

бохуш. Кхузахь гуш ду керста а, дукхаделанийн дин а ийна хилла хилар. Делахь а ГПал малхаца вьозна хилар гуш ду, ша и цIе грекийн Гелиос аьлла волчу маьлхан делан цIарца йогIийте аьлла хеташ делахь а (-ос — грекийн цIаран дожаран суффикс, орам Гели).

Иштта хила мегаш хилар сов долу вайнаха керстан дин гуьржашкара тIеэцна хилар а, ткъа цаьрга иза грекашкара кхаьчна хилар а тидаме эцча.

Кхин цхьа этимологи а хила тарло цу дешан.

ГПалГIайн кьоман верас ларалуш хилла, лакхахь ма-аллара, ГПа, ткъа цунах ду, тов, гIалГIа¹⁹ дош (-л, -гIа — суффиксаш (юста иштта: Туш — Туш-ол, Ма — Малх, дие — диел//дал, сие — сиел и. дI. кх. а)).

Дерриг вай дийцинарг бакъ ца хила а тарло. Амма тхуна иза хьалхенгахь гIалГIа гергара//горга, гIала//кала бохучу дешнех дузуш бина болчу чIагIамел бакъдолчунна юххера хета.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дешериев Ю. Д. Современный чеченский литературный язык. Ч. 1. Фонетика. Грозный, 1961. С. 32.
2. Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия. М., 1974. С. 30. Харадзе Р. Л., Робакидзе А. И. К вопросу о нахской этнонимике. КЭС, вып. II, Тбилиси, 1968. С. 20.
3. Армянская география VII в. Перевод Патканова. СПб, 1877. С. 36.
4. Дешериев Ю. Д. Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов. Грозный, 1963. С. 70.
- Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия. С. 30—31;
- Генко А. И. Из культурного прошлого ингушей. Т. II, Ленинград, 1934. С. 703.
5. Ахриев Ч. Ингуши. ССКГ. Т. VIII, Тифлис, 1875. Вопросы изучения чеченцев и ингушей. Грозный, 1927.
6. Крупнов Е. И. Средневековая Ингушетия...; Гамрекелли В. Н. О племени двалов. МЭГ, IX, Тбилиси, 1957. С. 203.
7. Виноградов В. В., Чокаев К. З. Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен. Арх.-этногр. сб. ЧИНИИЯЛ. Т. II, Грозный, 1963.
8. Дешериев Ю. Д. Сравнительно-историческая грамматика... С. 70.
- Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. С. 1972. С. 153—154.
9. Процесс образования -хуо от -ха см. нашу: Морфология чеченского языка. Ч. II. Грозный, 1970. С. 7—8.
10. Сулейманов А. М. Топонимия Чечено-Ингушетии. Ч. I. Грозный, 1979. С. 55.
11. Алборов Б. О. Ингушское Гальерд и осетинское Аларды, ИИ ИНИК, Т. 1, Владикавказ, 1928. С. 426.
12. Плечке В. чеченцы (die chechene). Гамбург, 1927 (на нем. яз.).
13. Алборов Б. О. Указ. соч.
14. Головинский П. А. Заметки о Чечне и чеченцах. Сборник сведений о Терской области. Вып. I. Владикавказ, 1878. С. 252.

15. АКАК, Т. IV, Тифлис, 1870. С. 901.

16. Чокаев К. З. К этимологии самоназвания чеченцев — нохчуо (в печати).

17. Чокаев К. З. К вопросу бытования образа Прометея в фольклоре чеченцев и ингушей. Изв. ЧИННИИЯЛ. Вып. 3, Т. 6, Грозный, 1972.

18. Мальсагов Д. Д. Непонятые места в слове о полку Игореве. Изв. ЧИННИИЯЛ, вып. II. Языковедение. Т. 1. Грозный, 1959.

19. Ахриев Ч. Указ. соч.

УСТРАДУОЙ — ОБРСИЙ, НОХЧИЙ, ГІУМКИЙ

Нахски меттанашкахъ, кхечу иберийско-кавказски меттанашкахъ а санна, тайпанийн, ваьрийн, тукхамийн, къаьмнийн цІераш меттигийн (яртийн, лаьмнийн, хийн и. дІ. кх. а) царех схъавлла ю. Ткъа и гІуллакх юьхъан суффиксийн -уой, -хуой (-й — дукхаллин терахъан чаккхе) ГІоьнца хилла ду, хъовса: ЦІуонта-руой (ЦІоьнтара-юрт), чІебиллуой (ЧІеби-лла — меттиг), нитхуой (Нит//Нуьт — хи цІе и дІ. кх. а¹).

Оцу тайпанийн цІерийн бухахъ Іохкуш ерш физико-географически, юкъараллин-политически маьІна долуш цІераш (Цхъаболчуша кхетош ма-хиллара, цхъана де цІе йоцуш) хилар тидаме эцца, вайн тайпа обрсийн род бохучу маьІнехъ хуьлийла яц. Иштта, масала, Нитхуой Нит хи бохучара ду, ЦІоьнтара ЦІу бохучу делан цІарах, Эрдса-на Эрд бохучу делан цІарах и дІ. кх. а

Тайпа — цхъана меттера, цхъана юьртара нах бохург ду.

Оцу тайппана кхоллаелла вайнехан лулахуойн цІераш а: Иштта, масала, окушуой (даргинцы) Акуши юьртан цІарах, Ансадуой (жІай тайпа) АнсалтІа юьртан цІарах, Кахатуой² Кахети (гуьрж. КІахи) меттиган цІарах, дугаруой хІирийн Дигора меттиган цІарах и. дІ. кх. а.

Оцу вай дийцинчу гІуллакхо гоїту тайпа кхолладалар саццаза тІейолчу хенахъ а хила мегаш гІуллакх хилар, нагахъ санна нехан цхъадакъа я кхечу метте кхелхина дІадахана, цигахъ дехха Іийна хилча, я шавш лелош долчу гІуллакхан буха тІехъ.

Иштта кхолладеллачу тайпанийн масалш долуш ду. Масала: иштта аьккхийн цхъадакъа мозгІаруой (дуста: гуьрж. мзгІвари — керстан молла, дуста: нохчийн «molzar а, молла а воцуш...» алар).

Кхузахъ тидаме эца деза вайнах керстадинехъ болуш и гІуллакх лелош нах-мозгІуруой хилла хилар. ХІинцалера Іелам нах, молланаш санна хилла уьзаш а. Иштта ду болх бохучара схъадаьлла белхатуой тайпанан цІе, (уой — юьхъан суффикс)³ — ша садуой тайпанан цхъа гар лоруш долу⁴.

Тайпанан гараш вовшах а къесташ, керла-керла тайпанаш

кхоллалуш хилар лакхахь ма-аллара, вайн деношкахь а дIа-
доьдуш ду.

Историн а, этнографин а, фольклоран меттан Иилманан а
тешаллаша ала таруо хуьлуйту вайн хIинца коьртачу декъана
Аргун гIалахь (хьалха Устрад-эвла, оьрсийн Устаргордой) Iаш
болу устрадуой садуойн цхьана горах схьадаьлла тайпа
хилар.

Аренца йолучу нохчийн яртийн вай лакахь ма-аллара цIе-
раш коьрта долчу декъана хийн, дуьххьара ваха хиьначу сте-
ган я тайпанан цIерех схьаевлла ю, шайна тIе юрт, эвла, кIуо-
тар, гIала дешнаш кхетта; хьовса: Цоци-эвла (Цоца, дийца-
рехь, юрт йиллинчу стеган цIе, Курчалуой-эвла (Курчалуой —
тайпа). Дубин-кIуотар (Дуба — стеган цIе), Соьлжа-гIала (Соьл-
жа — хи цIе) и. дI. кх. а.

Ткъа ламанан яртийн цIерашкахь вай ялийначу яртийн цIе-
рийн шолгIа дакъош дукха хьолехь ца нисло; хьовса: Куьрча-
ла, Белхата, Эрсана и. кх. а.

Меттигерачу оьрсийн маттахь аренгара а, ламчура а, тайпа-
нийн ярташ цу тайпанийн цIерашца билгалйо, хьовса: Курча-
лой (аренгара Курчалой-эвла а, ламанан куьрчала а), Белга-
той (аренгара БелгIатуой-эвла а, ломара БелгIата а) и. дI.
кх. а.

Иштта ду оьрсаша Устрад-эвлах а, Устрадуой тайпанах а
Устар-горддой олуш хилла хилар. 1944 шо кхаччалц Соьлжа-гIа-
ларчу хIинца Гудермесски урамах Устаргордоевски олуш хил-
ла. И хийцам баран бахъана Устаргордой нохчийн юьртан цIе
хилла хилар а, ткъа и нохчийн дош ду моьттуш хилар а ду,
ткъа и ша схьаьларца оьрсийн цIе нохчийн ю моьттуш хийца
а хийцина, цуьнан меттана оьрсийн цIе ю моьттуш гIумкийн
цIе Гудермес тиллина (хьовса лахахь).

Аьлла ма-хиллара, Устаргордой//Устрадуой орамера схьа-
еана цIе яц оцу юкъараллин, ткъа шайн тайпанах Садуойх
(Сада-юрт юьхьанца ЧIебиллахь хилла, цунах ю и тайпанан цIе
а) схьа а къаьстина, кхечухъа баха хевшина Iийначухь кхол-
лаелла ю.

Иза иштта хиларна тоьшалла до халкъан дийцарша а, ишт-
та лахахь далочу этно-лингвистически делилаша а (факташа).
Уьш иштта ду:

1. Орамера нохчийн тайпа, аьлла ма-хиллара, ламчоьх
шайн юрт хиларал совнаха, шайн лам болуш а хуьлу (ЦIонта-
руой-лам, Эрсануой-лам, Чермуой-лам и. кх. а.), ткъа цхьацца
долчу тайпанийн шайн бIов а хилла.

Амма Устрадуой тайпанан цIеран лар нохчийн ламчоьх ха-
аелла яц.

2. Орамерачу нохчийн, гIалгIайн тайпанийн а, церан яр-
тийн а цIераш, дукха хьолахь, мичара, муха схьаевлла аьлла

вайнехан маттаца таллалуш ю. Устрадуой//Устаргордой вайнехан маттаца билгалъяккхалуш яц.

3. Орамера нохч-ГалгIайн тайпанийн а, цѣран яртийн а цѣранш, халкъан дийцаршкахь цхъана ден цIарца юзий ялош ю. Ткъа устрадуой цу юкъара бохий садуой тайпанах дIатухуш бу. Ткъа хаттар хIутту: Мичахь ду цу цѣран хьоста?

Цу хаттарна жоп далархъама оьрсийн-нохчийн хилла йолчу юкъа-меттигийн историн бухе даха деза вайн. Кхузахь бен карайойла дац вайна цу цѣран схъаяларан къайле.

Историно тоьшалла деш ма-хиллара, 1567 шарахь Соьлжахи аьрру берда тIехь, Терках и дIакхеттачу меттигана генайоццуш оьрсийн гIап йиллира (Сунчин Острог). Дуьххъара оьрсашна доттагIаллин куьг кховдийнарг нохчийн (окоченийн) баьчча Ишеринов Шихмирза вара: шен нахаца иза Россин гIуллакхе хIоьртира. Кхузахь Соьлжан гIопанна генайоццуш нохчийн юрт кхоллаелира ⁵.

Историкийн тешаллица нохчаша XVII-гIа бIешо чекхдоллуш оьрсийн пачхьалкхан дозанаш «персийн а, туркой-гIирмахойн тIелатарх»... ⁶ лардеш гIуллакх дора.

Устрадуой оцу нахах хиллий-те аьлла хеташ ду, ткъа иза оцу тайпанан баккхийча наха шайн дийцаршкахь чIагI а до. Ткъа ша и цIе оха юзу оьрсийн «У старого кордона» аьлла хилла йолчу меттиган цIарах. И тайпа цIе оьрсийн ономастикехь дешхьалхенан (предложный) топоним а олуш уггар шира меттиган цIе кхоллаяларан некъах лоруш ю (дуста: у горы «лома юххехь», у озера «Iома юххехь», у лисьих гор «цхьогалийн лаьмнаш юххехь» и кх. а ⁷).

Ткъа «кордон» боху дош Нохч-ГалгIайн топонимехь хилла хилар шеко хуьлийла дац, нагахь яханчу хенахь оьрсийн кордонийн зIе Къилбаседа-Кавказехь, ша аьлча Нохч-ГалгIайн чохь а, Соьлжан, Теркан, Органан, Кхойсу йистошкахь оьрсийн гIепаш яхкайолор бахъанехь шуьйра яьржина хилла хилар тидаме эцча.

ХIокху сохьта а «Кордон» цIе йолуш меттигаш ю республикехь, ткъа цу меттигашкахь, къаьсттина аьлча Ведана, Шуьйта боьдучу а, кхин дIа а ламчу боьдучу некъашкахь кордонаш хилла а ю.

Бакъду, ша и дош XVII-гIа бIешо чакхдолуш, я XVIII-гIа бIешо долалуш бен кхуза кхочийла дац, хIунда аьлча оцу Петр I хенахь и французийн дош оьрсийн матте полякийн маттехула кхаьчна хиларна. Ткъа ша «доза лардаран отряд, гIарол лаьтта меттиг, дозанан ха, доза» бохучу маьIнехь а хилла и дош ⁸.

И хан вай и дош схъадаларх лаьцна беш болчу талламашна новкъарло еш яц, нагахь XIX-гIа бIешо долалуш а нохчий оьр-

сийн кордонашкахь гIуллакх деш хилла хилар тидаме эцча. Кордонехь Ийна иза олу хIинца а.

Р. Ф. Розена яздо: «Теркаца охъахевшина болу нохчий элийн урхаллина кIел а бу, царна муьтIахь а болуш, цара Теркан аьтту агIор йолу кордонаш а ларйо...»⁹.

Оьрсийн дошкхолладаларан некъа тIедобгIна аьлча вай юьй-цучу цIеран оьрсийн вариант «У старого (-ова) кордона» дакъош вовшаххоттаделла, нохчийн суффикс -уой (-ой) тIе а кхетта кхоллаелла Устаргордой. Иштта тайп-тайпанчу меттанийн меженаш вовшахкхетта дош кхолладалар оьрсийн-нохчийн ши мотт буьйцучу я оьрсийн-нохчийн-гIумкийн дукхачу меттанийн юкъяраллехь бен хуьлийла дац. Ткъа нохчашна а, кхечу оьрсийн гIопашкахь Iаш хиллачу ламанхошна а оьрсийн мотт хууш хилла хилар дуккха а талламхоша билгалдаьккхина ду. Дуьххьарлерачу оьрсийн гIаланашкахь баьхначу оьрсашна нохчийн мотт хууш хилар а ду билгалдаьккхина.

Иштта дешан дакъош вовшахкхетта керла дош кхолладалар хилла хила тарлуш ду оьрсаша буьйцучу нохчийн маттахь а, нохчаша буьйцучу оьрсийн маттахь а, гIумкаша а, кхечу ламароша а буьйцучу нохчийн а, оьрсийн а меттанашкахь а.

Оьрсийн-нохчийн-гIумкийн дукха меттанаш хилла хиларан баьхана лара мегар ду талламхоша билгалдина долу Соьлжан, Теркан гIаьпнашкахь а, кордонашкахь а дехачу тайп-тайпанчу къаьмнаша вовшийн зударий кхуьйлуш хилла хилар.

Ткъа цу гIуллакхана маршо лора дуьххьара оьрсийн-вайнехан уьйраш тасалучу хенахь (XVI-гIа бIешо) нохчийн бусулба динехь банне а боцуш, я цхьаберш бен боцуш хилла хиларо¹⁰.

Дешан оьрсийн вариант кхоллалуш ишттаниг хилла: 1) дешхьалхе у шолгIачу декъах, «старого» бохучу дашах дIакхетта; 2) хила догIуш долуш, цуьнан фонетически структурехь иштта хийцамаш а хилла: а) шолгIачу декъехь йолу доланиг дожаран чаккхе -ого//-ова охъайоьжна; б) кхоалгIачу кордон декъехь долу к→г дирзина; в) меран н оццу декъехь -ой чаккхене дирзина.

Цу цIеран нохчийн вариантехь кхин а баккхийра хийцамаш хаало. Уьзаш нохчийн метта законашца богIуш а болуш иштта бу:

Кхузахь оьрсийн дешхьалхе у йолуш ю, шолгIачу декъах йисинарг стр ю, кхоалгIачу декъах цхьа д дисина, тIекхетта нохчийн суффикс -уой: Устрад-уой. Ткъа топониман маьIнехь и дош олуш суффикс -уой охъайужу: Устрад-Эвла. Схема хIоттош гайтича и гIуллакх иштта хилла: У старого кордона→Устаргордой (оьрс.)—устрадуой (нохч.)—Устрад-эвла (нохч.).

Хьалхалерачу а, вай заманахьлерачу а йозанан хьостанаш-

кахь цу цІеран оьрсийн вариант сизалгаца язъеш гайтина ю: Устар-гордой.

Тхуна хетарехь, и цІе хьалха ма-хиллара, оьрсийн маттахь дуьххьара тиллина хилла меттиг XVI—XVII-чу бІешерашкахь «Сунженский острог» хиллачахь я цунна гена йоццун хила езаш ю. Иза, схьахетарехь, Беса-ГІала (оьрсийн Ильинская станица) юххера «Кордонный пост» олучу меттигаца йогІуцах тера ду. Я Е. Н. Куцевас шен балха тІехь¹¹ гайтина йолчу «Старое городище» олучу меттигах йогІуш хила а мега. Иза билггал хууш дац.

Оха хІокху тІаьхьарчу пхеа шарахь лахьийначу этнографически, фольклоран материалаша тешалла до ишттачунна.

Вайн заманахь устрадой бежа Виноградное-юьртахь (хьалха Бамматгири-эвла, Бамат-гира — чергазой эла); цара шаш гІумкий ду, аьлла яздайтина, амма нохчийн мотт а хаьа. Уьш ГабазовГІар, АсаевГІар, ЭльмурзаевГІар, СадулаевГІар, иштта кхиберш бу.

Къилбаседа-ХІирийн республикехь ГІизларие (Кизляр) олучу Моздокски районехь йолчу юьртахь (гІумкаша Гючюх-юрт олу цу юьртах) бежаш бу УстархановГІар (Устрадой бохучара дуй-те и дош?). Цара шаш устрадой лору бах. Кхин кхузахь болчу гІумкаша а шаш устрадой ду а боху бах, шаш садуой тайпанах схьадевлла а лору бах. ХІинца а цара нохчашца гергарлонаш а леладо бохуш дуьйцу. Царна оьрсийн мотт а, нохчийн мотт а, гІумкийн мотт а хуучах а тера ду.

Вай цІе яьккхинчу Виноградное-юьртахь гІумканашкахь дирзина нохчийн Бенуой, Курчалуой, Серсануой (Эрсаной, я Сесаной бохург дуй-те иза?), Хьачаруой, ГІуой и кх. а тайпанаш ду. Царах дукках болчушна гІумкийн а, нохчийн а, оьрсийн а меттанаш хаьа. Кхузахь бу иштта гІумкашкахь бирзина чергазой а, амма чергазойн мотт-м ца хаьа царна.

Тхан цхьана информатора, нохчийн устрадоучо Джантемиров Мохьмада 70 шо, вежа Аргун-ГІалахь, шайн тайпанах схьабевлла оьрсий (ГІалГІазкхий) Тихорецк-ГІалахь бежаш хиларх лаьцна дийцира суна. Уьш цо дийцарехь, РаевГІар а, КожуховскиГІар а, СафроновГІар а иштта кхин а бу. Цунах тамаша бойла а яц, Оьрза-ГІалахь бежаш болу ГІалГІазкхий ЗакаевГІар, КостиковГІар, БулаевГІар, ТиткиныГІар, ЗозуляГІар иштта кхин а нохчех охьабевлла хилар лерича.

Цул сов, Джантемировс дийцира шайн ворхІалГІа да Гумхашен нахаца оьрсийн ГІуллакхехь лелла хилар а, кхечу нохчашца дуьстича шайн устрадойх схьабевлла дуккха а эпсарш а, ткьа цхьаь, Ахьмад Джантемиров, полковникан даржехь хилла хилар а. Джантемиров Мохьмада вийцинчу Гумханан цІарах хилла Гумхан-юрт (Соблжа-хи аьтту берда тІехь, Хулхулуо цунах дІакхеттачу меттехь, Гуьмсана гена йоццун). Иза дийца-

рехъ цу Ыумхана йиллина а хилла, XIX-гIа бIешо юккье дал-
лалц латта а лавтина. Цул тIаьхьа цигара схьа а баьккина
хIинца Аргун-гIала йоллучу Устрад-эвла а йиллина охьа а хев-
шина Ыумханан нах — устрадой. Билггал Устрад-эвла йилли-
на шо Джантемировс ца даладо.

Хууш ду, ши Ыумханан-юрт хилла хилар — лакхарниг —
Соьлжа тIехь, лахарниг — Терка тIехь. Кхузахь йуьйцуш ерг
лакхара Ыумхан-юрт ю. Ши а юрт XIX-чу бIешеран 30 шерийн
йозанан хьостанашкахь гайтина ю¹². Ткьа 1850-чу шеран карти
тIехь лакхара Ыумхан-Юрт хиллацохь Умаханское укрепление
аьлла гайтина ду. 1877 ш. карти тIехь кхузахь станица Коха-
новская аьлла гайтина ду (иза 1889—1890 шш. гIалгIазкийн
эскаран атаман хилла волчу генерал-лейтенантан Семен Василь-
евичан Каханов цIарца хила а мега). 1893-чу шарахь Нохчийо-
нан махкаула аьчган некъ бахьаш Гуьмсан районехь йолу
дуьххьарлерачу станцин цIе Умахановская тиллина (хIинца
Гуьмси гIалин уллохь ю и станци).

Билггал Устрад-эвла йиллина шо хууш дац, амма лакхахь
гайтина йолчу нохчийн яртийн (XIX-гIа бI. 30 шш.) списки
тIехь и ю¹³. Ткьа Н. П. Гриценкос шен лакхахь цIе яьккхинчу
балха тIехь далийначу карти тIехь (20—30 шш. XIX-гIа бI.)
и яц.

Советан Iедалан хьалхарчу шерашкахь, дуьйцу Джантеми-
ровс кхидIа а, ша и шен бийцина гергара нах бахьанехь Iеда-
ло лаца хьовзийча Тихорецке шен тайпанан ваша Кожуховский
волчу а вахана, 5 шарахь цигахь техникумехь деша а доьшуш,
Ийра ша бохуш.

Вай бийцинчарел совнаха, кхечу кьаьмнех дIаийна устрадой
кхин а хирг хилар тешна ду тхо. Уьш лобхуш кхин дIа а тал-
ламыш бар вайн тIаьхье интернационални кхетамца кхиорехь
мехала гIуллакх хир дара.

Ткьа иза иштта хиларан бахьана оьрсаша дуьххьара Соьл-
жа йистехь XVI-гIа бIешарахь ехкина хиллачух цхьана —
У старого кордона олучу меттехь нохчийн кьоман а, кхечу кьо-
ман а нах оьрсийн пачхьалкхана гIуллакх а деш цхьана Ийина
хилар ду. Ткьа и цIе Устрадой (оьрс. Устаргордой) тайп-тайпан-
чу кьаьмнийн векалийн, шайна юкьахь нохчийн садуойн тай-
панах схьабевлла нах устрадой а болуш, юкьара цIе а хилла
йисина. Устрад-эвла олуш хилла йолу юрт а цу тайпана наха
йиллина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Чокаев К. З. Географические названия Чечено-Ингушетии. Грозный, 1966. Рукопись. Архив ЧИНИИИСФ.

2. Данное название носит также ветвь чеченского тайпа Хьачаруой от местности Хьачара.

3. Чокаев К. З. Географические названия Чечено-Ингушетии. Рукопись.
4. Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен. Изв. археолого-этнографического сектора ЧИН ИИЯЛ. Т. 2. Грозный, 1965.
5. Роль России в исторических судьбах народов Чечено-Ингушетии (XIII — начало XX вв.), Грозный, 1983.
6. Очерки истории Чечено-Ингушской АССР. Т. I. Грозный, 1967. С. 69.
7. Бондалетов В. Д. Русская ономастика. М., 1981; Никонов В. А. Славянский топонимический тип. Сб. Географические названия. М., 1962. Сс. 30—31.
8. Этимологический словарь русского языка. Т. II. Под редакцией Н. М. Шанского. М., 1982. С. 311.
9. История, география и этнография Дагестана. М., 1958. С. 25.
10. Гриценко Н. П. Социально-экономическое развитие притеречных районов в XIII — первой половине XIX вв. Грозный, 1961. С. 18.
11. Кущева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией в XVI—XVII вв. М., 1959. С. 294.
12. Кущева Е. Н. Указ. соч. С. 295.
13. См. список населенных пунктов Чечни, составленный генерал-майором Пулло (К. З. Чокаев. Язык и история вайнахов. Грозный, 1977. С. 107—111).

МУЪЛШ БУ ХУРРИТАШ?

Акхаралло, ӧздингалла ца хиларо,
тешнабехкалло ца лору дӱадах-
нарг...

(А. С. Пушкин)

Урарту олуш хилла йолу вайн махкахь дуьххьара кхоллаел-
ла пачхьалкх мелла а евза вайн дешархошна. Хууш ду цу пач-
хьалкхан меттан, вайнехан меттанийн, лаккахь ма-алдара,
цхьаьна йогӱуш йолу меттигаш хилар а.

Иштта и Урарту хьахоchu меттехь хурриташ олий и цӱе ялош
меттигаш а ю хааелла. Амма ма-дарра цунах дерг кьаьстина
дац. И дуьйцуру ду вай.

Хурриташ (хурри — орам, -т — дештӱаьхьне) урартхошна
схьабовларца а, маттаца а гергара а болуш, церам хьалхара дай
хилла аьлла ду Илманехь. Церам меттанаш цхьана орамах
схьадевлла гергара хилла. Масала, дуста: хурр. пала, урарт.
пиле, нохч. апари (р/л) — канал; хурр. кхавре, урарт. кхевра
«земля», нохч. кхийра (пхьегӱа). Хууш ду и пхьегӱа лаяттах еш
хилар, гӱалгӱ. кхиер — тӱулг бу, ткьа иштта хууш ду тӱулг саз-
лаяттах хуьлуш хилар; хурр. шина, урарт. ш-ин, нохч. шиь
(лач хорма шина дийнахь); хурр. — тан, урарт. тан, нохч.
дан — делать и. дӱ. кх.

Йозанан хьостанашкахь болчу хаамашца аьлча хурриташ
вайн эра тӱекхачале III эзарлагӱчу шарахь Къилбаседа Месс-
потамехь, Къилбаседа Шемахь а (Сирия), Загрос лаьмнийн ко-
гашкахь а гайтина бу, ткьа цу меттигашка уьш Эрмалойн лаьм-
нашкара (Армянское нагорье) баьхкина хила мега аьлла а ду.
Амма иза билггал чӱагӱдина гайтина дац. Ткьа хурритийн хьал-
ха Къилбаседа Месопотамехь Иийна кьам а, юххерчу хьесапехь
аьлча субареи олуш тукхамаш лору. Вайн эра тӱекхачале
II эзар-чу шерашкахь аккадцаша хурритех йоккхуш йолу цӱе
субару хилла. И ши а цӱе — Хурри, Субару — меттан кхиаран
истори тӱедогӱна аьлча вайнехан меттанашца йогӱуш а, тиде-
луш а ю (хьовса лаккахь).

Хурритийн цӱераш хааелла ю Шумерийн III-чу шех Ура
олуш хилла йолчу династин бахамаллин тексташкахь а.

Хурритийх лаьчна дуьххьарлера вайга кхачна болу хаамаш
вайн эра тӱекхачале XXIV—XXII-гӱа бӱешерашкара бу.

Вайн эра тӱекхачале хиллачу II эзар шерашкахь хурриташ
баьхна меттигаш а ю билгалйевлла, уьш хӱорш ю:

а) **Тигр-хина** (Хурритийн цѣе — **Аренцах** (дуста: нохч. Арена са хи) малхбалехъара **Шушара** (хӀинцалера Телль-Шемшара), **Эламехъ** (Ирак), **Тигр-хи** аьрру гена тӀехъ **Адемехъ** (кхузахъ хурритийн **Арранха** (дуста: нохч. Аренахи) олуш пачхьалкх а хилла), **Шибане** олучу меттехъ (хӀинцалера Телль-Билла), хӀинцалера **Шагер-Базар** Месопотамия (Ирак) олучу меттехъ, **Евфрата-хи** юккӀехъ лавттаху **Мари** олучу меттехъ (хӀинцалера Телль-Харири), **Шемахъ** (Сирия) **Алалах** олучу меттехъ (хӀинцалера Телль-Атшана), **Катнехъ** (хӀинцалера Мишрифѣ), **Эмарехъ** (хӀинцалера Мишриф-Евфрат хи тӀехъ), **Угаритехъ** (хӀинцалера Рас-Шамра); **Палестинехъ**, **Каппадокехъ**; **Къилба-Малхбале** **Жима-чу** **Азехъ** (Малая Азия), хӀинцалерачу **Туркойн** махкахъ, **Евфрат** хин кортошкахъ а, **Арацани** хи тогӀешкахъ а (дуста: нохч. Алазань-хи, Алацана-меттиг и дӀ. кх. а), ткъа вайн заманахъ цу хих-м Туркойн маттахъ **Мурад-су** (тюрк. Су-хи) олу. Цу меттигашкахъ хурритийн **Исуви**, **Алзи** олуш а, иштта кхин а пачхьалкхаш а хилла.

Цхьацца болчу хаамашца хурриташ гайтина бу хӀинцалерачу **Иранан** **Азербайджанехъ** (нохч. гӀажарийн мохк), царех **матанаш** олуш а хилла. Шерачу арахъ хурриташ шаьш дукхах берш а болуш **Ийна** **Къилбаседа** **Месопотамехъ**, **Къилбаседа** **Сирийн** цхьайолчу **районашкахъ**, кхузахъ масех пачхьалкх а кхоьллина, царех уггар йоккках ерг **Митанни** а (дуста: нохч. **Меттана**, **Метта**) йолуш (**Къилбаседа** **Месопотами**, **Иракан** **территори**).

Митанни пачхьалкх лаккхарчу экъан тӀехъ заадаьккхина **дӀахӀовттина** хан ю вайн эра тӀекхачале долу **XV—XIV-гӀа** **бӀешераш**. Цул тӀаьхьа, **Тушратта** паччахъ веллачул тӀаьхьа шен ницкъаллах **йӀолий** **Хеттски** пачхьалкхан **вассал** хуьлий **дӀахӀутту** **Митанни**. **ТӀаьхьуо** **Митанни** **территори** тӀе даьхкинчу **индо-ирански** **тукхамех** **дӀаоь** хурриташ.

Амма цхьацца болчу **Ассирийски** паччахьий **йӀозанан** хаамаша (**VIII—VII-гӀа** **бӀешераш** (вайн эра тӀекхачале) хьехарехъ цу хенахъ а **Эрмалойн** **лаьмнашкахъ** хааелла ю **Кегийра** хурритийн мотт буйцу пачхьалкхаш. Иштта цхьаболчу **талламхоша** **дий-царехъ** **Манна** (дуста: нохч. **Мана-цӀе**) олучу меттехъ **Урми** (дуста: нохч. **Умри-цӀе**) **Юма** **гонаха** а **хиллачу** **Эриси** (дуста: нохч. **Элиси-цӀе**) пачхьалкхийн паччахьийн **цӀераш** хурритийн хилла.

Лач болчу хаамашца **Геродота** **Евфратан** **Къилбаседа** **тогӀи** **чохъ** а, **Чорох** хи тӀехъ а гайтина болу **Таохаш** а (дуста: нохч. **Тахуо-цӀе**) хурриташ хилла аьлла ду. Хурритийн меттан **йӀозанан** **Египтехъ** а, **Палестинехъ** а, **Кипр** **гӀайри** тӀехъ а, **кхечухьа** а **карийна** ду, цхьадерш кхоччуш **теллина** а **дац**. Хурритийн маттахъ **яздина** **карийна** ду дуьнна а **девзаш** долу **Гилгамешах** **лаьцна** долу **Хадис** (легенда).

Лакхахь ма-аллара, хурриташ урартийн хьалхара дай хилла. Церан меттанаш а юххера а хилла.

Урартухь дубххара гучадевлла хурритийн маттаца мотт бо-гу тукхамаш Уруатри (кхузара ду Урарту) олуш хилла, схьа-хетарехь, Урарту//Уруатри, Хуррит цхьана орамах ду, кхузахь галдаьлларг коьртачу декъана чаккхе -т дIаяьккхича хьалхара х — аз ду. Оццу орамах долчух тера ду Арарат//Айрарат-лам. И Уруатри тукхамаш лакхахь вай цIе яьккхинчу Метанна хур-ритийн пачхьалкхехь Ийна, и йобхча юьхьанца Наири олуш хиллачу хIокху метте а даьхкина Муцадир а, Ван Iома гонах Урарту (кхечу агIор аьлча Биайна (дуста: нохч., гIалгI. Бе-на//Бений — меттиг, тайпа), я Наири пачхьалкх кхоьल्लीна. Цхьа болчу хаамашца Уруатри тукхамех Субир олуш а хилла, ткъа и цIе Месопотамехь хурриташ Iаш болчу хенахь царех йок-кхуш а хилла — Субар (дуста: нохч. зудчан цIе — Су-бара).

Урарту пачхьалкха юкъайогIуш 26 тукхамийн кегийра пач-хьалкхаш хилла. Кхоччуш нуьцкъала пачхьалкх хилла дIахIоьт-тина Урарту вайн эра тIекхачале долчу IX-чу бIешеран хьалхар-чуй, VIII-чу бIешеран шолгIачуй декъехь. VIII-чу бIешеран шол-гIачу декъехь Урарту гIелъелла, цхьана агIор Ассири а, вукху агIор, Кьилбаседехьара киммерийцаш а тIелетар бахьана до-луш. Цул тIаьхьа Урарту кхин а цхьана бIешарахь лаьттина Миди пачхьалкхан юкъахь а йолуш. ТIаьхьуо кхоллаеллачу Персин империн XVIII-гIа Сатрапи хилла а лаьттина Урарту. Оццу хенахь цуьнан Малхбузе районачкахь кхоллаяла йолаел-ла Эрмалойн пачхьалкх. Иштта Мидех а, тIаьхьуо Персех а йозуш а йолуш. Йорзу-уш ерриг а Урарту територи эрмалеш-кахьа йирзина. Ткъа Эрмалой цу меттигашка Юккьерчу лаьтта хIорда йистера Килики олучу махкара кхаьчна. ХIинца а эр-малойн, -ани, -уни (Хорхорони, Арцруни) иштта кхин а суффик-саш тIехьа йолу фамилеш Урарту (Кавказан) лоруш ю, ткъа церан Нахарари олуш паччахьалла лелош хилла долчу цхьана декъа цIе а вайнах, нах, нахч бохучух доьзна меттигаш а ю хаелла. Вайн эра дIадолалуччу муьрехь Закавказьян террито-рехь а, Эрмалойн территорехь а Матиены (нохч. Метта), Аларо-ды (дуста: нохч. Iаларой-тайпа, Iалара-юрт) олуш къаьмнаш билгалдаьхна грекийн историкаша. Уьш урартийн, хурритийн тIаьхье ю аьлла хаамаш а бу. VIII-чу бIешарахь хIинцалерачу Азербайджанан махкахь хилла хуррамиташ олуш цхьа къам, цара Iаьрбашна дубхьал гIаттам а бина. Хиллий-те и нах вай бийцинчу хурриташца богуш? И цкъачунна билгалдаьлла дац. Цу тIехь беш болу талламаш дIабахьа безаш бу.

Вай дубйцуш дерг дац хIинцалера нохчийн, гIалгIайн къам а и вай бийцина хурриташ, урартхой а цхьаь бу бохург. 4—5 эзар шо хьалха хилла и къаьмнаш. Мел хийцамаш хилла хIе-

тахъ дуьйна! Хийцало къоман васт а. Амма вай талламаш ~~мелла~~
а таханалерачу вайн къаьмнийн схьадовларан орамаш лахаран
Іалашо йолуш беш бу. Ткъа и орамаш цу вай йийцинчу метти-
гашка дІадовлхуш хилар масалша гойтуш а ду, дуккха а болчу
Іилманчаша XIX-чу бешарахъ дуьйна чІагІдеш а ду.

ХІокху тІаьхьарчу заманахъ вайнехан меттанаш оцу гІул-
лакха юкъа озоро хьалхенгахъ нийса бина боцу чІагІамаш Іора
а бохуш, Іилма нийсачу новкъа даkkхарна йоккха дега йовхо
кхояллина.

ІУЬІРЕ, СУЬІРЕ

Кхузахъ вай совцур ду Урарту-Хурритийн, вайнехан, схьа-
хетарехъ, цхьана орамах долчу шина даша тІехъ.

Хурриташ дуьххьара шайш бехаш Іийначу церан шайн къо-
ман ага лоруш хиллачу меттехъ (Евфрат, Тигр олучу шина хин
юкъ, Шумер пачхьалкх хиллачу меттигана къилбаседехьо) ши
лам хилла, цхьаь малхбалехьа, важа малхбузехьа нислуш а
болуш. Малхбалехьа болчух ХІурри а, малхбузехьа болчух Сери
а олуш хилла. И ши лам динан хьесапехъ чІогІа лоруш а хил-
ла, Іуьйре, суьйре цу шинца билгалъеш а хилла. Малхбалехьа
болчунна тІехьара малх схьагучабаьлча, Іуьйре лоруш, малх-
бузехьа болчунна тІехьа малх дІалечкьича, суьйре лоруш а
нислуш хилла-кх гІуллакх. Оцу тайпана лоруш лаьмнаш вайн
лаьмнашках а хааделла ду. Масала, Шарахъ, цигарчу вахар
хочо Мажиев Іумархьажас дийцарехъ, и ваьхначу Буьти юьрта
уллохъ Кхачкара-лам олуш лам хилла, цу ламанан коьртехъ
кхаьле олуш билгалйина токхам хилла. Іуьйранна малх схьа-
кхетча, «Іуьйренан кхаьле малх баьлла», олуш хилла, делкъа-
хан хилча, «делкъанна кхаьле малх баьлла» олуш хилла, суьй-
ранна малх дІабузуш «суьйренна кхаьле кхаьчна малх», олуш
хилла. Шеран хенаго билгалбеш лаьмнаш а хилла. Цу лаьм-
нийн шайн цІераш а хилла Іуьйре, суьйре дешнашца йовзна.
Масала, ТІерлахъ хилла Іийре дукъа олуш лам. Хаза шера
акъаре хилла кхузахъ, Іуьйранна дуьххьара схьакхета маьлхан
зІаьнарш уггар хьалка кхуза кхочуш хилла. Наха чІогІа дукха-
деланийн динан хьесапца лоруш а хилла, кхузахъ хилла ишт-
та лоруш Іийра-чие олуш меттиг а. ЧІаьнтахъ Іура-тІехьа олуш
а, Іура кІел олуш меттигаш а хилла. Уьш а хилла ламанхоша
шен заманахъ лоруш меттигаш. Суьйренца йовзна цІераш
йолуш а хилла лаьмнаш: иштта Сайр цІе йолуш лам бу Гучум-
Кхаьлла юххехъ. Кхузара ю Сайруой олуш йолу тайпанан цІе
(Рой-суф), Сайруой хьехехъ олуш меттиг а хилла цу ламанан
басахъ. Суьйра корта, шина суьйра юкъ олу Грозненски райо-
нехъ йолу меттигаш, Сората олу Варандара лам а цу цІарца
лоруш, царна кортош детташ хилар чІогІа даьржина гІуллакх

хилла вайнехан, церан ширачу динан заманахъ. Масала, иштта хилла **Эртин-корта**, **Эрсан-корта** (Веданан р-н); **Метт-лам** (оьрс. **Столовая гора**) **ГІалГайчохъ**; **Гели-корта** (**Зумса**); **Дакох-корта**, **Тіеболт-лам** (**МІайста**), и. д. кх. а.

Дерриге а Башлам кортош а, Казбек олу Башлам а тІехъ, иштта хьалхалерчу динца доьзна лоруш хилла вайнаха. Вайн кхузахъ бийцаре бечу хурритийн шина ломах чІогІа тарлуш ду вайн Казбек лам малхбалехъарий, малхбузехъарий ши корта болуш хилар. Вайнаха цу шина коьртах иштта олуш хилла: «Малх болучу агІорара корта», «Малх дІабузучу агІорара корта» (хьовса: III. Дахильгов. «Виначу махках лаьцна дош» книга. Грозный, 1989, агІо 100). Хурриташа шаьш лоруш хилла ши лам стеран вастаца бузуш хилла, хІунда аьлча, сту церан деза лоруш хьайба хилла. Вайнехан а хилла иштта: масала, цхьа мехала гІуллакх деш сту буйиш хилла. Иштта деш хилла, масала, цхьана тайпано важа тайпа тІеоьцуш хилча. Ишттачу гІуллакхца доьзна сту бер бахъанехъ кхоллаелла Шела-юьрта-на кьилбехъа агІор йолу «Тубийна арие» аьлла йолу меттиг. Кхузахъ дагадогІу «дуьне стеран маІаш тІехъ лаьтташ ду, цо корта ластийча мохк а бегабо» аьлла долу нохчийн хадис а.

Вайн лакхахъ дийцинчо гойту вайнехан, хурритийн динан-ламастан гІуллакхаш историн планехъ схьаэцча, цхьаьна догІуш хилла хилар.

ХІинца гойтур вай дешнийн кеп цхьаьна йогІуш хилар а. Хурритийн **хІурри**, аьлла ма-хиллара ломан цІе а, Іуьйренан хенан цІе а. Гучудаьлла ду меттигийн цІераш тІаьхьо хенан маьІнехъа йовлуш хилар. Цу тІе доьгІна аьлча, хурритийн ломан цІе хенан цІере йирзина хилар кхетош ду. Иза вайн Іуьйре бохучу маьІне яьлла. Ишттаниг хааделла ду вайнеха меттанашкахъ а. ХІокху могланийн авторан дийнна статья ю цунах лаьцна язйина, «Пространство и время в представлении вайнахских племен», аьлла цІе а йолуш. Бакъду, зорба тоьхна яц.

Делахъ хІета, дуста хурр. **хІурри**, нохч. **Іуьйре**, **Іура**, **гІалгІ. Іурра**, **Іуьрие**, **Іура**, кист. **Іуьрие**, **Іуьррие**, **чІеб. Іиврие**, **бацб. Іурдни**. Ширачу заманан жуьгтийн маттахъ **хІори** аьлла хилла и дош, дуста нохч. **Іора** (даккха). Хурритийн шайн кьоман цІе цу дашах ю **хІурри/хІорри**. И кхоллало, схьахетарехъ, **хІурри** бохучу орам тІе (дуста: нохчийн **тІа**) тІие, боху дештІаьхьа а кхетий. Кхузахъ гуш ду и кьоман цІе меттиган цІарах кхоллаелла хилар **т (тІа)** — тІе а кхетта, дуста вайнехан **Іура тІе** — меттиг (тІаьхьара аз охьадожар вайн маттахъ а хааделла ду). Кхузахъ шеко кхуллу хурритийн дашна хьалха **хІ** хиларой, вайнехан дешнаш хьалха **І** хиларой.

Амма кхузахъ тидаме эца дезаш ду хурритийн вариантехъ а **Іаьрбийн**, **айн**, олу аз хилла хилар, ткъа иза вайн кьамкьар-

ган I-ца догIуш ду. Амма вай пайда эцначу хьостанийн авторш оцу озах ца кхетар бахъанехъ цара вайна ма-гарра далийна иза. Tтаккха а вайн меттанаш вовших къаьстина дIадаьллачу 4—5 эзар шерийн дохаллехъ мелла а вовшашна дешнаш генадала дезаш хилар а ду меттан законашца догIуш. Иштта кхолладелла ду нохчийн цхъайолчу вариантшкар кIеда аз-элп (уь), диалекташкахъ иза дан а дац. Оха хьалхенгахъ биначу талламаша а гойту оцу хьалхарчу шатайпанчу озах Iилманчийн цакхетар бахъанехъ цуьнан иштта вариантша — урарту, урартру, Ара-рат (лам) кхоллаялар а, иштта кхузара лору хьалхалерчу грекийн Iуьйренан делан цIе Аврора а.

Амма кхин а дика кхетадо вай и гIуллакх цу дешан морфемийн латтам къасто доьлча.

Вайнехан меттан гIирсащца къастадо вай и гIуллакх цкъачунна. Иза иштта ду: Iу — орам кхузара ду Ia — зима, Ia — находится, Iу — пастух, чабан, Iaьвла (Ia — зима бохучуьра), Iовларг — Iай бина Iахар, (Iовларигов — фамили а ю), Iaьвлакхор, IaьвлаIаж, Iaьвлабуьччалг, и. дI. кх.), ткъа -р (-pp), -ие — меттигийн суффиксаш). Вайнехан меттанаша и морфемни къа-стам бан вайна таро ло, амма кхоччуш иштта дуй-те иза хурритийн, урартун вариантшкахъ тешам боллуш тахана вайн олийла яц, амма хетийла ю. И хетийла вайн совйолу хуррито-урартийн маттахъ, вайнехан меттанашкахъ а санна, дешнаш цхъана декъах — лаьцний, хецний шина озах — лаьтташ хилла аьлла болу Iилманчийн хаам тидаме эцча. Делахъ хIета, хIуррито-урартийн маттахъ цу дешан орам вайнехан меттанашкахъ а санна Iу//Ia, хIу//хIa хилла. Ткъа важадолу дакъош -р// -ppa, -и//ие — исторически планехъ суффиксаш яцахъ кхин хIума хуьлийла а дац. Кхузахъ тидаме эца догIу хурритийн дешан чакке -и я дифтонг -ие ю аьлла хилар а.

Хуррит. Сери, урарт. Сел (л ← р хила тарлуш ду). Кхузахъ, лакхахъ аьлла ма-хиллара, ломан цIе хенан цIарехъа йирзина, дуста: нохч. суьрие, сара, сарахъ, гIалгI. сайрие, кист. сейр, чIеб. сиврие, аьккхин. суьйрие, бацб. псарло. Кхузахъ къаьстина юххера ю хурритски вариантана кистойн вариант сейр.

Цу цIерийн йолуш йолу башхалла дIаяьллачу хан-замане хьаьжча, йоккха а яц, меттан законашка диллича, хила йогIуш а ю.

Цу цIарца билгалдаьхна лаьмнаш хилар вай лакхахъ гайтира. Делахъ хIета, гойтур вай цуьнан латтам: орам са — латта, меттиг, хилар гайтина ду; -pa// -ие — меттиган суффиксаш, орам са юкъахъ болуш дукха меттигаш ю вайн лам чохъ, масала, Сада (Чебарла), Саьтта (Шуьйта Шуьйтан р-н), Садуой-корт (Махка тIе — юртана юххехъ, Сагдаха (Шара), Эрдсана (Эрсана-юрт Веданан р-н); Сайра-дукъ (Гучум-Кхаьлла, Шуьйтан р-н),

СоратIа (Варанда), **Суьйра-корта** (Грозненски р-н), **шина суьйра юкъя** (кхузаахь), **Садуой** (тайпа), и. дI. кх. а.

Вай хьалха ма-аллара, и дош а юьхьанца меттиган маIнехь лелла, амма тIаьхьо хенан маIне а дирзина. Иштта кхолладелла суьйре а, сарахь а, суьйренна а, буса, сажила, сада, седа, селхана, стомара, самара (Теркайист), и. дI. кх. а.

Кхечу Кавказан меттанашкахь а хаало и орам хьовса: **Сакарт-вело** (Гуьржийн мохк), **сванети**, **сакисто** — кистойн мохк, и. дI. кх. а.

Схьахетарехь, Кавказски меттанийн юкъяра дукха хьалхалера орам бу иза. Кхузаахь тидаме оьцур вай вайнехан меттанаш кавказски дуккхаъчу меттанашца шен схьабаларца уьйр йслуш хилар а.

ШУБРИА — КХИН ЦХЬАЪ ХУРРИТИЙН ПАЧХЬАЛКХЕ

Хазахеташ ду хурритех, урартех болу хаамаш дено-дено совбовлуш хилар. Ала деза, цу гIуллакхехь эрмалойн Илманчаша лоцуш долчу декъах лаьцна. Цара и гIуллакх до эрмалойн къам схьадаларан некъаш толлуш, хIунда аьлча, хууш ду, урарто-хурриташ эрмалойн къоман кхолладаларан бух хилла хилар. Иштта хууш ду оьцу буха тIехь таханлера нохчий, гIал-гIай кхоллабелла хилар а. ХIокху тIаьхьарчу шерашкахь иштта белхаш язбина эрмалойн Илманчаша: Н. В. Арутюнян «Топонимика Урарту». Ереван, 1985; М. Л. Хачикян. Хурритский и урартский языки. Ереван, 1985; А. Н. Саркисян. Страна Шубриа. Ереван, 1989, кхин а.

ХIинццалц вайн дешархошна евзаш яра хурриташа — вайн геннарчу дайша — кхоьллина йолу иштта пачхьалкхаш: **Урарту** (я Биайни, я Уруатру), **Хурри**, **Митанни**, **Диаухи**, **Килхи**, **Ардини**, **Мана**, **Албани**, **Цанара**, иштта Кипр тIехь пачхьалкхе а. Амма **Шубриа** вайна хIинццалц башха евзаш а яцара.

Эрмалойн Илманчаша бинчу талламашца и пачхьалкх **Ассири**, **Урарту** шина пачхьалкхана юккъехь, **Сасун** лаьмнашкахь Iуьдлуш хилла, хурриташа кхоьллина а, церан юьхьанца хиллачу **Субар**//**Субарту** цIарца билгалйина а хилла (дуста: нох-

чийн **Субара** — зудчан цIе). Ткъа **Субар** — **Шубриа** дешнаш-кара башхалла с~ш меттан законашца хила йогIуш ю. **Шубриа**, **Урарту**, **Ассири** пачхьалкхашка диллича лай бацор къиза доцуш (леш чохь-кертахь бацош бен кхузаахь хилла а бац), демократически, адамана даха паргIатуо йолуш пачхьалкх хилла, цундела **Урартура** а, **Ассирера** а бахархой бовдий кхуза баха богIуш хилла. И бахьанехь **Ассирис** а **Урартус** а, сиха-сиха цуьнца тIом латтош а хилла. Шен лаамехь пачхьалкх хилла

лаьттина **Шубриа** вайн эра тӀекачале долчу 9 бӀешеран юккӀехь дуйна VI бӀе шеран юккӀалц.

Юьхьанца, дукха хьалхе дуйна а, кхузара ораман кӀам субарш-хурриташ хиллехь, тӀаьхьуо эрмалойн кӀам кхоллало кхузахь. И хийцамаш гайтина бу эрмалойн «Давид Сасунский» аьлла йолчу эпосехь а. ХӀинца гойтур вай кхузара адабийн, деланийн, меттигийн цӀераш вайнехан маттаца а юс-туш.

Кхузарчу коьртачу делан цӀе **Тешуб**. Цуьнан орам **Теш** вайнехан **Туш** дашца богӀу. Иза делан цӀе хилла, тӀаьхьуо адам дехачу меттигах а Туш олуш хилла, дуста: мича Туьшара ву иза, неӀалт хьан Туьшана; Туьшах ловзар и. дӀ. кх. а. Цу дешан тӀаьхьара дакъа — **б пхьа** — адам, цӀи бохучу дешан эхиг юй-те, аьлла хета. Тайп-тайпанчу дешнашца ялош а хилла и цӀе. Масала, паччахьан цӀе **Никх-Тешуб**, цуьнан кӀентий: **Лиг-Тешуб**, **Шерпи-Тешуб**; паччахьан вешин цӀе **ХӀу-Тешуб**. И хьалхара дакъош хурритийн ду аьлла ду. Цуьнан маьӀне хьовсур вай: **никх** — иза вайн **никх** — «улей» дуй-те аьлла хета, на-кхарш вайн дахарехь доккха маьӀна а долуш деза лоруш шира гӀуллакх хилла хилар дагалаьцча. Ткъа иштта шира мехала дешнаш делан цӀерца лаклаш хилла хилар гучудаьлла ду. **Ника** — боьршан стеган цӀе а ю, **НикӀа** а олу. Цигара хила а мега и вай юьйцу цӀе.

Лиги — и вайн дика бохучара дуй те аьлла хета, -л, -д — Маззакъ боьлла классан гайтамаш, хьовса: нохч. доцу, боцу, воцу, йоцу, гӀалгӀ. лоац — короткий, (д, б, в, й, л — классан гайтамаш); довха, бовха, вовха, йовха, ховха, товха (д, б, в, й, х, т — классан гайтамаш) и. дӀ. кх. а. Дика хӀума олучу маьӀнехь ликӀа дош даладо вай наггахь, масала, ликӀа зуд, и. кх. а **хӀу** — хьалхалера шира дош: и стаг сан хӀух ву олу, хӀу цхьаь ду тхан, хӀу да шу, хӀутесна — дебна олучу маьӀнехь. И дош паччахьан вешина, я цуьнан кхечу агӀор гергара ву аьллачу стеган цӀарна хьалха далийна ду, доцца аьлча паччахьан хӀух волчу стеган цӀарна хьалха — **ХӀу-Тешуб**. Цо а гойту и гӀуллакх иштта вай ма-баххара хила мегах хилар. Вай юьйцу то-поним мехкан цӀе иштта вариантш йолуш хилла шайн лулахойн меттанашка хьаьжжина: Куршубриа, Куршубре, Куршубура, Куршубарту (аккадский йозанашкахь), Шубурки (шумерийн мотт), Куршубари (ассирийхой). Кур меттана мат вариант а ялайо Илманчо И. М. Дьяконовс: Мат-Шубриа, Кур мат — мохк кхузахь далийнача маьӀнехь тидалуш дац, кӀур-дым аьлла дацахь, ткъа мат-мохк я меттиг аьлла тидало (дуста: метта-мотт, жамат, пхьамат и. дӀ. кх. а.). Делахь хӀета Кур-Шубриа, я Мат-Шубриа. Шубрийн//Субрийн мохк аьлла тидар нийса ду. Цул сов, Цу дешан тӀаьхьара ин доланиг дожаран чаккхе ю аьлла лакхахь цӀе яьккхинчу Илманчас И. М. Дьяконовс дина

жамІ а нийса ду. И тайпа чаккхе доланиг дожарехь вайн хІинца а ю: хьовса, масала, Шубри//Шубра я чІеберлойн маттахь аьлча **Шубрай мохк**, Нохчи мохк, нохчай мохк и. дІ. кх. а. Кхузахь гуш йолу башхалла -а (-и) -й хан — зама яларца кхоллаяла тарлуш ю. Иза меттан кхиран законашца нийса а догІу.

Оцу вай тІахьара хьахийначу Илманчас **Субар//Шубар** олу кьоман цІе (иштта олуш хилла хурритех хьалха, хьовса лакхахь) су-арие я ариена дегІ аьлла тидда. Тхуна хетарехь гІуллакх иштта ду.

Вай хьалхарчу статья тІехь дийцира хурритийн юьхьанца хиллачу территори тІехь **ХІурри**, **Сери** олуш ши лам хилла аьлла. Вайн меттан материалашца а, Илманчийн ойланца а оцу шина ламанца билгалъеш хилла Іуьйрей (**ХІурри**), Суьйрей (**Сери**). Цул сов, вай гайтира хурритах **Урарту**, **Уруатру**, **Арарат**, греч. Аврора, нохчийн гІалгІайн Іуьйре, Іура, Ийре, Іар, Іа, Іу иштта кхидерш а цхьана **Іа/Іу** орамах лаьтташ хилар.

Цул сов, **Сери**, суьйра, **Сара**, селхана, сийсара, **Сайрэй** (тайпа), **Сайрой** дукъ са — меттиг, латта, «пространство», мохк, **Санда** (топоним), **Саьтта** (топоним). Иштта кхидерш а цхьана са//су орамах лаьтташ хилар. Амма хурритийн и орам шен цІерехь болуш мохк я пачхьалкхе хилар цу статья тІехь вай билгал ца дира материал цахиларна. Амма цул тІахьа гучаевллачу материалаша вайна гойту и орам хурритийн дуьхьара хиллачу **Субар/Субир** цІерехь, схьахетарехь, хилла хилар.

Иза иштта ца хуьлийла дацара. Нагахь санна хурритийн дуьхьарлерачу динан атрибут хилла лаьттинчу шина ломан цхьаьнна — **ХІурри** цІе ишттачу хурритийн тайпанийн а, пачхьалкхийн меттигийн цІерийн орамехь нисбелча — **хІурритах**, **Урарту**, **Уруатру**, **Арарат**, — вукха ломан **Сери** цІе йоцуш тайпа кьам (я цу тайпанан цІарах пачхьалкх ца хилар тамаша бойтуш дара. Делахь хІета и галморзахалла дІайоккху и **субар** орам вай юьйцуш йолчу **Шуприа**) **Шубри**на цІеран орамехь нисбаларо. Вай лакхахь ма-аллара, И. А. Дьяконовс «Су степь» я «тело степи» аьлла тидда и цІе. И дарца Илманча цу дешан, аьлча а **Су** декъан юьхьанцарчу маьІнена юххе веана. Амма тхуна хетарг иштта ду: су — пространство, арие, ткъа **шолгІа**чу декъан **бир** юьхьанцара маьІна таханалерачу денна кьасто материалаш вайн йоцуш ю. ТІе йолчу ханна и гІуллакх таллар дІадахьа дезаш ду. Хетарг аьлча иштта ду: бир вайнехан пхьа дашца дозаделла дуй-те аьлла хета, ткъа иза адам деха меттиг маьІнехь хилла, хІинца а ламанан а, кистойн, бацой маттахь иза «юрт» бохург ду. Делахь дерриг «**Субир**» дешан этимологи иштта хила еза: аренан юьртар адамаш аьлла.

Хьалхалерачу вайнехан меттан кхетамца дуьненан есалла (пространство) шина декъе екъаелла хилла: Цхъана хIуманна чуьра есаллий, арахъара есаллий; чуьра есалла -Ia//Iaь//Iy. Кхузара ду хурриты, Урарту, Арарат, греч. Аврора и кх. а.

Арара есалла -са//су, кхузара ду са — арие, меттиг, мохк, пространство, и вай лакхахь йийцина цIераш — субару//субарту Шуприа а (с—ш). Амма гIуллакх тIаьхьуо хийцало: Iaь—Ia меттана чов, чу лела долу — (дуста: Iов, чов а яц), са меттана мохк лела долу, масала, хууш ду мохк а са синонимаш хилла лелаш меттигаш. Иштта МахкатIе-юьртах цхъа бIе шо хьалха а Сада олуш хилла. Махкана тIехъа долу тIе а, сана тIехъа долу да а ю синонимаш; дуста: хуланда//хулантIа, Пхьеда//ПхьетIа, ламда (ламанан диалект), лам TIе (арара мотт) и дI. кх. а, Делахь хIета Iy, Ia, долуш нисъелла цIераш — хурри, хурриты, урарту, уруатру «човхьарнаш» бохучунна тIедогIу; са су орамехь долуш нисъелла цIераш — субар, субарту, шубриа «арахьарнаш» бохург хуьлу. Ала лаьа и дерриг а кхин а талла дезаш хилар.

ШЕМАХУЛА

Шема... Хьалха заманахь иштта олуш хилла вайнаха хIинца Сири олучу махкахь, къаьсттина а Дамаск (нохч. Демшик) гIала йолчу декъах. Шаш олуш хилла цу махках оьрсийн XIX-чу бIешеран литературехь. «Ша ма-ярра Шема ю хIара», олуш хилла вайнаха цхъана дукха хазна йолуш хьолечу меттигах а.

1989-чу шеран октябрь-бутт болалуш цу махка гIойла хилира сан. Бахъана — нохчийн таьптаршкахь и мохк вайнах схьабовларан кхерч бу, аьлла хаамаш хилар дара. 3—4 эзар шо хьалха вайн геннара дай кхузахь Iийна хиларан лар яра ас лобхург.

Вайн дай лоруш болчу хурритийн (Iаьрбаша хIери олу царех) цхъа дакъа къилбаседан Сирийн лаьтта тIехь а, Дамасск юххехь а Iийна хилар билгалдаьлла ду Iилманехь а (хьовса ларкхахь).

Суна кхузахь карийнарг иштта дара. Кхузахь иштта цIераш йолуш гIаланаш ю: Латаки, Тортовс. Юстур вай и цIераш нохчийн Матака — зудчан цIе (Сирерчу Iилманчаша и гIалин цIе зудчун цIарах кхоллаелла хилар къобалдеш ду); л→м долуш хилар меттан Iилманехь хааделла ду; TIIуртIа, TIIуртIуз (нохч. божарийн цIераш); T→TI хилар меттан законашца догIу. Хьовса иштта TIIуртIуз (вала). Оцу дашо дагадоуьйту и гIала (Тортовс) вайн эран III, X-чуй бIешерашкахь мохк бегийна кхоччуш йобхна, хаьрцина дIаььлла хилла хилар. Цуьнца доьзна дуйте вай далийначу нохчийн TIIуртIуз (вала) бохучу дешан маьIна,

ткѡа иза «хаѡрцина дѡавахана» бохург ду — «Вехна Тѡуртѡуз ваѡлла» а олу.

Кхузарчу Іаѡрбийн Іилманчаша хурритех «хІори» олу. И цѡе йолу лам а бевза царна (хѡовса лакхахѡ). Іаѡрбийн цу кѡомаца хилла йолу исторически а, культурни а уѡйраш кѡобалѡо Іаѡрбийн Іилманчаша.

Алеппо — гІалин музейхѡ хилира тхо (Іаѡрбаша цу гІалех хѡалб олу, нохчийн таѡптарш тѡехѡ а оцу цІарца евза и гІала. Вайнах цигара я цу юххера схѡабевлла олуш а хезна суна вайн дешначу наха. 7 эзар шо хѡалха кхузахѡ адамаш даѡхна хилар гучадаѡккхина археологаша).

Кхузарчу музейн гидо шен хаамашкахѡ ялийра кху махкахѡ эзарнаш шерийн йохаллехѡ кхоллаелла а, яйна а йолчу пачхѡалкхийн а, цѡран делийн а, паччахѡийн а цѡераш. Уѡш иштта яра: Мари — дуѡххѡара кхузахѡ хилла пачхѡалкх.

Цу дешан орам вайнехан ширчу заманан маѡлхан делан ма цІарца богІий-те аѡлла хетало (-ри — суф.), кѡабсттина а цу пачхѡалккхехѡ кѡорта дела маѡлха дела хилла хилар дага лаѡцча муххале а. Хѡадод — дорцан, механ дела, йуста: нохчийн стеган цѡе Іадод. Хууш ду, лакхахѡ аѡлла ма — хиллара, делан цѡераш тѡаѡхѡ адамийн цѡерашка йѡврзуш хилла хилар.

Оѡрсийн а, кхечу Европѡрачу а Іилманчаша бинчу талламашкахѡ и цѡе Адод аѡлла ялейна ю. Иза цу Іилманчашна хѡ, І аѡзнаш девзаш цахилар ду, ткѡа нохчийн І, Іаѡрбийн хѡ а вовшашна башха генара а дац. Иштар/истар — зударийн дела. Дуста нохчийн Эшта, Аншту — хѡалхарниг стеган цѡе, шол-гІаниг зудчан цѡе, дуста иштта гІалгІайн истие — зуда, нохч. стие. Хепа//Хепат — хурритийн зуда — дела, нохчийн Хепа — зудчан долахѡ цѡе.

Иштта вайнехан цѡерашца йѡгІура еллачу Пальмира Шахѡаран беттан, маѡлхан цѡераш а.

Дамасскехѡ вѡхаш волчу аѡккхи тайпанан Махѡмуд Воппи стагаца вовшахкхетийла хилира тхан.

Цо иштта хаамаш бѡлира суна. И хаамаш цо яздархочунна Нунуев Хѡамзатана а белла хиллера ша ДегІастана веана волуш. Уѡш цо 1990-чу шеран январехѡ арадаѡллачу «Ленинан некѡ» газетехѡ зѡрба тоѡхна а бу. Делахѡ а тхаѡшна хетачу агІор уѡш бало лаѡа тхуна.

КѡѡрІана тѡехѡ буѡйцуш болчу ХІуѡрлаІана мехкарийн цѡе вайн генарчу дайн хІори цІарца юзу Махѡмуда. Цунна хетарехѡ, и дош иштта декѡашха лаѡтта.

ХІур//хІор -л -Іайн (ХІор//хІур — кѡоман хурритийн цѡе, -л — билгалонан артикль, айн — бѡаѡрг, шѡвда). Іаѡрбийн меттан законашца лѡрача хІорийн зудаѡераш я, цо ма-баххара

«Хіорийн Іаьржа бІаьргаш долу зудабераш» олий ца тидало и цІе. И гІуллакх кхин а талла деза, тхуна хетарехь.

Амма цу цІеран тІаьхъара дакъа Іайна вайнехан Іайнаъ аьлла йолчу зудчун цІарах тера-м йогІу. Махьмудана хетарехь, Египтан хазаллица гІараяьлла йолу зуда — паччахь Нефертити хурритийн йоІ хилла. Ткъа Египтан паччахьийн хурриташца хилла захалонаш а, кхидолу гергарлонаш а историн бакъ-дерг ду.

Махьмуда иштта тоьшалла до историн литературехь хурритех нохши олуш хилла хиларна а, ткъа иштта цІе йолуш Шемахь мохк хилла хиларна а. И цо дешна хьалхалерачу Египтан паччахьан Тутмос-3 динчу зайлйозанехь. Иштта дубйцу Махьмуда Египтхоша Митанни олучу хурритийн пачхьалкхех Нахири олуш хилла хилар а. Ткъа хууш ду цу шина а дешан орамаш вайнехан меттанашца тидалуш хилар: метта, нах — орамаш -ни, -ри — меттиган суффиксаш: Гуьна, БелгІани (гІагІІ.), Цюьнтара иштта кхин а (хьовса лакхахь). И дерриге а до Махьмуда цхьацца авторшна тІе а тийжаш.

Масала, Филин Хетти автора яздо бохуш дийцира цо: «Це-чу хІорда йистехь бегаху Іаьрбийн цхьана декъах хурриташа «Кхенах» олуш хилла», — аьлла. Ткъа и дош вайн маттаца тидалуш а долчух тера ду кхинах. Дустур вай урартхоша шайн луларчу къаьмнех лулуби (лулахой) олуш хилар (-би — вайнехан (бацойн) дукхаллин суффикс, бацоша шаьш шайх бацби олу).

1988-чу шарахь И. Ш. Шифмана араяьккхинчу «Угаритское общество» книги тІехь ду, — бохуш, дубйцу Махьмуда кхин дІа а, — цхьанна а долахь доцчу нехан лаьттах «Неха латта» олуш хилла бохуш, ткъа долахьчу меттигах Шимат (дуста нохч. Шиематт (меттиг)). Бежанийн Гуьнах Іу олуш хилла (Шифмана и дош хьалхарчу озах, ша цакхетар бахьанехь, у аьлла далийна).

Дамаск гІалина юххехь Башан олучу меттехь керла эра тІе-кхачале 1100 хьалха Іуж цІе йолуш паччахь хилла.

И паччахь жуьгташа шаьш вийна, аьлла дитина йоза ду. Дустур вай нохчийн Іужа — цхьаь бен воцу, вазвина лело стаг, «Воццунна вина Іужа-м вац хьо» олу.

Хурритийн герб ши тІам болу малх хилла, цуьнан лар хаалуш ю вайн ширчу кешнийн чарташ тІехь а, истангаш тІехь а, иштта кхечухъа а.

Мархъаба, хьекъал вайнехан Іаьрбийн а юкъара дешнаш шайн схьадовларца вайнехан (хурритийн) ду бохуш дийцира Махьмуда, хьовса: мар—мор, мара (кхета), хъа — (схъа) сюда, ба — неси; хьекъал — хье, къал (этимологи дика къаьсташ яц). Иштта О. Генри «Хетты» аьлла йолчу книги тІехь хуррийтех хиллачу Кинкулис хурритийн маттахь хурриташа говраш Іа-

лашъярехъ Зеделлачу буха тӀехъ язйина инструкци ю аьлла хаам бу. Дуьххъара говраш караӀамийнарш хурриташ бу аьлла хаамаш а бу (хьовса цӀе яьккхина книга). Делахъ а дӀерриг а кхоччуш билгалдаьккхина дац, тӀе а талла дезаш ду. Сирехъ болчу вайнехан ши юкӀаралла ю. ЦӀхьа юкӀаралла Дамаскехъ Ӏаш берш ю.

Уьш 200 доьзал бу, 1968-чу шарахъ Израил пачхьалкх тӀелетта Голанан лакхенашкахъ йолу шайн Пунайтара (кхузахъ орам гӀу, бу -й, дукх. суф. -тӀа, -ра, мет. суф.) олу юрт йохийча Дамаске баха хевшина тайпанан аьккхий бу.

Важа юкӀаралла Рас-эль Ӏайни (нохч. хи-коьрте) олучу Алеппо-гӀалина 350 км гена, кӀилбаседа Сирехъ, Туркойн пачхьалкхан дозанехъ йолчу меттехъ ю. Уьш кхузахъ бежан, цара бахарехъ, 140 шо ду. Церан кхузахъ 3 юрт ю. Царех шинна цӀераш: Хи-корте, БотӀкӀийн-юрт. Коьрта ерг Хи-корте ю. Кхузахъ ишттачу тайпанийн нах бу: ЦӀонтарой (Тесакхаллой), Буьлжтой, Харачой, Нихалой и кх. а. Уьш нохчийн тайпанаш ду. Кхузахъ гӀалгӀайн КортоевгӀар а бу, эрштхойн БулгучевгӀар а, ЦечоевгӀар а, ГандалоевгӀар а иштта кхиберш а бу. Нохчийн тайпанаш Хи-кортехъ деха, гӀалгӀайн, эрстхойн тайпанаш коьрта долчу декъана вуькха шина юьртахъ деха. Цара массара а шайш шайх вайнах олу. Йегийрхошна вайнехан мотт ца хаба, баккхийчарна хаба. Амма церан маттехъ Ӏаьрбийн дешнаш дукха ду, Кавказерачу вайнехан меттанашкахъ оьрсийн дешнаш санна.

КХИН ЦӀӀА А ХАМЕКИТЕХ ЛАЬЦНА

«...Кхузахъ цӀхьа хӀуьнех дина троглодиташ а (хьехнашчохъ бехарш) бу, шийла хиларна хьехнаш чохъ бежа уьш, шортта ялташ а хуьлу церан. Троглодиташна дехъа бежа цӀхьа хамени-таш я полифагаш (дукхаюурш) олу кӀаьмнаш».

Иштта дуйцу вайна хьалхалерачу грекийн Ӏилманчо-географа Страбона вайн зама дӀайолалучу юьххьехъ герггарчу хьесапехъ Нохч-ГӀалгӀайн хьалхалерачу терригори тӀехъ Ӏийна долчу а, хетарехъ, вайнехан хьалхалера дай бу аьлла Ӏилманчаша ¹ далийна долчу а кӀаьмнийх лаьцна.

Дуьххъара Нохч-ГӀалгӀайн хьалхалерачу терригори тӀехъ хилла хила мега аьлла ялийна йолу а, иштта цӀхьамогӀа кхин а Страбона «географи» тӀера этнонимаш (кӀаьмнийн цӀераш) гайтина волчу проф. Е. И. Крупновн материалийн буха тӀехъ «Хамекиты» боху цӀе гӀалгӀайн тайпанан а, меттиган а Хамхи//Хамха олучу цӀарца йозу ². Цул сов, оцу цӀарца цӀхьана ялийна йолу важа цӀе «полифаги» оха ца кӀастош йитира, хӀунда аьлча «Географи» текст тӀехъ кӀаьбсташ дац, я «хамекиты» олучу

тукхамах лаьчна ялийна ю, я кхин ша къаьсттина долу тукхам гойтуш ялийна ю и цӀе.

Гайтина болчу тхан балха тӀехь хамекиты цӀе гӀалгӀайн Хамхи//Хамха олучу тайпанан а, меттиган а цӀарца а йовзна, гайтина и цӀе йолчу юкӀараллин ша гӀалгӀайн тоьлла долу тайпанаш схьадевлла кхерч хиларе терра йолу агӀонаш³. Ларамаза дац оцу меттигах гӀалгӀайн халкъо «ГӀалгӀачие» «ГӀалгӀа+чие» (нохч. чоб) — дештӀаьхьие) олуш хилар. Цо а гойту хамхи//хамха олучу юкӀараллин гӀалгӀайн халкъан исторически кхолламехь хилла долу ша тайпа маьӀна.

Лаа дац ерриг а коьрта йолу гӀалгӀайн дӀаяханчу хенан духовни а, материальни а культуран памятникаш кхузахь, хамхойн кӀоштахь хилар. Иштта ю ЦӀу делан динан а, керста динан а къуббанаш Ауш-Сиела, Алби-Ерда, Ткъабаерда, бӀаьвнаш а, иштта кхиерш а.

Иштта лаа дац догӀанан, механ, деррига стигалан беркатан а Тушол-делан къуббанаш кхузахь хилар а.

Кхузахь гена йоццуш ю кхин а гӀалгӀайн къома исторехь ша къаьсттина Хамхига нийсса аьлла меттиг дӀалоцуш йолу КӀошта — «Таргим» (гӀалгӀ. «ТаргӀам»).

Кхузахь далор бегӀийла хета тхуна Картлис Цховреба (Гуьржийн-мехкан истори) тӀера иштта аьлларг: «Эрмалойн, картвелийн, ранийн, моваканхойн, геройн, монахийн, мегрельхойн, кавказхойн цхьа да — **Таргамос** хилла... Меттанаш вовшах къаьстинчул тӀаьхьа уьш массо а мехкашкахула дӀасабаьржира... Цундела **Таргамоса** дуккха а гараша юкӀара схьа къаьстира шиъ: лекоссий, кавказоссий. Лекосана цо белира Дарубандски хӀорда тӀера Ломехи-хи тӀе кхаччалц, Къилбаседехь Хазарийн доккхачу хи тӀе кхаччалц болу мохк, ткъа Кавказосана цо белира Ломехи-хи тӀера Малхбузехьа агӀор йисте дӀакхаччалц болу мохк⁴.

Кхузахь вуьйцуш волу лекос, иза хӀинцалера лакцаш, я ма дарра исторически агӀор аьлча ДегӀастанан къаьмнаш хила мегӀа аьлла хета. Ломехи — иза хӀинцалера Терк (хьалха цунах иштта олуш хилла, иза вайнехан маттахь тида а ло «лома-хи» санна (лам+хи//хий). Кавказос олуш хилла коьрта долчу декъана Терка тӀера Ӏаьржачу хӀорда тӀекхаччалц дехаш хиллачу, тӀаьхьуо шайх вайнехан тукхамах кхолладелла а, хӀирашний, балкарашний, кхарачошний меттигара кавказски субстратни бух биллина а долу Кавказан орамера тукхамех.

Амма кхузахь тидам тӀебохуйтуш дерг кхин ду. Иза ду Таргамос (ос — грекийн чаккхе) дош хорманца кхоччуш хӀинцалерачу Хамхи КӀоштахь йолчу меттиган-тайпанан цӀарца Таргим (гӀалгӀ. ТаргӀам) дӀанислуш хилар. Ткъа и гӀуллакх кхин а алсам долу, нагахь гуьржийн вариантера грекийн меттан цӀеран дожаран чаккхе -ос (ша гуьржаша грекашкара кер-

ста дин тїеэцар бахъанехъ схъэцна йолу) тидаме эцча. Цул сов, кхин цхъа башхалла а ю кхузахъ. Иза гІалгІайн вариантехъ вайнехан къамкъарган, къовларан-къамкъарган ши аз (гІ), (тІ) хилар, вай юьйцуш йолчу цІерехъ ша иза оьрсийн хорманехъ-вайга кхаьчна хиларна доцуш долу.

Вайн коьртачу темина юха тїедовлуш хаттар хІоттор вай: мухачу аргументашца чІагІдора хьалхалерачу талламхоша Страбонан хамекиташ хІинцалера Хамхи//Хамха цхъана орамах хилар? Иза дара дора:

1. Ша Страбона меттиг гойтуш хилар — «Троглодиташна дехъа хамекиташ а, дукхаюурш олуш къаьмнаш ду...».

2. Хамекиташ, хамхи//хамха цхъана догІучу аьзнашца хилар.

Амма тахана иза тоьаш дац, кхоччуш и дешнаш цхъана догІу ала. ТІаккха а кхузахъ вай таханлерачу хамхи//хамхана а, Страбонан хамекиташна а юкъадоьлла ши эзар шо тидаме эцча, гІуллакх кхин а чолхе долу, хІунда аьлча Страбонан хенахъ (вайн эра дІадодалун юьхъ) хамекиташ-хамхой баьхна хила мега аьлла гайтинчу меттехъ хІинцалера хамхой боцуш вайнехан кхин а, я кхечу къаьмнийн тайпанаш хилла хила а тарло, къаьсттина а вайнехан а, я кхин тїедаьхкинчу къаьмнийн а (аланаш, сарматаш и. дІ. кх. а) тукхамаш дІасакхелхаш хилла хилар тидаме эцча муххале а.

Цундела юьйцуш йолу цІераш цхъана орамах хилар чІагІдарехъ доккха маьІна долуш хир дара цу дешнийн этимологи къастор. Ткъа иза хьалхалерачу талламашкахъ дина дац.

Кхузахъ тхан Іалашо тхешан таронашка хьаьжжина и гІуллакх цхьалха даккхар ю. Иза дац кхоччуш и гІуллакх тхьогга дІанислур ду бохург а.

Хамхи (вариант Хамха) хІинцалерачу гІалгІайн кхетамца 1944-гІа шо тїекхаччалц иштта цІе йолу юрт лаьттина меттиг а, цу юьртара схьабевлла гІалгІай а билгалбеш дешнаш ду. Ишттаниг кІезиг хаало вайнехан ономастикехъ, хІунда аьлча дукха хьолахъ юьртахойн цІе тІе суффикс кхетарца кхоллалуш хиларна; дуста:

ТІаргІам — тІаргІамхой «таргимхойцы»,

Наьсарие — наьсархой и. дІ. кх. а.

Ткъа оцу дешан масех маьІнехъ лелоро гойту иза маттахъ суффиксашца дошкхолладалар юкъадалоза долчу хенара, дошкхолладалар дийна дешнаш вовшадетталуш а, цхъа дош масех маьІнехъ лела а хилла хиларан заманера шира дош хилар. Ткъа иштта шира дешнаш дукха хьолахъ цхъана дешдекъах а, лаьтташ, дукха маьІнаш долуш а хилла, вайнеха маттахъ, кхечу иберийско-кавказски меттанашкахъ а санна ду⁵; хьовса: нохч-гІалгІ. пхъа — цІи, адам, адам деха меттиг, юрт, лам — «гора», лам — ламанхо, а — арие, а — арахъ вежа стаг, дуста:

шира дешнаш: а а вац хьо, лам а вац хьо, оьрсийн маттахь: не степняк ты, не горец ты⁶ и. дІ. кх. а.

Меттан кхиарехь иштта цхьана дешан декъах лаьтта дешнаш вовшах а детталуш чолхе дешнаш кхолладелла, ткъа уьш дукха хьолахь масех маьІнехь лелаш хилла, масала: пхьагал — делан цІе, пхьагал — эхка (пхьа+гал); цхьогал — делан цІе а, эхханан цІе а (Цхьа+Гал), стигал//сигал — делан цІе юьхьанца, тІаккха хІинца долчу маьІнехь (сие//стие+гал); ЦІамат — делан цІе, меттиган цІе (ЦІа (→ЦІу)+мат) и. дІ. кх. ⁷.

ТІаьхьюо оцу тайпанчу чолхе дешнашна тІе къаьсттина а меттиг билгалъеш долчушна дошкхолладаларан суффиксаш кхетий, адаман юьхьан маьІнехь и схьадаьлла, деха меттиг гойтуш дош кхоллалуш хилла.

Вай юьйцуш йолу топо-этноним ю оцу тайпанчу дешнех. Иза лаьтта хІор а цхьана дешдекъех лаьтташ йолчу шина лардах: ха (→хи//хий), мх (← мах//муох⁸), -й//ие — меттиган суффикс (дуста: Ачалкхие, СогІалчие, Алхастие — яртийн цІераш. Юьхьанца чеккхенехь дифтонг -ие хиллехь, иза тІаьхьюо и — не ерза а тарлуш ду, къаьсттина а оьрсийн меттан тІеІаткъам тидаме эцча. Дуста, масала, оьрсаша нохчийн, гІалгІайн яртийн цІершкахь -ие метта -и далош хилар: АтагІие — Атаги, Ачалкхие — Ачалуки и. дІ. кх. а. Юьхьанца дуьйна а оцу дешнашкахь и чаккхе хилла хила а мега ала йш ю, къаьсттина а дифтонгаш вайнехан меттанашкахь тІаьхьюо гучаевлла хилар тидаме эцча муххале а.

Оцу тайпана Хамхи лаьтта ишттачу декъех: ха (→хи//хий), мх (← мах) (мах ← муох (а→уо), й//ие. Гуш махиллара, ши а дакъа а фонетически агІор хийца а делла, ткъа иза иштта хила догІуш а ду: хьалхарчу декъера хила дезачу и метта долу а (ха) иза шолгІачу декъехь хиллачу, амма хІинца охьадоьжначу -а тІеІеткъамаан жамІ ду (мх ← мах).

Дийцинарг иштта хила тарлуш хилар гойту цхьаболчу гІалгІайн къамелехь цу дешан хамах//хамха вариантш хааелла хиларо а. Иза цу гІуллакхан лингвистически агІо ю. Ткъа социальни агІо а ю цуьнан.

Гучадаьлла ду нахски меттанийн дукхах йолу этно-топонимаш, кхечу иберийско-кавказски меттанашкахь санна, делийн, цІуйн цІерийн орамех лаьтташ хилар; хьовса, масала, иштта йолу топонимаш, къуббийн цІерш: Ауш-Сиела, Гальерд, ТІумгІойн-ерд, Ауш, Гал, ТІумга делийн, цІуйн цІерех схьаевлла йолу. Кхузара ю тІаккха гІалгІайн тайпанийн цІерш: Аушнаькъан (АушевгІар), ТІумгІой-наькъан, Галай-наькъан (гІалгІ. наькъан нохчийн некъий бохург ду). Хьовса иштта нохчийн: Эрснуой//Эрдснуой, ЦІуонтаруой Эрд, ЦІу бохучу хьалхалерачу делийн цІерех схьаевлла йолу тайпанийн цІераш. Ткъа юьхьанца-м меттигийн, яртийн цІерашкахь хилла уьш (хьовса:

Эрдсана, Цюьнтара ярташ), ткъа тIаьхьуо цу яртийн цIерех схьаевлла тайпанийн цIераш -уой суффиксан гIоьнца⁹.

Дукхаделанаш лоручу динехь берриг Iаламехь, юкъараллехь хуьлуш болу хийцамаш, дахарехь маьIна долу кхин хIумнаш чIогIа лоруш дела вой лелош а хилла, церан шайн дела-верас а хилла.

Иштта дела вой лоруш хилла Малх, хи, мох, стигал и. дI. кх. а. Церан шайн деланаш-верасаш а хилла; масала: Ма — маьлхан дела, цу дашах ду малх боху дош а, сиела-стигалан, стигалан хаьштиган, дорцан дела, кхузара ду стигал (Гал — делан цIе), Элта — дийнатиин, тIаьхьуо ялтийн дела (ялта элта дашах ду¹⁰). Механ верас — меха нана хилла, хи верас — хи нана хилла и. дI. кх. а.

Оцу тайппана гIуллакхаш хааделла ду кхечу къаьмнийн а — славянийн, хIирийн, тюркийн и. кх. а. Иштта оьрсийн хин верас хилла Русалка, ХIирийн — Донбеттар, тюркийн — Сувапа (Хи нана, сув — хи, апа — нана) и. дI. кх. а¹¹.

Вай дуьйцуш долчу дашехь, лакхахь гайтина ма-хиллара, ши лард ю, хIора а ша-ша къаьсттина кхетам а гойтуш: ха (→хи//хий), мха (← мах) «муох», лакхахь аьлла ма-хиллара, шен-шен дела-верас а волуш — хи нана, меха нана.

Оцу тайпана дешнийн кхетамийн вовшахкхетаро кхоьллина шина делах юкъара цхьадела а — Хи меха нана. И ши дош а, церан деланаш цхьана кхетар и Iаламан ши хилам — хий, муох вовшийн гергара, юххера хилар а, вовшашца уьш йозуш хилар а ду. Иштта хьалха мох а болий, цо мархаш меттах йохий, долало догIа, мох ца баьлча мархаш ца йогIу, делах догIа а ца догIу. Цул сов, мохо догIу лаца а лоцу, цецо санна. ДогIа ца деача хин къелла а хIутту — дакъало догIу хиш, Iаьмнаш, гIунаш и. дI. кх. а. Вайнехан хьалхалерачу кхетамехь, хи шина тайпана хилла — стигалан, догIанан хи я догIа хи, лавттан хи — ТIуб-хи. И ши а хи а деа а дарбане а лоруш хилла. Чу йоза тIехь долу кехат диллина хIинца вайнаха а, кхечу къаьмнаша а хи молуш хилар цу генарчу хенара схьадеана лавт ду.

Кхузара ду вайнехан молха — дош, иза молу-хи «питьевая вода» дешнех кхолладелла юьхьанца, ткъа хIинца маьIна хийцаделла, вайна ма-гарра ду иза.

Гайтина йолу догIанан, механ уьйр маттахь а хааелла ю. Иштта, масала, халкъан маттахь аларш нисло: хих, мехах ларло, хи-механ ун и. дI. кх. Оьрсийн а ду цамгар маьIнехь олуш: с воды приключилось, «хих яьлла (даьлла)», с ветра приключилось — «махах яьлла (даьлла)» и. дI. кх. а.

Дуккха а къаьмнийн хадисашкахь хийн, механ уьйр гойтуш материалаш дуккха а яло таро яра. Ткъа вай дуьйцуцу дашехь и ши а хIума вовшаххоттаелла хилар, халкъан кхетамехь а

санна (ткъа маттан, кхетаман уьйр хилар Илмано гайтина ду) тамашийна дац. Иштта вовшах ийна механ, хин ши дела а, хIор зудчун вастехъ шайш хилла волу — хин нана, механ нана — Химеха нана. Кхузара ду дацдина аьлла кхолладелла, хIинца наггахъ бен олуш доцу нохчийн Хиёмхиг (← химеха-ниг). Иштта олу вай хIинца йоккхачу ирчачу зудчух. Иза химеха нана бохучара кхолладелла, нана охъа а доьжна, лах-дара -жималлин суффикс, -иг (-ниг) лардана тIе а кхетта. Ишттаниг маттахъ хааделла ду, масала: Дарзалг — дарза нана бохучара (суффикс лг), тушуолиг тушуол куотам бохучара, ткъа тушуол котам бIаьстенан, бераш даран, Iаламан беркатан (ткъа дерриг дозу догIанах, махах) дела-верас хилла. Дуста иштта: гIалгI. муцIолг (му ← — ма — малх, цIу — цIеран, кхерчан дела, -лг — суффикс, нохч. ЦIуоьмалг. Кхузара ю хIокху сохъта а йолу гIалгIайн, нохчийн фамилеш: МуцIолговы, ЦIоьмалговы, юста иштта юьртан цIе МоцIара (Нашха), -ра — суффикс. Иштта хааелла ю божарийн цIераш МоцIа, ЦIома оццу орамех (мо, цIа) лавтташ йолу. Кхузара схъаьллa фамилеш: Мациев (МоцIиев), Цомаев (ЦIомаев), дуста: Хъаьжа-Iела, Iелахъаьжа (дак'бош тIаьхъа-хъалха дIанисделла хиларан масал). Иштта ю оьрсийн туьйранашкахъ хуьлчу Кикимора, манья, яга олучу нохчийн хемхиг санна, ирча, цIармат а йолуш, хийн, механ, дарзан нана ларалуш, царна куьйгалла а лелош зуда. Кхечу къаьмнийн туьйранашкахъ а ду иштта васташ. Уьш дика а, вон а шайгахъ долуш васташ ду. Амма дукха хьолахъ вон долу цаьргара. Ткъа шайш цIармат, ирча. Ткъа цуьнан а шен цхъа бахъана ду. Иза иштта ду.

Дукха деланашна корта беттачу заманахъ оцу Iаламан гIуллакхийн деланаш — меха нана, хи нана, иштта кхиберш чIогIа лоруш беа, сийлахъ хилла, ткъа цхъа дела ларар коьрта долуш хилла долу керста дин а, бусулба дин а тIедеача цу хъалха хиллачу деланийн сий дайна, уьш а, цара лелориг а дош ца хетачу даьлла гIуллакх. ХIинца цаьрга цабашараллица хье-жар кхолладелла. Кхузара ду нохчийн Хемхиг, оьрсийн Кикимора, Яга, манья санна цIармат гайтина хилар.

Цул сов, цара лелош долу гIуллакх а, дукха хьолахъ дош ца хетаре а долий берийн ловзаре доьрзу. Иштта ду вайнехан Туьшах ловзар. (Туш — дела хилла) «Гал гIожмех ловзар» (Гал—дела хилла) и. дI. кх. а. Ишттаниг кхечу къаьмнийн а хааделла ду.

Кхоччуш Хамхи//Хамха//Хамах а, Страбонан Хамекиты цхъаь ду ала новкъа дерг тIаьхьарчу хорманехъ чаккхенехъ долу -т — аз ду. Оха, хъалхалерачу тхешан талламехъ аьлла махиллара, иза я гуьржийн меттиган суффиксан -ети дакъа ду (хьовса, масала, Ингушетия, Хевсуретия и. дI. кх. а). Ткъа ишттаниг хила тарлуш ду Страбонан нана Гуьржехара хилла

хилар а, ткъа иза ша Диаскури олуш хиллачу Iаьржачу xIорда йистехъ, хIинцалера Сухуми юххехъ хиллайолчу грекийн гIа-лахъ вина хилар тидаме эцча. Амма ккечу агIор а хила тарло. И -т вайнехан меттиган тIие гойтуш йолчу топонимашкахъ яьр-жина йолчу суффикса-дештIаьхьенан -тIие// -тIа дакъа хила а тарло: тI ← т ← д тарлуш ду. Иза иштта хила мега бохург сов долу Хамха//Хамхи лаьттина меттиг Iаьс-хи йистерачу лекхачу меттехъ лаьтташ хилла хилар тидаме эцча. Дуста нохч. ГIойтIа, ГихтIа, гIалгI. IастIи и. дI. кх. Вайнехан вариантшна а, Страбонан вариантана а юкъахъ йолу важа фонетически баш-халлаш -х/-к дош аларехъ тилкхазваьлла ларамаза нисъелла хила а мега, я Страбонна а, я цуьнан гIоьнчашна а башха вайнехан меттанаш дика ца хууш хилла хиларна нисделла хила а мега ишттаниг. Цул сов, цу вариантшна юкъайоьлла 2 эзар шо гергга хан а ю кхузахъ тидаме эца езаш.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960.
2. Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен. Известия ЧИНИИЯЛ. Т. VII. Вып. I. История. Грозный, 1964.
3. Там же. С. 51—52.
4. Мужухоев М. Б. Средневековая материальная культура горной Ингушетии. Грозный, 1977.
5. Картлис Цховреба (история Грузии). Т. I. Тифлис, 1906. С. 5—6.
6. Яковлев Н. Ф. Материалы для кабардинского словаря. Вып. I, М., 1927.
7. Чокаев К. З. Морфология чеченского языка. Ч. II. Грозный, 1970.
8. Современный вариант муох, но древняя структура выявляется в формах косвенных падежей; см. дат. пад. махана, эрг. пад. махуо и т. д.
9. Дешериев Ю. Д. Современный чеченский язык. Ч. I. Фонетика. Грозный, 1960.
10. Далгат Б. Древняя религия чеченцев. Владикавказ. 1895; Шамилев А. И. Религиозные верования чеченцев и ингушей и пути их преодоления. Автореферат канд. дисс. Грозный, 1963.
11. Афанасьев А. Н. Дерево жизни. М., 1983.

ДАИМ А ОЛУШ ХИЛЛИЙ-ТЕ ОРГАНАХ ОРГА?

Муьлххачу а нохчочунна дика довза а девза, цхьа шатай-па ойланаш а кхуллу Орга бохучу дашо. Орга! Эзарнаш шерашкахъ сийначу стигале баххьаш кховдийна лаьттачу Кавказан лекхачу лаьмнашкара сийначу Терка тIе хийла йорт йиттина цо. Цу хенан йохаллехъ Кавказехъ хилла болчу историн хий-цамийн къоьжа теш, Орга, хьан шийла хи мийлина скифийн, кипчакийн дойша, хьо цистина аланийн, монголийн мох санна масачу дошлойн ардангаша. Халкъан иллешкахъ а, дийцарш-кахъ а хийлазза декна Орга. Хьехийна иза оьрсийн сийлахь-

воккхачу поэто М. Ю. Лермонтовс шен лийройцчу «Измаил-Бей»
аьлла йолчу поэми тӀехъ:

Шумит Аргуна мутною волной;
Она коры не знает ледяной,
Цепей зимы и хлада не боится;
Серебряной покрыта пеленой,
Она сама между снегов родится,
И там, где даже серна не промчится,
Дитя природы, с детской простотой,
Она резвясь, играет и катится! —

Зевне дека Орга нохч-гӀалгӀайн кӀоман литературехъ. Маса-
ла, яздархочо Мамакаев Мохьмада шен «Орган тӀехъ сатесна»,
аьлла йолчу стихотворени тӀехъ иштта яздо:

...Ткъес тоьхна кӀегина хьун цхьалха ели,
Болатан бос керчош догӀу вайн Орга;
Ламанан буьрса хи кӀийсаме дели,
Берд берде белхабеш, хи догӀу кӀОрга.

Ткъевнаца ӀаржӀелла тӀейоьжна стигла
Органа тӀехъ екхарна воккхаве тахна.
Вайн Ӏуьйре хестаеш чӀегӀардиг лиела.
Орга хьо эшаршца декалахъ майрра.

Органан цӀарах язйо вайн яздархоша дийнна произведенеш.
Иштта язйина Н. Музаевс шен «Органан тогӀехъ», аьлла йолу
повесть. Цуьнан цӀарца ду альманах «Орга» а.

БӀешерашкахъ казариин, аланийн шина пачхьалкхан доза
хилла лаьттина Орга: малхбузехьа аланаш, малхбалехьа каза-
раш, тӀаьхьо кипчакаш болуш а хилла и доза. ХӀокху сохьта а
Органал дехьарий, сехьарий олуш беш болу тӀаьхьабисина бе-
къам цу буьрсачу ширачу заманийн теш бу. Вай дуьйцуш дерг
бакъдеш болу хаамаш болуш бу меттан а, археологин а, этногра-
фин а, антропологин а Ӏилманашкахъ. Тахана а гуш ду шайн
гӀиллакхашца а, амалца а, буьйцуш болчу маттаца а Органан
малхбузехьарий, малхбалехьарий вайнах бекъалуш хилар.

Органан леларан некъ хьалхенгахъ кхечу агӀор хилла. Иза
цхьана хенахъ хӀинца Дубин-Эвла лаьттачу меттигехула охьа-
ихна, БелгӀатойн-Эвла лахахула аьтту агӀор дӀадоьрзий, Мес-
кар-Эвлана юххехула, хӀинца «Шекаран», «Пищемаш» заводаш
лаьттачухула охьадоьдуш хилла цуьнан цхьа га, ткъа важа га
Чечанний, Йоккхачу-АтагӀанний юккӀехула аьрру агӀор дӀа а
доьрзий, Ханкалахула (Шина Суьйраюкъ) охьадоьдуш хилла.

Жима АтагІа а, Йоккха АтагІа а Органан тогІи чохь, цхьана хенахь цуьнан хи леллачу меттехь йиллина ю. АтагІа бохург гІумкийн а, иштта кхечу а тюркски къаьмнийн маттахь хи тІедолу меттиг (оьрсаша пойма олу ишттачу меттигах) бохург а ду. И ший а дош тюркски ду (хьовса: гІумкийн ТугІай).

Дуьнен тІехь долу массо а хІума хийцаме ду. ДІаяханчу хенан йохаллехь кхечу тайпанан йоккхуш хилла Органан цІе а. Хууш ду вайн зама тІекхачале долчу 1-чуй, вайн заманан 1-чуй бІешерашна юккхехь ваьхна волчу гречески географа Страбона шен «Географи» аьлла болчу балха тІехь, Органах Арагу аьлла яздина хилла хилар (хила-м АрагІу хилла иза, амма грекийн маттахь и шатайпа элп гІ цахиларна кхузахь ма-гайтарра далийна Страбона и дош). Ткъа вайн заманан 30-чу шерашкахь а маьлхаша АргІум, АргІу, ЖІарахоша АрагІва олуш а хилла цунах. (ЖІарахойн маьлхашна дехьа пхийшна юххерчу ЖІарие олучу юьртахь хилла болчу вайнахах олу, амма цу юьртахь хІинца бац уьш).

Кхузахь вай дуьйцуш дерг ЧІаьнтийн Орга ду. Цунах ЧІаьнтийн Орга хІунда олу тІаьхьа дуьйцур ду вай. Амма Шаройн Органах а олуш хилла АрагІу//АргІу//АргІум, Шаройн (я Ши-къаройн) тІе а тухуш.

Пхи-ялх шо хьалха Шеларчу цхьана воккхачу стага «Іаьржа айгІар» олуш хезира суна Органах. Цо кхечухьа а иштта олуш хиларна тоьшалла а дира. Суна кхечара а иштта олуш хилар хааделира. Итон-Кхаьллахь айгІарие охьавехьна олу, Органо охьавехьна олучу маьІнехь. Дикка хІуманаш дагадахкий-тира суна цу гІуллакхо.

Хин бос билгалбеш цІе хааела ю, масала, ЦІен ахк (Галан-чІож), Іаьржа ахк (Веданан район), иштта хьовса: оьрсийн Черная речка, Красная речка, тюрк. Карасу (Іаьржа хи), Сары-Су (можа хи) и. дІ. кх. а.

Ткъа вайна хууш ду Орга Іаьржа хилар (иза иштта басахь цуьнан бердашкахь тІулгаш хилар ду). Делахь хІета, цхьана заманахь Іаьржа Орга олуш хилла-кх Органах, нийсса аьлча Іаьржа АргІум, АргІу, ша тІаьхьо айгІарехьа дирзина долу, те-ра хиларах доьзна халкъан матто цу тІе далийна иза. Иштта-ниг хуьлуш ду маттехь.

Цул совнаха, Кавказехь кхечу хийх а олу иштта. Масала, Хевсурская АрагІви (дуста: жІарахойн-АрагІва бохучах). Кху-захь «г» элп «гІ» элпаца хийцаделла, гуьржийн маттахь «гІ» элп ду. Тушетская АрагІви (хевсураш, тушинаш — уьш хьалха вайнехан тайпанаш хилла хилар Іилманехь билгалдаьлла ду). Белая Арагви, Черная Арагви (дуста: хьалха вай далийна Іаьр-жа аргІум, Іаьржа айгІар). Делахь хІета, вай и цІераш яьхна-чу меттигашкара хийш цхьана цІарца хилла хилар а, ткъа и цІе догІуш долу хи бохург хилар а гуш ду. Цул совнаха, цу

меттигашкахъ цхъана хенахъ цхъа мотт буйцуш долу къам дахна хилар а, гучудоккху оцу хьоло. Иштта хаамаш исторехъ а хаабелла бу. Амма цуьнца чекхдолуш дац и гIуллакх. Дашехъ «Аргу» хьалха долуш йолу хийн цIераш Кавказехъ кхечу районашкахъ а гучуевлла ю. Иштта ГIебартахъ Аргудан (дан — хIирийн-аланийн хи бохург ду), цара «Аргу» бохучунна шайн маттахъ «хи» (дац) бохург тIе а тоьхна кхоллаелла и цIе. Ишттаниг хуьлуш ду топонимехъ; хIирийн махкахъ Ардон («Ар» бохучохъ «гу» охьадоьжна, дон-хIирийн-хи) хийш ду.

Кхечу, Кавказан арахьарчу меттигашкахъ а хаало и цIе, масала, скифийн маттахъ. Амма кхузахъ ларамаза нисделла хила а мега и цIераш цхъаьнаяр, ткъа и дешнаш гергара хила а мега, къаьсттана академикаша Марра а, А. Джавахишвилискифаш кавказан къам хилла аьлла бина болу чIагIамаш дагалаьццIа муххале а. Мухха делахъ а вай ялийна йолу Кавказара цIераш цхъана ораман а, цхъана меттан а ю ала йиш ю вайн, ткъа и цIераш догIуш долу хи бохучу маьIнехъ хила декхар а ду.

ХIинца долчу Кавказан меттанашкахъ лелаш яц и цIе, амма хьалхенгахъ иштта хилла хилар гуш ду. Ткъа вайнехан цхъана доккхачу, охьадоьдучу хих Орга олуш ду хIинца а. Генна хьалха вайн маттахъ охьадоьдуш долу хи оцу ялийначу цIерашца билгалдеш хиларан лар юй-те, аьлла, хета иза а. Аренагахъ ахк олу ламанах охьадогIучу хих, ткъа Шуйтахъ а, Итон-Кхаьллахъ а Арка//Арк олу. Орга//Аргу цIеран орамах дуй-те, аьлла хета и дош. Нагахъ и иштта делахъ Аргу//Арагви боху цIе, ламанан догIуш долу хи бохучу маьIнехъ вайн меттан хилар дуйцийла йоцуш ду. ТIаккха цуьнан этимологи аьжа — «копать» аьлла хила а еза.

Хууш ду Орга ший хилар — Шарой Орга а (Шикъаройн Орга а олу цунах. Шаройн Орга, Шара бохучу юьртан а, меттиган а цIарах ду. Шикъаройн-Орга Шикъара бохучу цу Шарарчу юьртан цIарах ду). ЧIаьнтийн-Орга а (ЧIаьнтий бохург чIаьнтийн бохучу тайпанан цIарах ду).

Амма кхузахъ кхин цхъаь ду. «Чантио» олучу Органан коьртучу меттиган цIарах хила а мега и цIе. Схьахетарехъ, чIаьнтий шаьш а цигара схьабевлла хила мегахъ а бу.

Ткъа Итон-Кхаьлларчу чIаьнтийн дийцарехъ и тайпа Гуьржийчуьра схьадеана ду кхуза, шайна хьалха ваьлла Итон а волуш. Цара дийцарехъ, оцу Итона и юрт йилларна аьлла цунах «Итон-Кхаьлла», кхузахъ тидаме обцур вай гуьржийн хIокху сохьта а Итонашвили бохуш фамили хилар.

Оцу дийцаран боцца чулацам иштта бу. Гуьржийчуьра ваха охьахаа меттиг лоьхуш вогIуш хIинца Итон-Кхаьлла йолчу метте кхаьчна Итон. Лаьтташ шен карара гIаж а йоьллина

охъавижина иза. ХІара самавалале хъозано гІожа тІехъ бен би-на хилла.

И гІуллакх дикачу агІор тидина, кхузахъ шен дахар берка-те хир ду, аьлла, цига ваха охъахиъна Итон. Амма и мохк диш-нийн хиллачух тера ду. Дишний шайш лакхахьо «Дишний Мер-ка» олучу меттехъ хилла. Итон хІора аьхка гурралц церан даьхний дажо дезаш хилла. ВІаьста дишнаша Итон волчу охъа чулохкуш хилла даьхний, ткъа Итона гурралц дажа а дой, хьалалохкуш хилла. Иштта хан дІайоьдуш Итонна кІант вина. Дишнийн элан хаза йоІ шен кІантана ехна Итона. Дишнийн элано елла Итонан кІанте шен йоІ. И цо луш дишнаша аьлла хилла шайн эле: «Вайн жи бинчу коьмо маІа тухурий-те хьу-на?» Ткъа цуьнан маьІна — и хьайн йоІа вина кІант дуьхьал ваьрий-те хьуна бохург хилла.

Цхъа хан яьлча дишнийн элан йоІа Итонан кІантана кІант вина. Ша гІеххъа андаваьлча оцу кІанта хьаттина боху шен де-га: — Ва дада, хІара даьхний гурралц дажа а дой, дишнахош-на хьала хІунда дуьгу вай? — аьлла. Дас дийцина цуьнга до-луш дерг.

Ша гІаметтахІоьттинчу хенахъ, цкъа охъалаьхкина шен не-наден даьхний, хьала ца лохкуш шайна дитина кІанта. Цул тІаьхъа дишнийн элийн, чІаьнтийн тІом хилла. Дишни элий эш-на, церан чІаьташна тІехъ долу олалла доьжна. Иза билггал маца хилла хууш дац. Амма хиллий хууш ду. Цу хенахъ Диш-ний Меркара дІабахана. Дишний гІалгІашна юкъахъ а, хІираш-на юкъахъ а бу. Уьш ЛьяновгІар а (гІалгІашна юкъахъ), Дуда-ровгІар а (хІирашна а гІалгІашна юкъахъ бу).

Иштта, оцу Чантио олучу Орга схьадолучу меттера схъаюй-те оцу Органан ЧІаьнтийн Орга цІе аьлла хета, ткъа шайш чІаьн-тий гуьржашна юкъара баьхкина бу бохург тидаме эцча-м муххале а.

Дубин-эвла юххехъ Шаройн-Оргий, ЧІаьнтийн Оргий вов-шахкхетий цхъа Орга хуьлий дІадоьду. Амма басца а къаь-сташ ду и ши Орга. Шаройн Орга сирлуо ду. ЧІаьнтийн Орга Іаьржа ду. Делахъ хІета «Іаьржа АйгІар» алар ЧІаьнтийн Ор-ганна тІедогІуш ду. Делахъ а АйгІар олий далаш меттигаш а ю (Итон-Кхаьллахъ). Хан-зама яларца нохчийн маттахъ и дош— АргІу//АргІум долчара Оргу хилла маттахъ хуьлуш болчу чохъьарчу хийцамийн законашца дозаделла. И гІуллакх иштта хилла: АрагІу аьлла йолу юьхьанцара хорма юккъера а охъа-доьжна АргІу хилла, цхъайолчу меттигашкахъ тІетухуш хилла йолу суффикс -м дІаяьлла йисина, цу дешан чаккхенгахъ, дол-чу -у-на Іеткъам бахъанехъ дешан юьхьера, а→о — хъа дирзи-на — ОргІу хилла, гІ→г дирзина — Оргу хилла. Вайн орфогра-фехъ хІинца цу дешан чаккхенахъ а яздахъ а, ала ма-аллара,

яздеш хилча Оргу аьлла яздеш хила дезаш а дара и дош. Амма вайн меттан йозанан традици вайн йохо таро яц.

Вайна ма-хаъара, оьрсаша Аргун олу Органах. Оьрсийн маттахь шатайпа нохчийн аз «гI» цахилар бахъанехь ду цу да-шехь гI-на метта «г» нисдалар а, ткъа «м»-на меттан «н» чак-кхенгахь нисдалар а лерича (цул сов «н», «м» чIогIа цхъатера а ду) и дош хьалхенгахь нохчаша АргIум адарна тIера схьа-деана оьрсийн матто.

МОТТ СХЪАБАЛАРХ А, КХИАРХ А ЛАЪЦНА

Мотт схъабалар бохург уггар халачех лоруш ду меттан Ил-манехь, ткъа кхоччуш таханалерачу дийнахь къаьстина а дац.

Адамаша дукха хьалха дуйна а тIе тидам бахийтина хил-ла, мотт мичара схъабаьлла те бохучу гIуллакхана. Цунах лаьц-на цхьацца кхетамаш кхоьल्लीна цара. Царех коьрта берш ишт-та бу.

1. Мотт дуьнентIехь хуьлуш долу цхьацца татанаш билгал-дечу аьзнех схъабаьлла.

2. Адамаша я шайна там хилча, я хала хетар хилча, ишт-та кхечу агIор а кхуллуш долчу айдардешнех (междометех) схъабаьлла мотт.

3. Адамаша гул а делла барт бина, тов, шаьш лелош йолчу, хIуманех я Iаламехь, юкъараллехь хуьлуш долчу гIуллакхех ишта я вуьшта цIе йоккхур ю вай, аьлла. Иза бух боцуш ха-бар хилар гойту иштта барт ба адамаш мотт хууш хила дезаш хилла хиларо. Ткъа и хууш хилча цара шолгIа а и кхоллар догIуш дац.

Важа ши теори а яц вайн марксистски Илмано кьо-балъеш.

Вай кьобалйина тIеоьцуш йолу теори — иза марксистски теори ю, мотт кхоллабалар адамаша шаьш тобанехь цхъана де-хаш долчу хена вовшашца балха тIехь а, Iаламаца а, шаьш санна долчу кхечу тобанерачу адамашца латточу кьийсамехь, вовшашца уьйр, хъа-са латто дезаш хилла хилар. Ткъа иза дуьз-зина маттаций бен хуьлийла яц.

Мотт кхоллабалар адам кхолладаларца дозуш хилла хIу-ма ду.

Ткъа иза, марксистски Илманан буха тIехь аьлча, маймалх дозуш ду. Ткъа и маймал цхъа ша тайпа, хIинца долчу май-малех къаьсташ хиллачух тера ду. Ткъа хаттар хIутту, хIинца долчу маймалех хIунда ца хуьлу адам, аьлла. Иза, цкъа-делахь, деххачу хенахь хуьлуш гIуллакх ду, шолгIа-делахь, и адам шех схъадаьлла маймал адамехъа дерзар цхъа чIогIа хала киртиг

тҕехҕоҕттина вовшийн а, кхечу дийнатийн а дилха даа дола-
деллачух тера а ду, ткѡа цо цуьнан хѡе а, деҕІан кеп а тоди-
на, адаман куьцехѡа дерзо долийначух тера ду. Цул сов, хѡуьн
тҕехула кхиссалуш лела а, юуш йолу буц а яьгна я, кхечу аҕІор
дҕаяьлла эрна арахѡ дисина маймал тҕаьхѡарчу шина кога тҕе
хҕоҕттина лела доладелла. И бахѡанехѡ цуьнан куьг, гҕуллакх
дан а, герз лело а паргІат даьлла, гонах хѡажар шорделла,
бҕаьрг серла баьлла, хѡаж айбаделла, хѡекѡал ирделла. Ткѡа
жигиган чам кхеттадолу иза шена ижу лохуш, ша саннарш а,
кхийолу дийнаташ яйаре даьлла. Ткѡа и гҕуллакх карахѡ ира
герз ца хилча дан хала хилла. Цундела я даьІахк, я гҕаж, я
тҕулг ира бой, царех талларехѡ пайда эца доладелла. Цул сов,
тобанехѡ и гҕуллакхдан дезаш хиларо мотт кхоллабаларан гҕул-
лакх кхѡьллина. Миллионаш шерашкахѡ дахделла и гҕуллакх.
Хҕинцалерачу адаман куьце 40 эзар шо хѡалха кхѡьчна боху
Хҕлмано адам. Уьш дерриг хаарехѡ, доккха дакѡа лоцу архео-
логис.

Юѡхѡанца вайн мотт хҕинца санна чолхе ца хилла, цуьнан
грамматика а ца хилла, цѡѡа кҕеззиг бен дешнаш ца хилла,
уьш а хҕинца санна дешнашца ца хилла, цѡѡаца вовшашна
хаам баран маьхѡарийн тайпана, хҕинца долу маймалийн, олма-
зарийн, кхечу дийнатийн а маьхѡарий санна, дешнаш хилла.
Ткѡа хууш ду хҕинцалерачу маймалийн и тайпа хаамаш баран
маьхѡарий 30 тайпа хилар, иштта кхечу дийнатийн а ду и тай-
па маьхѡарий. Масала, шен кҕорнега схѡайола олуш цѡѡа мохѡ
бу шимпанзе, цѡѡа кхерам бу олуш кхин мохѡ бу и. дҕ. кх. а.

Адаман дуьххѡарлерачу меттан дешнаш дукха маьІнехѡ хил-
ла, чолхе доцуш цѡѡана дешдекѡах лаьтташ хилла. Масала,
вай лаккахѡ ма-аллара, пѡѡа-адам, адам деха меттиг ада-
ман цҕи маьІнехѡ хилла. Хҕинца вайнехан маттах схѡабаьлла
болчу бацой маттахѡ юьртах пѡѡе олу. И дош нохчийн, гҕал-
гҕайн ишттачу дешнашца а, кѡамелашца а далош хаалуш ди-
сина а ду, масала, оцу стагана тҕехѡ тхан цҕи ду аларан меттан
гҕалгҕаша оцу сага тҕехѡ тха пѡѡа ба, олу, ткѡа нохчаша и дош
ишттачу дешнийн лардашкахѡ даладо: пѡѡора (зуда), пѡѡѡа
(адам гуллуш меттиг), пѡѡарс, пѡѡар, пѡѡалгҕа, пѡѡалгҕат —
годи тҕера куьган пҕелгашка кхаччалц болу бустам, пѡѡош,
пѡѡола и. дҕ. кх. а.

Иштта вайн ламанан ширачу топонимашкахѡ а хаало и дош:
пѡѡамта (пѡѡамтуой — тайпанан цҕе кхузара схѡаяьлла), Цҕай-
пѡѡеда, пѡѡа куоч и. дҕ. кх. а.

Кѡа бохучу юѡхѡанцарчу орамах схѡадаьлла иштта дешнаш:
кѡѡ — бер, кҕант (дуст. гҕалгҕ. кѡонгаш — кҕентий, нохч.
кѡѡнгий — кҕентий), кѡу, кѡола, кѡовла, кѡалор — чҕаҕо,
кѡие, кѡиелла, кѡа — грех, кѡовсам, кѡиг, кѡиезаг, кѡила,
кѡутҕа, моьлкѡа, мулкѡуой и. дҕ. кх. а. И дош чергазойн-гҕе-

бартойн меттанашкахъ а ду — кьо иза кIант бохург ду; дуста: кьонгаш (гIалгI.), кьонгий (нохч.).

БIа — дашах схьадаьлла дешнаш: бIаь-рг (дуста: ла—лерг, це—церг (ладогIа, це тоха), бIокъажо, бIаьрмециг, бIалгIа, бIаьрла, бIаьштиг, бIар, баIар, бIангIар, бIо (войско), бIонакьост, бIанекъ, бIелаг, баI, бIов, бIоста, бIал (бIелиг кхузара ду), бIагор, бIаьста. Хьалхара б→м→н дирзина оццу орамах ду иштта дешнаш а: Ма — маьлхан дела, малх, моьлкъа, мекъа (гIалгI.), мекъалиг; Мальсаг, моьсаг (цIерш), маIа, мIар, мIаьз, морза, мерза, муоз, моза, накхармоза; Налха (м→н), нах, нох, нохчий; Нашха, Нах-корта, Нохч-Киела, Нахараст (топонимаш), НIаьвла, НIаьна, нана, некх, накхармоза, накха и. дI. кх. а.

ЦIа дашах схьадевлла: цIи, цIие, цIу, цIубдар, цIулла, цIа, цIоьмалг, цIом, цIазам, цIаза пIелг, цIелиг, цIоз, цIудела//цIу-дала, цIормаIа, цIандар; топонимаш: ЦIоьнтара, ЦIунта, Мо-цIара и. дI. кх. а. И цIе ДегIастанан къаьмнийн (жIой, Окушойн кхечера) меттанийн топонимашкахъ а хаало. И кхеташ ду ДегIастанан ораман меттанаш вайнехан меттанаш шайн схьадовларца гергара хилар тидаме эцча. Иштта ю ДегIастанан топонимаш: ЦIудахар, нохч. ЦIадахьруо (даргинский), ЦIумада, ЦIадаса (аварский) и. дI. кх. а.

ЧIа орамах ду иштта дешнаш: чIара, чIана, чIанаваккха (верзина ваккха), ЧIана ваха (даар да ваха бохург ду), чIагIуо, чIу, чIуов, топо-этнонимаш: ЧIиннаха, ЧIента (ЧIиннахой, ЧIентий а кхузара ду), ЧIуо, ЧIуж и. дI. кх. а.

Тха срамах ду иштта дешнаш: тхи, тхов, тхум, тхьуз, тхьоз и. дI. кх. а.

Iа орамах ду иштта дешнаш: Iа — «зима», Iа — «находиться, жить», Iай, Iу, Iам, Iаж, Iуналла, IаьлдаьIхк, Iайла, Iиела (гIалгI. Iиел), Iахар, Iовла-Iалар, Iовларг (кхузара ю Iавларигов — фамили), Iар, Iура, Iуьйре, Iуьйранна, Iурдне (бацб.), Iаха, гоьрга Iу (гоьрга Георгий бохучара дисина, керстадинан лар ю, Iу сийлахь лоруш, дела Iу бохург санна маьIна долуш далийна и ши дош иштта цхьана), Iалара-юьрта цIе а, Iаларуой тайла а кхузара долчух тера ду.

Цу юьхьанцарчу орамашна тIекхетта суффиксаш (дешдакьонш) тIаькьоу кхоллаелла, юьхьанца уьш ца хилла, ткъа уьш цхьацца дешнех кхоллаелла а ю. Иштта ду мотт кхиар. Иза тIаьхьа-тIаьхьа шорлуш, стамлуш саццаза, дахарца бозуш кхуьуш схьабогIу. ХIор дахарехь гучайолуш йолу хIума, кхетам данца билгалболий матта юкъабобду. Дахарехь доцуш дерг маттехь да а дац, хуьлийла а яц.

ВАЙНАХАХ А, КАВКАЗАН КХЕЧУ КЪАБМНИЙХ А ЛИТЕРАТУРЕРА БОЛУ ЦХЪАБОЛУ ХААМАШ

Таргомозиан — иза фарсисийн кІант, кавказан халкъийн — гуьржийн, эрмалойн, нохчийн, чергазийн — верас (П. К. Услар: Древнейшие сказания о Кавказе. Тифлис, 1876), дуста: гІалгІ. Таргим а (Јаманан ГІалгІайчуьра юрт), Таргомозиан а — К. Ч.

Сарматаш, Саурматаш, Язаматаш, Агаматаш — Кавказан халкъаш. Мат (мэотийски хІорд), маэты — Кавказан меттигийн цІераш (топонимаш). Маэташ, маоташ — Кавказехь даьхначу къаьмнийн цІераш (П. К. Услар. Гайтина йолу соч., 446—447 агІонаш); дуста: нохч., гІалгІ. мат (меттиг, метта-мott, жамott, мott — язык, постель); дуста: VII бІешерийн Моисей Хоренский «Эрмалойн Географин» нахчаматьяне (нахча — нохчийн къоман хІинца а лелаш йолу цІе, мат (—муотт), муотт//мат — къам, тайпа бохург санна лелаш хилла хьалхенгахь — К. Ч.

Кура-хий, Арагви-хий вовшахкхеттачуьра меттигаш гуьржашна даиманна а шайн къоман схьадаларан туш хеташ, а шайн политически дахар кхолладелла а, дІадоладелла а центр лоруш а хилла ю (П. К. Услар. Гайтина соч., 308—309 агІонаш). Дуста цунах нохчаший, гІалгІаший шайш ламанан Напх олучу меттера Гих-хи кортошкара схьадевлла лоруш хилар; дуста: Маьлхастара хин цІе Мешхи, гуьржийн цара гуттар хьалха шайш шайх йоккхуш хилла цІе месх, гуьржийн ламчуьра мосхи олу меттиган цІе а, нохчийн маска олу мІайстойн юьртан цІе а (н—м, м ↔ н меттан законашца догІуш ду). Цуьнца цхъана мосхаш юьхьанца Гийна меттиг Кура, Чорех схьадолучу коьртехь а хилла.

Лаьзгаша (лезгинаша) бацойх мосохаш олу, амма иза цара вайнехан бацойх ца олу, ткъа гуьржийн пхийх (хевсурех) олу. (П. К. Услар. Гайтина соч., 312 агІо).

Хьалхалерачу Грецин географа Страбона Къилбаседа Кавказера тайпанаш а сарматаш лоруш хилла. (Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тбилиси, 1954). Иштта аьлла ду академик А. П. Джавахишвили а. Дуста: хьалхалерачу Гуьржийн мехкан тукхамийн паччахь мишкимита (вайн эран VII—VIII-гІа бІешераш), (Г. А. Меликишвили. Гайтина соч.),

нохч. долахь цѣ Митѣа (кхузара ю Митаев фамили). Гуържийн Къилберачу цъхана областах. Са-месхе «Месхин мохк» олуш хилла (Г. А. Меликишвили. Гайтина соч.). Дуста цуьнца нохчи-чобнан ламанан яртийн цѣраш Саьтта, Санда, Сада (Кхузара са — хьалхалерачу маттахь мохк бохург хилла, гуържийн хьалхалерачу маттахь санна, -да, -та — дештѣаьхье ю). — К. Ч.

Севан Ёманна гонах йолчу меттигийн цѣраш Къилбаседа Кавказерачу меттигийн цѣрашца йогѣуш ю. (Г. А. Меликишвили. Гайтина соч.).

Скифский, сарматский меттанашкахь арг — кѣорга бохург ду; дуста: нохч. кѣорга, кѣаг, гѣаггѣ. кѣарги, Орга (хи), чеб. Аргу, итумк. арк, нохч. ахк; хѣирийн Ардон (← арг+дон — хи (хѣир.) гѣебарт. Аргудан (хийн цѣраш).

Гуържийн хьостанийн тоьшаллица Арагви чѣожахь цанараш боху кѣам хилла (И. А. Джавахишвили. Введение в историю грузинского народа. Книга II, Тбилиси, 1950). Цанараш вайнехан хьалхалера дай хиллачух тера ду; дуста: нохч. Цана — мангал хьакхал лекха буц; -р(а) — меттиган дожаран чаккхе. Делахь хѣета Цанараш бохург Цана йолчу меттехь бехарш бохург ду (дуста: ламарой, хьачарой, цѣонтарой (кхузахь а -р — меттиган суффикс); ца (← са) мохк латта, -на. меттиган суффикс, дуста иштта: бацой аьлла долу дош а буц орамах схьадаьлла долу. Цул сов, VIII-гѣа бѣешерерачу «Эрмалойн географи» тѣехь аьлла ду: Аланийн Ков (Дариалан Дарьял) Цанаройн махкахь ду аьлла, ткѣа уьш керста динехь а бу. Хууш ду (хьовса лакхахь) Дарьялан чѣожахь а, цунна гонах а юьйцуш йолчу заманахь вайнах бен кхин кѣам хилла цахилар.

Хьалхазаманан хьалхарчу Азехь (Древняя Передняя Азия) делан цѣ Куера хилла (дуста: нохч. Куьйра, гѣаггѣ. Киер (олхазар), нохч. Куьйра — стеган цѣ. Кхузахь хааелла ю (Евфрат хин йистехь) хиндан аьлла йолу кѣоман цѣ; дуста нохч. Хѣинда — юьртан цѣ (Чѣебирла), Хѣиндой — тайпанан цѣ. Вайнах Гийна хила мега аьлла Евфрата-хи юкѣаметтехь гайтина йолчу Цупани (дуста: Цѣу//Цѣув//Цѣуб) олучу меттехь билгал аьлла хилла Цуба (дуста нохч. Цѣупхьа — Цѣу дела гѣала, юрт) олу гѣала (Г. А. Меликишвили. Гайтина соч.). Дуста иштта Тушпхьа — Урартура гѣала (хьовса лакхахь) — К. Ч.

«Хьалхалерачу Латинийн географи», аьлла болчу балха тѣехь Плинис Къилбаседа-малхбале Кавказехь ду аьлла гайтина скифски тайпанаш даи, саки (журнал. Вопросы древней истории, 1949, № 1, 276 агѣо); дуста: нохч. дѣай — тайпанан цѣ, юьртан цѣ, саг (гѣаггѣ., нохч.), стаг (нохч.). Кхузара ду сай боху дош а, иза скифийн а, тѣаьхьуо вайнехан а тотем хилла (Цунах лаций хьовса лакхахь).

Албани олучу пачхьалкхехь, коьрта кѣам гаргараш олуш хилла (дуста вайнехан гергара). Уьш вайнах бу аьлла ду ис-

торехъ (Е. И. Крупнов, Ю. Д. Дешериев, В. Б. Виноградов, К. З. Чокаев). Уъш кхуза Къилбаседа Кавказера амазонкашца цхъана баьхкина аьлла ду. Алазаньхил дехъахъ албанаш шен эскарца вогулчу Римски полковцах Поймех летта хилла. Цу тIамехъ цаьрца ламарой а хилла. И дерриг а яздина ду: К. А. Тревер. Очерки истории и культуры Албании. М., 1955. Цу балха тIехъ (135 агIо) аланийн кевна гонах бегах бу, аьлла хъахийна бу махолонаш боху нах. Кхузахъ дагалоцур вай хIираша хIинца а гIалгIайх макхалон олуш хилар а, ткъа Армхих Макхалдон олуш хилар а. Иза «макхал хи» — бохург ду. Цу хи тIехъ беха гIалгIай хIинца а. Цундела тиллина царна иштта цIе а.

Урартухъ -да, -та, -хи, -ани тIехъа долуш дукха меттигийн цIераш хилла. Делахъ хъовса вайнехан Мешехи, Гихи, Нитхи, Армхи, Ачхи (хийн цIераш), Гуда, МIайста, Эрсана (яртийн цIераш). Оха бинчу талламашкахъ гучудаьлла ду урартуйн цIерийн гайтина йолу чаккхенаш а, вайнехан далийначу дешнийн чаккхенаш а цхъана маьIнехъ хилар. (Хъовса лакхахъ).

Уггар хъалха Грецехъ даьхна лелеги боху къам протохеттски мотт буьйцуш хилла. Ткъа и мотт орамерачу Кавказан къаьмнийн меттанашна гергара хилла. Грецин гIаланаш Тисба, Теспи хурритски Тешуба, Тишупа бохучу делаца йозаелла ю. (А. И. Джавахишвили. Гайтина соч.); дуста: урарт. Тушпа, Тешуба, вайнехан Туш//Тушол, пхъа — юьрт, меттиг — К. Ч. ХIин ж а хIорда (Каспийское море) йистехъ хилла аьлла гайтина ду сарматийн цхъа тайпа даи (дуста: нохч.) чеб (дIай — юрт а, тайпа а) — К. Ч. ТIаьхъуо Урарту исторически территорехъ хилла долу пхъа — меттиг, юрт ван даше доьрзу; дуста: Нахиче-ван, Се-ван и. дI. кх. а. — К. Ч.

Грекаша урартуйх алароды олуш хилла; дуста: нохч. Iаларой — тайпа — К. Ч.

Хурритски маттахъ (Хъалхалерачу Хъалхарчу Азин къам) деш — тIаьхъенаш дожарийн чаккхенашка йоьрзу. Урартун маттахъ и гIулакх кхоччуш чекхдаьлла ду (А. И. Джавахишвили. Гайтина соч.). И гIулакх нахски меттанашкахъ а долуш ду — К. Ч.

Дуста: хурритски sin, нохч., гIалгI. ши (два); доланиг дожар; шина (стеган). Хъалхалера юьхъанцара хорманаш лач дожаршкахъ гучуйовлу. Ашура, Ану — Ассирийн деланаш, дуста, нохч. Ану, Ашура — зударийн цIераш. Делан цIераш зударийн цIерашка евла йисина хилар хууш ду (хъовса лакхахъ).

Гарбийн юккьерчу бIешерийн историка Масуди тоьшаллица Картлиний (Гуьржимохк), Аланийн гIюпаний (Дариалан-Терка чIодж гIалгI., я Дариял) юккъехъ дехаш ду керстадинан тукум Цанараш (цанарой) (антични хьостанашкахъ санараш (са-

нарой). Церан паччахъех хорискобос олу. Клавдий Птолемейс уш гайтина Албанийн махкана дехъа а, Азин сарматийн махкана дехъа а, Азин сарматийн махкахъ а (Г. А. Меликишвили. Гайтина соч., 125 агІо).

Хеттски пачхьалкхан коърта гІала (столица) — Хаттуша хилла (вайнехан меттанашкахъ и дош декъало иштта; хат, туша (делан цІе, схьаваьлла меттиг), Грекийн хьостанашкахъ нохчех эрмалоша йоккхуш хилла цІе нахчаматеанк — Яксамат аьлла ялийна ю. Цуьнан бахъана грекийн маттахъ и аз хилла цахилар ду.

Наирехъ (иштта а олуш хилла Урартух) Туали, Кандари олуш (ХІІ бІешо) шайн паччахъаш болуш мехкаш хилла (дуста: нохч. Киндаров — фамили, хІирийн Туаев — фамили, хІирийн, вайнехан дукхах йолу фамилеш цхъана орамах хилар хууш ду).

Гуьржийн историко Мерчули Георгийс (Х-гІа бІешо) Къилбаседан Абхазехъ ю аьлла гайтина Шаро олу пачхьалкхе (А. И. Джавахишвили. Проблема истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока. В.Д.И., 1939, № 4). (Дуста: нохч. ламанан Шара олу меттиг).

Кавказан меттанашлахъ яздора А. Тромбеттис — баскски маттана къаьсттина юххера ду абхазо-черкесски, картвельски, схьахетарехъ, нохчийн-бацойн меттанаш. Лезгинийн мотт баскски маттана генаро бу» (хьовса: Н. Немировский. «Из прошлого и настоящего кавказской лингвистики». Известия Ингушского НИИ, т. I, Владикавказ, 1928).

ГІалгІайн дела Тамыз-Ерда ассиро-финикийски Томузу делана а, сумеро-аккадски Думузи (Іалам дендархо), жуьгтийн Тамузу деланашна а гергара ву. Ассирийн и цІе йолуш июль баттаца нислуш бутт а хилла (хьовса: Максutow. История Древнего Востока; (Б. А. Алборов. Ингушское Гальерды и осетинское Аларды балха тІера. Изв. Ингушского НИИ, т. I, Владикавказ, 1928, 410 агІо).

Цагат-ламардон бохучу метте Джейрахан чІажара баьхкина охьахевшина гІалгІай. ХІираша цу меттигах ламардон олу (дуста: вайнехаан лама-ра), дон — хи (хІир.). Ламароша-гІалгІаша кхуза шайн деланаш Очча, Уац а, Тоба а беара. Кхузара ду хІирийн Таба-уац — Илла (Илла — хІирийн стигала къийкъюран а, стелахъштиган а дела). И деланаш вайнехан а хилла. Цагат-ламардонехъ дукха хьалхе дуьйна дехаш ду ши тайпа — ГуццовгІар, КокаевгІар (дуста: гІалгІ. Кок — юьртан цІе). И ши тайпа мичара схьадаьлла хІирашна хууш дац, цигара важа долу тайпанаш мичара ду хууш ду. (Б. А. Алборов. Гайтина соч., 415 агІо).

Ламанан БелгІатой-эвлана юххехъ ши барз хилла. Царна корта тухуш, уш лоруш хилла нохчаша. Цхъана борза цІе

Стелла хилла стиела (хаьштиг), вукхуьнан — Эрда хилла, дуста эрдсанна, (А. Попов, Ичкерия. Сборник сведений о Терской области, вып. I, 264 агIо).

В. Томсенна нохчийн, дегIастанан меттанийн грамматиканийн, этрусски меттан грамматиканийн юкъара цхьана йогIуш меттигаш карийна (Н. Немировский. Гайтина соч.).

Профессоран В. Л. Гукасянан тоьшаллица нахчаматьянаш аьлла йолу вайнехан дайн цIе Моисей Хоренский «Эрмалойн географи» тIехь (VII-гIа бIешо) гайтина ца Iаш, IV-гIа бIешеран эрмалойн хьостанашкахь ялийна а ю. Цу тайппана хIинцалера нохчийн кьоман цIе IV-гIа бIешаре дIайоьду.

Эрмалойн V-чу бIешерерачу историка Фавстос Бузанда шен «История Армении» аьлла болчу белхан 15-чу агIон тIехь (VII-гIа корта) иштта аьлла ду: «...Цу хена Маскутский паччахьо Санесана чIогIа оьгIазвоьдий, шен гергарчу кхечу Эрмалойн паччахьца Хосровца мостагIалла а лойий, гуннех, похойх, таваспарех, хечматакех, ижмахех, гатех, гIуарех, гугарех, шичбех, чилбех, баласицевх, лерсванех, кхечу а тайп-тайпанчу кхелхаш лелачу тукхамех доккха эскар а гулдой, шен дозанах а, доккхачу Кура хих а дехьа а волий, эрмалойн махка сура даржадо...»

Кхузахь цIе яьхна долу цхьадолу тайпанаш вайнехан хьалхалера дай хилла аьлла ду исторехь, масала, гугары, похой.

Цул сов, вайнехан истори Iамош пайда эца хьакъду Ереванерачу Матенадаран аьлла йолчу шена чохь Iалашьеш бIе эзар хьалхазаманан рукописаш, зорбанан белхаш болчу музейх.

Цу рукописаш тIехь хаамаш бу вайнехан тайпанех лаьцна а.

ЦIераш йохур вай цигахь болчу цхьаболчу белхийн:

1. Лазарь Парнеца (IV-гIа бIешо). «История Армении (1774-чу шеран рукопись).

2. Агатангелос (IV-гIа бIешо). История Армении.

3. Фавстос Бузанд (V-гIа бIешо). История Армении.

4. История Армении Фавстоса Бузанда (перевод с древнеармянского М. А. Геворгяна). Ереван, 1953.

5. Гевонд Ерец (VIII-гIа бIешо). История Армении (рукопись 1675 года).

6. Гетум (XII—XIV-гIий бIешераш). История рода рубенидов (рукопись XIII—XIV-гIий вв.).

7. Киракос Гандзакечи (1201—1272). История Армении (рукопись 1664 г.).

8. Товма Мецанеци (1376—1446). История Тамерлана (рукопись 1590 г.).

9. Аристакес Ластивертци (XI в.). История Армении (рукопись 1633 г.).

10. География (XV в.).

11. История Грузии (XII в.) (перевод с грузинского, рукопись 1683 г.).

12. Географическая карта (1242 г.) (рукопись XV в.).

13. Ананий Ширакаци. О строении Земли (VII в.) (рукопись XV в.).

14. Мовсес Хоренаци. История Армении. Амстердам, 1695.

15. Месроп Маштоц (рукопись 1308 г.).

16. Повесть об Александре Македонском (перевод с греческого V века).

И белхаш дукхах берш эрмалойн маттахь бу.

Лахахь ялор вай хЮкху сохьта а Эрмалойн махкахь йолуш йолчу вайнехан меттанашца йогIучу яртийна цIераш.

Арцах (дуста нохч. Арцах (арц+ах суффикс).

Амагу (юста нохчийн лаьмнашкахь хиллачу юртан цIерца — Амга).

Арагюх, Аран, Арени (дуста вайнехан Аре, Ари-овла олуш юрт хилла ЧIебирлахь).

Акко (дуста вайнехан тайпанан цIарца — Аьккхи, меттиган цIарца — Аьккха).

Болораберд (дуста: вайнехан берд — БердакIел (юрт).

Веди (Итумкхаьллахь Ведичу, олуш юрт ю) (дуста иштта: веда, Ведана и кх. а).

Вастара (Ваштара олуш юрт ю Шуьйта юххехь, ваштарой тайпа а ду, Ваштара хи ду).

Гергера (дуста вайнехан гергара).

Гехи (Нохчичохь Гиха олуш хи а ду, ГихтIа олуш юрт а ю).

Геханист (дуста вайнехан Геханайист).

Берд.

Караберд (вайнехан берд).

Малишка (-шка тIехьа долуш дукха меттигаш ю Нохч-ГIал-гIайн лаш чохь: Човхашка, Желашка, Делкъашка и дI. кх. а).

Мулки (Мулкъа олу меттиг а, мулкъой тайпа а ду нохчий). Мулкъ-стеган цIе а ю.

Мартуни (нохчичохь Марта (хи), Мартана-юрт.

Хнаберд (вайнехан а санна -х, -ни, -т, -берд (Хъайбах, Гуьна, Сатта, БердIел) тIехьа долуш дукха ярташ ю Эрмалойн махке тIехь (Ацарат, Хнацах, Шурнух, Гарни, Арзни и дI. кх. а).

И дерриге а хьалхенгахь цу махкаца вайнехан хилла йолу уьйрийн лар юй-те аьлла хета. Цунна мукIарло до эрмалойн историкаша а, меттан Гилманчаша а. Цул сов, цара даре до цхьа-йолу цIе яьхна а, шайн махкара кхин а цIерш Эрмалойн маттаца а, кхечу индоевропейски меттанашца а тидалуш цахиларна (авторан акад. Б. Г. Джаунианца 1978-чу шарахь аьхка Еуреванехь хилла къамал).

ЮХХЕДИЛЛАР

ПХЪАЪРИ

(Даяздина 1940-чу шарахь Сулейманов Ахьмада Зумсарчу воккхичу стажери Гелера. Лахахь далор вай цу Гелех лаьцна Ахьмадан къамел. (Цул тIаьхьа текст а).

ХIара шира дийцар суна дийцина 90 шо кхаьчна волчу Гелас. Гела шен ворхIе а дехь дуййна Дзумсойн уггар лекхачу лам тIехь Iаш-вехаш вара. Цунна дика бевзара Гуьржийн мохк. Дукхазза цигахь хилла вара иза, кьоьда дIасхьа кхоьхьуш а, гергарлонаш-доттагIаллаш дIа-схьа кхоьхьуш а. Дика девзара цунна Кавказан лаьмнех дехьа довлуш, Гуьржеха доьлху некъаш: Коче, Китхьаьрие, ТIуьйли. Амма ша дуьненчу ваьлчахьана иза вацара Нохчийн махка охьа араваьлла. Цунна ца хаьара Шела мичхьа ю, Марта мичхьа ю. Иштта цунна юьйцуш хезнера Чечанхойн аре, Соьлжера гIала, Буре-гIала, ГIубоа аренаш, Тарпаз-гIала, Аштаркхие, ХIинжа-ГIала. Цуо боккьал чIогIа тамаша буора, «стиглахула делаш нах бу, кеманаш тIехь» аьлла ас чIагIдича. Цунна гина дацара цкъа а хIаваа кема. Иштта тамаша бора Гелас цIерпоштах. Цунна иза туьйранахь буьйцуш шена хезначу саьрмаках тера хетара. Гела цхьа ког боцуш вара. Юххец варз дIадаьккхинера цуьнан. Цуо ша бина дечган ког (протез) бара цуьнан. Дзумсойн лам дукха лекха лам бу. Цунна тIеболу некъ вуно хала а, бежа а бу. Гела кхиьна ваьллачу шен масех кIантаца, церан доьзалшца оцу лам тIехь вехаш-Iаш ву. Дерриг цуьнан дайх дисина дакъа а, даьхний а оцу лам тIехь ду. Туьхий, маьхкдаьттий, боззий ду ГелагIара шарахь цкъа-шозза лахабуссий, даьттанаххий, неччанаххий, уьстагIеххий хуьйций, я уьш ахчанах духкий, обьцуш дерг. Гелас ша схьадийцарехь, хIокху тIаьххьарчу шовзткъа шарахь шен дай баьхначу лам тIера лаха воьссина вац иза. Иза хIумма а тамашена а дац. Иштта ду ламанийн дахар. Иштта ду ламанхойн Iер-дахар. Гела вехаш ерг, дерриг дуьненах къаьсттина ша тайпа гIайре ю, эзар шо хьалхалера гIиллакхаш а, шира туьйранаш а, хабарш а, иллеш а, кицанаш а пхьаьнош а ю кхузахь ехаш, хIумма а новкъахь а доцуш — я бусулба дин а, я йозанахь кхоллаелла литература а, я паччахьийн закон а. Гела хIинцачул 90 шо, хьалха а ша ма-хиллара Гела ву, шен

Овш седарчи дац, Сатин бѣаьргех ихна хи ду... Иштта ду аз. Маьлхаленна нур согуш малх бу, Иналан нур согуш бутт бу. Оцу батта тѣра сурташ Селайн, Сатийн ду, церан Индагѣаш ду овш...

Тоххур хьалха леттитѣ чѣогѣу шийла хилла. Нах хала ѣаш хилла. Цѣи ца хилла ацеран. Селайга хилла ерриг цѣи. Вай наьрт-эртихойх бевлла бу. Баккхи нах хилла а аьрт-эртихой. Берриг а ца хилла овш эрти. Цхьа берш овш кхетам болуш, хьекъил долуш хилла.

Пхьаьри цѣи йолуш нерт хилла оцу хена веxаш. Цуо дина ѣад, цуо би́на пха, цуо йина ги́зма — эггур дики а, чѣогѣу а хуьлуш хилла. Ди́ки дин хилла Пхьаьрин. Турпал хилла оцу́-нан цѣи. Шена барзакъ а кечдина, шена герз а кечдина, цуо аьлла: «Со Селайн кхерчара вайна цѣи ян воьда. Суона са ма гатделаш. Нерташа «никъ дика хилбахьан!» аьллера, новкъа дахьа мешдаьттей, кѣорей, ерккий деллера Пхьаьрига. «Села хьайна тѣхьа валехъ, кѣора тассалахъ новкъа — ѣаьржа буьйса хѣуттург у хьана хьоней, Селайней юккье; буьйсанах аз тѣх-валалахъ мешдаьтта тассалахъ — коча хатта хѣуттург бу хьана шуьшшинне юккье. Бедах санна куьг лета́йла хьан, бакхах санна ког лета́йла хьан!»

Ворхѣ дийнаххьий, ворхѣ бусей никъ бира Пхьаьрис. Ворхѣ Ин, ворхѣ лам хадаьра Пхьаьрис. Дѣакхечи́ра аз Баш-ламанан юххе. Баш-лам тѣи велира Пхьари шен динаца. Оцу лам тѣи хаза бѣцашший, зезагашший хиллера. Сигал хьалалаьсна лаьт-таш хиллера а Баш-лам. Кѣайн олхузур деэинера Пхьарийна доьхьал. Вайн маттахъ дистхилиэра аз. «Хьо хѣуна ви́зна, хьо мича воьда?»

Со Селайн кхерчара хештиг дахьа ви́зна. Гѣо диэ суона кѣайн олхузур аьлла, дехна Пхьаьрис.

«Гѣо дерг ду ас. Делехъ а хьо кхераме ву. Хала ду Селайца къийса. Къиза ву Села, Лерг семи хила дизза хьан, бѣаьрг сир-ла хила бизза хьан!» — аьлла кѣайчу олхузур Села-Сатас, «Се лайна халайхъ хѣуза воврг ву хьо, цунна ца халуш, кхерча кхев-дехъ тѣепаза воврг ву хьо!» «Бадах санна куьг лета́ш ву со, бакхах санна ког лета́ш ву со, берзан санна бѣаьрг сирла бу сан, лийга́ш санна лерг сема ду сан. Со Селайна халург вац, со кхерча вужург вац», — аьлла жоп делира Пхьаьрис.

Села-Сатас элира: «Хьан дин — Турпала берг тухуш, хьа а йоккхуш байн тархаш кхийса еза Селайн кхерча, аз шелбеш, алу йожош. Цул тѣхьа кхерча кховда мегарг ду...», — аьллера Села-Сатас олхузур.

Кѣайчу олхузур Села-Сатас ма-хьеххара Пхьаьри-нертан ди-но Турпала берг тухуш, йоккху байн тарх а хьа а йоккхуш шен бага а лоцуш аз Селийн кхерача а тухуш, шелбинера аз. Цул тѣежа чухьаьдда, кхерча хьалхара коьга́ш тухуш, йоккху байн

тарх а хъа а йоккхуш, ка тоьхна хештиг хъа а оьцуш тӀехлил-хинера. Махал маса хъаьддера Турпал-дин летта. Гур-гур хаза-на, самаваьллера Села. ГӀовтийнера цуо шен гӀуллакх деш до-лу леча Ида а, маьрс-маьрсал цергаш йолу, кеддал боккху цхъа бӀаьрг болу Iужа а, багара цӀи етташ болу Саьрмак а. ТӀехъа хесниэра Селас шен хъадалчаш Пхъаьрийна. Турпала аьл-лера:

«Суона тӀехъа цхъа дур догӀу. Хъажал мила ву». «Iужа ву тӀекхийнна вогӀуш!» — аьллера Пхъарис.

«Хъайгара ерк Iокхосса, — аьллера Турпалас. Пхъаьрис шегара ерк Iокхуьссинера. Луьста хьун хӀоьттинера Iужайна хьалха. Виссаниэра Iужа хьуьна юккье.

Юха а эллера Турпала: «Хъажал тӀехъа. Суона йоккха гӀов-гӀа хаза! Юха хъежнач Пхъаьрийна гинера тӀекхийнна богӀу Саьрмак.

«Iокхосса хъайгара мешдаьтта!» — аьллера Турпала.

Пхъаьрас Iокхуьссинера шегара мешдаьтта. Коча хотта хӀоьттира Саьрмакан новкъа. Бисира саьрмак хотталахь.

«Стигла этткьош санна гӀовгӀа хаза суона тӀехъа. Хъажал хӀун ду!» ТӀехъа хъажанчу Пхъаьрина гира тӀекхачна догӀуш инзаре доккха леча Ида.

«Инзарен доккха леча Ида ду тӀекхочуш лаьтташ!» — эли-ра Пхъаьрис Нерта. «Iокхосса хъайгар кӀору!» — элира Тур-пала.

Пхъаьри-наьрта Iокхуьссира шен карар кӀора.

Пен санна шех чекхвала хала долуш Iаьржа буйьса хӀоьтти-ра лечанна хьалха. БӀарзделла дисира леча Ида.

ОьгӀазвахара Села.

Шен цӀерин кхерчара хъаийдеш, майрач нертана тӀехъа Се-лахаьштигаш кхиссира оцо.

Хетара цара сигал лоьлхойту, латта эткьад, ламанаш хер-цад. Майрач нертаней, Турпал динней тӀехъа оьхуш хиллера кӀайн олхузур Села-Сата. Шен дегӀах хъа ца кхоьтойтуш, шен динан дегӀах ца кхоьтойтуш, кер кӀел лььцуш, Селас кхуьссу Селахьаштигаш пеллоьлхойтуш хиллера Пхъаьрис. Готтур оьгӀаз-вахана Села. Ткъа оцо хъадестина шен Iержи буйьса чу йолу кит. Iержи буйьса хӀоьттина Пхъаьрина шен динан лергаш ца гуш, шедан кхожа йохалла генара хӀума Турпалана ца гуш. КӀайн олхузур Села-Сата хьалха а даьлла шен хазацу эшарца никъ хъиэха даьлла. Цуьнан эшарна тӀехъа оьхуш хилла Пхъа-ри-наьрттий, цуьнин динний. Селайна гина овш буйьсаней сов-цалуш цахилар. Ткъа хъадестина оцо шен шело чу йолу кит а, Моххий, шелой, Iержи буйьсей вовшашца цхъаьний мерт Пхъаь-ри а, цуьнан дин Турпал а сацо, лаца гӀоьртина. Ца лацавелла цаьрга, ца сацавелла майра мерт Пхъаьри а, цуьнин дин Тур-пал а.

«Сигла юха ма йоглояхъа! Сигла марша ма хилда хъана!»
Села-Сата сигал юха ца дахара.

Гобзун зеланаш а яхъаш виэнач кеддал бларг а болуш, маърс-
маърссал цергаш а йолуш волач Iужас дIавигна Баш-Ламанан
коьрте дIавиркира Пхъари-нерт. Цига хъагулбелира берриг ша,
луо, шело. Нерт-эртхошка Пхъаьри паргIат ца ваккхайта багар
хъа соьла Iаттош, оьгIузбахача цIи кхерстош болу саьрмак би-
жайра Селас цунна гоьнахъ, Оцунна Iазап дан шен леча дай-
тира. Вертаналла цхъацца тIам а болуш, болатан зIок а йолуш,
болатан мIараш а йолуш.

Иза Iохайра оцуьнан гуолаштI.

«Къурд аьллейIа, хъуо иешна хиларна? Дорко веллайхъа
Iайхъа динчонна?» — аьлла хеттира Ида лечино.

«Къурд ца ола, суо иэшна вац. Ас Селайн кхерчара хештиг
диэна нахана. Со дорко ца вела айса динчонна!» — жоп делле-
ра Пхъарис. Шен болатан зIакарца эггур ховхач метта даI дил-
линера Идас Пхъари. Юха а хеттнера цуо Пхъарайга;

«Къурд аьллей Iа, хъуо иешна хиларна? Дорко веллайхъа
динчонна?» Хьалха санна жоп ло, бах, Пхъаьрис.

Кхин цкъа а доккха даI диниэра Идас Пхъарматан дегIатI.
Идас динан даIах чов хилла Пхъаьрийна. Иштта бале ву бах
Пхъаьри. Цуьнга а бала лала, бах, узар ца боккхуш, бIаьрхи ца
догIуш Пхъарийн дин — Турпала а бу, бах, оцу Башламанан
хьехачу лаьтташ Дууш доцуш, молуш доцуш.

Села-Сата олхазар ду бах Пхъаьрига шена тIера боккха ба-
ла лайта, цунна хаза эшараш локкхуш. Наггахъ, эрке юккье
яьлча, хотеш гIана дукъделча нах бегахч догIу хаза олхузур
Села-Сата.

XIунза аз кIайн дац, ткъа можа, цIен, Iаьржа сийна лепаш
ду: сиглара хаьштиг дахъаш Селас тIехъакхийсинан хештигаша
мерцина аз.

Селайн санна, шен-шен цхъацца кхерач а болуш кхерач
буьзгина цIи а йолуш бегахш бу XIунза нах.

Кхерач — сийлахъ бу. Эггур хаза, шера кхераг хоржуш кеч-
ба беза кхерач.

А кхерач вайна белларг Пхъаьри ву. Пхъармат ву.

ПХЪАРМАТ

(ДIаяздина 1937-чу шарахъ Сулейманов Ахьмада шен дегара
Муртазалиев Сулимера Итумкхаьллахъ).

Хъуона дала дикин дийцарг, дикинца хъуо дукха вахарг,
вуонна хъуо тIиэхъа тийттарг, дикинна хъуо хьалхавахарг,
дийциней, аьллей XIундо хъуона, ас цхъа туьйра дуьйцург ду

хьюона, тур-тамаша буйцург бу хьюона... Лийган лергаш сама-
дахалахь, бертин бѣаьргаш серладахалахь!

Мацах хьалха а дЮга гуш долу шан-ламанаш хІунча-
чол кхин а лекха долача хенахь, церан кортошка хІунца санна лой,
шай а доцунш, тайп-тайпана зезагашший, хаза хьожа йолу бе-
цашший йолача хенахь, ткъа кЮргача Іаннашкей, ламанан ба-
сашкей даиманна а ца дешаш луой, шай долача хенахь хил-
ла аз.

Ас хьюона дуьйцург ду дЮгарчу Баш-Ламанани коьрте луо
маца дуьйна Іаллаш ду, ас хьюона дуьйцург ду шерачу аренеш-
кей, ламанан басешкей хаза хьожа йолу бецашший, тайп-тай-
пана зезагашший маца дуьйна ду. Оцу хенахь вайн дай, наьрт-
аьрстхой кЮргачу Іаннашкей, лекхачу бѣавнашкей, хьехарш-
кей бexаш-Іаш хилла.

дЮгара ламан тарх санна баккхин хилла овш. Церан гов-
раш а хилла иштта яккхин.

Черчий санна ницкъ болуш хилла наьрт-аьрстхой, берти сан-
на майра хилла, цЮкъаш санна каден хилла, цхьогалаш санна
мекара хилла наьрт-аьрстхой.

Катохе, атта хьаяккхе, ламанан тарх дІакхуссуш хилла аца-
ра, мохь тохе ламанаш декош хилла ацара, цЮгІа тохе сигла-
наш егош хилла, делахь а гЮрусиз хилла овш — цІи ца хилла
ацеран.

Шийла хилла наьрт-аьрстхой, гІийла хилла наьрт-аьрстхой,
балехь хилла наьрт-аьрстхой — цІи ца хилла церан.

Ткъа ницкъ болу Села къиза хилла, Іазапен хилла.

Аз хилла сиглан да, цІи а цуьнан долахь хилла.

ХІун пайда бу ницкъан, цунах адамашна дикин долунш ца
хилча?

ХІун пайда бу ницкъан, цунах адамашна Іазап-бала хуь-
луш хилча? Наьрт-аьрстхошна шегара ницкъ гайта, хьоркунаш
тІи а хойй, сиглан Іаьрчешна тІигІола дІай-схьай херкалуш
хилла Села. Сигла къекъаеш, инзарен йоккху гЮвгІа гІиттош а,
сигла каглуш санна, декъанаш хуьлуш тІийоблхуш санна хотой-
туш хилла оцо.

О! Ма инзардохуш хилла оцо адамаш!

О! Ма кхерам босош хилла оцо летта!

Села Іаш волу сиглан Іаьрчеш даиманна а Іаьржачу мар-
хаша хьулдина хилла. ДогІунах юзайей мархаш летта йоркой-
туш хилла Селас. Ткъа а догІу баккхайра ша-кьору хиллиэ
летта боьлхуш хилла, нахана тІи кхин а боккха бала босош,
кхин а доккха Іазап досош. ЦІарах-нуьрах дина Села-Іад буй-
на лацае, летта селакхаштигаш кхуьссуш хилла оцо, дерриг а
хІаллакдеш.

Дикинней, вонней а Селин долахь дера.

Вонна комердча вера Села, дикинна мекир-сутур вера.

Ди́ки — кѣахъичу кѣи́ца кѣовссе доккхура наха, вон — Селас луш дера. Стигланней, леттиней юккѣ даиманна а мо-стагIал хилла!

Саганей, Селиней юккѣ даиманна а кѣийсам хилла!

Наѣрт-аѣрстхой баланей, халаной чIогIаха мал таин, гIадъ-хуш хиллера Села, Села гIад мал нхи гIайгIане хиллера Сата, Селин езар, наѣрт-аѣрстхойн нана. Сатина чIогIа лаѣра наѣрт-аѣрстхошна гIо дан, делехъ а Селих кхоѣрура аз.

Оцу хенахъ ломахъ вехаш хиллера ницкъ болу наѣрт Пхѣармат. Говза пхѣар хилла Пхѣармат. Дикичу дашах наѣрташна таррашший, турсашший, гIагIанашший деш хиллера цуо шийлачу боѣрзанах. Ткѣа дикин дош дезин лоруш ду ломахъ: ирс хилда хъан! Аѣтто болдахъ! Толам-хѣоьгахъ! Марша лелалда!

Пхѣармат эсала, комаѣрша, ницкъ болушший наѣрт хилла. КIезиг луыйш хилла аз, дукха ойла еш хилла цуо. Цуо ойла еш хиллера хIун дича гIо хирг дара техъ нехан бохуш, хIун дича ялург ера техъ жоьжахатара цIи, бохуш. Селас луш ма ца хилла аз бертахъ!

Ша дуьне чу ваьлчахъана нахана юккѣера дикин мел дерг хѣагулош хилла оцо: ницкъ, каден хилар, ира хѣекъал, хIилла, собур. Цуьнан дин Турпал гIоттуш ломахъ поркѣат лелаш хилла.

Наѣрташа олуш хилле: — Дин нуьйраней, берачонней кIелахъ бахчала, кѣонаха — кѣинхѣегамней, кѣийсамеххый вахчала. Хъан Турпал даим паргIат лелаш хIуна ю?» — Пхѣармат жоп луш хиллера: «Сан говр яхчаелла ю. Шен хан кхашгIа, сан говра жоьжахатара хештиг дахъарг ду!» — Наѣрт-аѣрстхой Пхѣармата дуьйцучох догцIена буьйлуш хиллера. Ткѣа Пхѣармата нехан гIайгIанна хIун гIоли ерг ера техъ, бохуш, шен ойла-наш еш хиллера.

Цхъана дийнахъ Пхѣармата шен Турпале мохъ туьйхира Оргунан чIож декош, ламанаш декош, сигларачу ницкъ болу Селайга, самаваьккхина, ха харцойтуш. Гена лама ехаш лела Турпал дена доьхъал терсара Оргунан толгIеш санна ламанаш меттахъхъадеш, Оргунан хиш шайн бердашкара арахъовдуш, шаш лаьтта-лаьттача лацаделла совцуш. Ткѣес санна маса кхечи-ра Турпал шен дена доьхъал.

Кара ийцира чхьонкар, пхѣарсах кѣевлира булин неIарах йина турс, коча тессира секхалад, хентIа уьллира кхерайх юьззина хумпIара, дегIа дерзайра гIагIа, юкѣах диркира тур. Шен Турпална нуьйр а тиллина, хѣехан маIа юьззина йий дIа а мелла, «Бакхах санна ког латайталахъ, бадах сайна куьг латайталахъ!» аьлла дина а хайна, цкѣа а цхъа а ца ваханчу, ваханарг юха ца венчу новкѣа велира аз.

Наьрт-аьрстхоша Пхьармт вьодача новкѣа барц херцира никъ хилайта, аьлла, макхах буьззина морк хІоттайра «вьодаш вайн-веса, воґлуш веза-вуьзна хилда!» аьлла.

Дукха ихира Пхьармат. ВорхІ дийнаххьий, ворхІ бусей никъ бира цуо. ВорхІ Ин, ворхІ лам хадайра цуо. Шена тІи Села вехаш йолу сигал хьалалаьсна лаьттаху эггур лекхачу Баш-Ламанан дуьххье дІакхечира аз.

Халачу басашкаґола никъ бира Пхьармата Баша-Ламанан коьрте волуш. Баш-Ламанан коьрте хаза хьожа йолу бецашший, тайп-тайпана зезагашший, хаза дека олхазаршший дера.

Оцу Баш-Ламанан коьрте наггахь садаґа юссуш хиллера мелхан нур догу Сата, Села-Сата, Селин езар, наьрт-аьрстхойн нана.

КІайн олхазар хилла доьхьал елара аз Пхьарматана. Адаматан маттара йист хилира аз: — ХІей ницкъ болу наьрт! Хьо лан-тара ца ваьлла окху Баш-Ламанан коьрте.

— Бакъду аз, комерча олхазар, со лан-тара ца ваьлла Баш-Ламанан коьрте. Со Селин кхерчара хештиг дахьа вена, аз доцуш юхавоьрзург волуш а вац, — аьлла жоп делла Пхьармата.

— Дикачу гІуллакхана араваьллачун никъ дика хирг бу. Ас гІо дерг ду хьан. Дин маса буй хьан? — хеттинера Села-Сатас.

— Махал маса бу сан дин.

— Ницкъ болуш буй хьан дин?

— Ницкъ болуш бу сан дин. Цуо берг тоьхча хьоста болу.

— Ницкъ болуш вуй хьо хьуо?»

— Сан буйна шийла боьрза бакхал, балозал кІеда ду, — аьлла, жоп деллера Пхьармата Села-Сатийна.

Села-Сатас дийцинера Пхьарматана, муха, мича некъа Селин кхерча кхачалург ву а, цу чуьра хештиг муха эцалург ду а.

— Села хІинца вижана ву. Мох санна черка хьайн дин дІа а харке, Селин кхерча тІигІола кхоссабалайта. Оцу метте чукховде, катохе Іа хештиг хьаэца, юха хьайн дин нисса Баш-Ламанехьа харка. Коьртах ларделахь! Инзарен ву Села! Къиза ву Села! Аз самавалахь дийна дІагІорг вац хьо, я хештиг летта дІа а кхачорг дац Іа.

Иштта Сатас ма-хьеххара дира Пхьармата гІуллакх.

Черка харкабелла, жоьжахатана тІигІола кхоссабелира Пхьарматан дин. Оцу хена Јокхевдана жоьжахатана чоьра хештиг хьа а эцна, Баш-Ламанан коьртехьа херкира Пхьармата шен дин. Турпалдин дукха маса хьадарна, хештига тІера гІевттанача сараша деха цІога дира Пхьарматана тІехьа. А сараш меран Іуьрга а дахана самавелира инзарен Села.

ЦІи караеча саг ницкъ болуш а, майра а хирг вуйла ховш,

шена, Селайна дохьалваларг вуйла ховш, чIогIа кхеравелIра Села.

Ницкъ болу орцу декхира цо майрачу наьртана тIахьа. Iержа буйса чу йолу кит хьадестира Селас. Пхьарматана шен куьйган пIелгаш ца гуш, динан лергаш ца гуш, Iаржьолира. Наьрт а, цуьнан дин а са ца гуш дисира. Эрка дахана хIаллакь-хиларан кхерам бера царна, ткъа тамашен-хазан олхазар Села-Сата хьалха а даьлла шен хазачу эшаршца никъ хьихан делира царна.

Селайна гира Iержичу буйсанан Пхьармат а, цуьнан дин а сацо ницкъ цакхачар. Ткъа цуо хьадестира черка дарц чу шен шоллагIа кит. ЧIагIачу дарцой, Iержичу буйсаной цхьаьни хIаллаквора майра наьртий, цуьнан динний. Амма хазачу олхазаро никъ хьохура царна шен эшаршца. Майрачу наьртана гира дарц-цо шен хештиг дойуш. Ойла ца еш шен чие дубьлира цуо аз. Iажаллин хелхарца майрачу наьртана говнахъ хьийзера чIогIа дарц. Дукха чIогIа лесторна Оргунан хиш мокхазаран чIожара юстахкхиссинера, даккхи нежнаш орамашца бухдаьхна, чом-хьалгаш санна, сиглогIала идош хиллера. Селайна гира я Iержича буйсане а, я чIогIача дарце я майран наьртий, цуьнан динний ца сацалуш, зен-зулам доцуш сиглан орцунах овш кIел-хьарабowlуш хилар. Ткъа хьадестира Селас шен морца шело чу йолу кхозлагIа кит. Морцачу шелоной тархаш лелхайтара, ламанаш хьабайнера, делахъ а майра наьрт Пхьарматтий, цуьннин Турпал-динний хьалхахье дIауьхуш хиллера. ЧIогIа кхеравел-лера Села.

Цунна гира майра наьртий, цуьннин динний Баш-Ламанан Io дуьхе кхочуш, хьеха чу бахана овш кьайлабowlуш. Эццига инзаре-чIогIа чIирволла, цIерах-нуьрах дина Села-Iад хьа а эсна, наьртана тIехьа Селахьаштигаш кхисса велира аз.

Селахьаштигаша ламанаш лестодора, гIорайна шовдана довладеллера, ткъа Оргунан толгIеш кьеркана жа-матта санна ламанан басеп-кагIола дIай-схьай хьеддера, ламанан лекха тер-хаш, дийна йолуш санна меттаххьера. Морцачу шелоней а, чIогIачу дарце а, Iержачу буйсеней а, селакештагашка а ца хьавзавелира, ца сацавелира майра наьрт Пхьармат а, цуьннин дин Турпал а. Шаьшка хьуьйсуш наьрташ лаьттачу йоккхачу хьеха чу дIакхечира овш.

— ХIан! Яр ю шуна цIи! — элира Пхьармата цецбевллачу наьрт-аьрстхошк.

ХIора бIавна чу, хIора хьеха чу, хIора цIа чу йоккху ало гIаттаелаш! ХIора цIа чу хилайталаш цIиз хилайталаш йовхо, серло! Хилда шу ирс долуш!» — элира Пхьармата. Ткъа цу хь-нахъ лаьмнашка инзарен-йоккху гIовгIа ера. Сигла ера летте гуттаренна а кьийсам хьебеш!

— Ирс долуш хилда шу! — юха а мохъ туьйхира майрачу

наърто. Оцу хена лаьмнашка инзаре-йоккху гловга ера. Детта-
ра селахаштигаш, къекъара сигла...

— Ирс долуш хилда шу! — юха а мохъ туыйхира майрачу
наърто. — Со лазаре вуожа везаш ву! Селан оьглазал шуна тлера
длаайна ас суо длаалург ву! Суона глайглане ма хилалаш!

Майра нарт Пхьармат, хьеха чуьра араваьлла, селахашти-
гашней, шелоней, лержичу буьйсанией, дарцаней доьхьал длава-
хара, Баш-Лам тин.

Цуьнан коьрта тинголла селахаштигаш лелхара, дарцо аз
длайохвай веттара, цуьнан куьйгаш, коьгаш шелонна дахьакера.
лержачу буьсане гуо бинера цунна, — аз Села вера оьглазал
летто, оьглаз ваханчара васта ца луш.

Шен сиглан лаьрченика Баш-Лам тле хьалавоглуш майра
наьрт Пхьармат вайча, Селас маьллаша катташна длачууьйзира
дарций, шелой, буьйсей. Аренашкара, ланнашкара, ламакийн
басешкара луо дешаш, гура йовлалуш, меллиша Пхьарматана
тлехьа хьалайобдара Баш-Ламанан коьрте. Баш-Ламанан корта
лайн, шайн йийсаре бахана длахьобттара, цкъа а кхин дла а ца
яккха цуо шен коьртах лайн клайн башлакх хьарчайна.

Мохъ туыйхира Селас: — Айхьа сиглара ехьначу цларах хье-
гавойла хьо, йовхонах хьегавойлахь! — аьлла.

Шен тешаме лай цха бляьрг болу лужа вахайтара Селас
боьрзанан зленаш а зсна Пхьарматана дуьхьал. Цхьа бляьрг
болачу лужа боьрзана зленашца Баш-Ламанан коьрте длавир-
кира Пхьармат.

Селас сардам боьллира цунна.

Эта дуьйна иштта ду: дерриг а дикин мел долчонна дала
наьлалт кхайкхайна! Дала наьлалт мал кхайкхайнарг адамо
декъала дина!

Сигланней, леттиней юккье даиман мостаггал ду!

Саганий, Селайней юккье кыйсам бу!

Массо а гура, длавиркина воллачу Пхьарматана тин а догла
дерриг олхазарийн эла Ида. Пхьарматан голаш тин ю а хой,
моссузза а цхьа хаттар до оцо:

— Хией, декъаза Пхьармат! Хией, кьинен Пхьармат! Дорко
ваьллайхь айхьа динчонна? Хьо дорко ваьлলেখь, ас хьаверг вац
хо, ца ваьлলেখь, хьан дагах дуург ду ас!

Шен хин долча инзареча лазанан ойла ца еш, готтура а цхьа
жоп ло бах Пхьармата:

— Хлан-хла! Со дорко ца ваьлла. Ас нахана ирс делла, ас
нахана йовхо, серло елла! Дина ваьллачу дикача гуллакхана
дорко вал амегарг вац!» — Ткъа Ида шен болатан злок мокха-
зан терхах хьакхе, ир а лий, Пхьарматан дагах даа долала
бах.

Пхьармата-наьрта цхьа узар ца боккху. Цуьнин бляьргаш
цкъа а тун ца ла. Доккхачу доьналлайца, роха ца вухуш лов

цуо а доккха Іазап а, доккха лазар а. Оццу хена дуьйна хьа ду
вайнехан, наьрт-аьрстхойн: кьонаха велха мегарг дац!

Оццу хенахь дуьйна хьа Іалаш ду-кх Баш-Ламана коьрте
луо, ша. Пхьармат дІавиркича Баш-Ламанан коьрте Селас хьа-
лагулайнакх аз. Аренашкара, Іаннашкара, ламанийн басешка-
ра Пхьарматана Іазапна, аз даиман йовхонах хьего.

Оццу хенахь дуьйна хьа ю-кх ламанан басешка, Іаннашка,
аренашка йовха. А йовхо Пхьармата сиглара йиэначу цІарах
хьалаяьлла ю-кх. Оццу хенахь дуьйна хьа ю-кх ламанийн, лахе-
нашка хаза хьожа йолу бацашший, тайп-тайпана зезагашший,
хаза дека олхазаршший, ткъа Баш-Ламанан кортошка шийла
гІура ю, даима хьобкхуш дарц, цкъа ца баша чІагІбелла ша бу.
Цигга дІавиркина ву-кх Пхьармат. Аз даиманна а доккхача Іа-
запехь валлорг ву, амма цкъа лерг вац аз.

Турпал ца ле!

Турпал даим вежа!

ИЗДАТЕЛЬСТВО РА

Хьоме доттагИий! Аша тидамтЕбохуйтуш йийшира хІара книга. Вайн маттах, исторех лаьцна дуккха а керланиг, хьалха девзинадоцург хиъна шуна. Делахь а дуккха а хаттарш а кхолладалийтина шун ешначу книго. Ларамаза дац иза.

Ешархошна тЕкхачале дукха шерийн некъ бина кхо. Цхьа ша тайпана ю хІокху книгин истори. Пхийтта шо хьалха зорба а тоьхна, тираж кечъйиначу хенахь, административно-омаран системан — Нохч-ГІалгІайн директивни органийн векалша хІара книга араярлар зуламен лерира. Туькканашка дІасаяхьа кечъйна йолу кху книган тираж къинхетам боцуш хІаллакйира. Жюьпе озийра книга зорбане яла магийнарш а. Авторана диккина дара книги тЕхь юьйцу тема зорбане яккха.

Делахь хІета и гІуллакх хилла а, лелла а дукха хан яьлла. Замано шен хорша дерзийна дерриге а. Авторна-Іилманчина шен талламаш шуьйрарчу халкъашка бовзийтар доьхкуш йолу хан юхаерзар доцуш дІаяьккхина гласность а, демократи а вайн дахаре юкъаялоро. Амма цхьаьнаметтехь лаьтташ дац вайн дахар. Іилма а кхиъна, хІокху книгина тЕрарчу цхьа йолчу проблемашка хьежар кхечу кепара ду тахана.

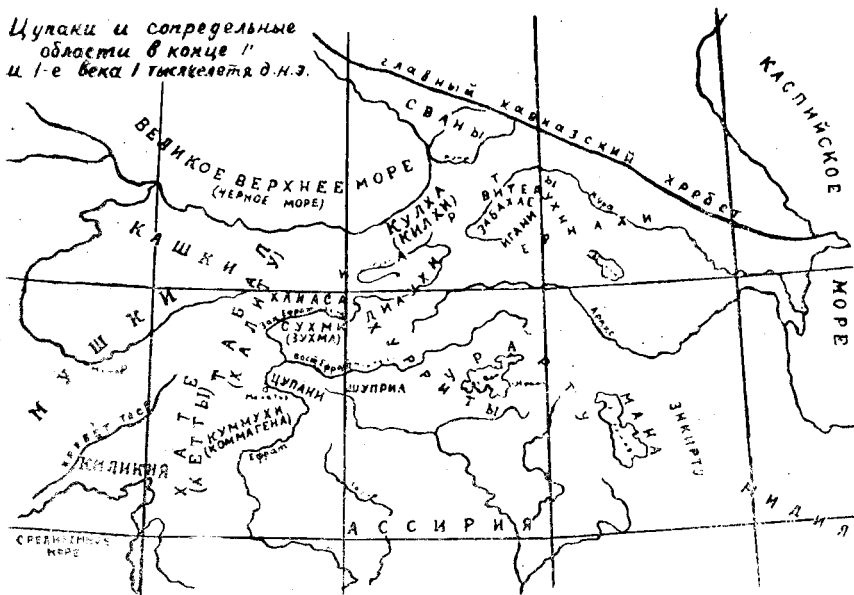
Лараме книгашгешархой! Шун карарчу книгина тЕхь билгаладинчу цхьадолчу хІумнашка хьежар издательствон а, авторан а цхьаьна ца догІу. Делахь а хетарийн плюрализм тидаме а оьцуш, книгина зорба тоьхна.

ДАЦДАРАН СПИСОК

Нохч. — похчийн
скиф. — скифийн
балк. — балкарийн
авест. — авестийский
хIир. — хIирийн
гIалгI. — гIалгIайн
акад. — академик
агульск. — агульский
табас. — табасаранский
адыг. — адыгейский
ав. — аварский
абаз. — абазинский
лак. — лакский

абхаз. — абхазский
каб. — кабардинский
хакуч. — хакучинский
итумк. — итумкалинский
шат. — шатойский
гIумк. — гIумкийн
тюрк. — тюркски
монг. — монголийн
оьрс. — оьрсийн
соч. — сочинени
АКАК — акты кавказской архео-
логической комиссии.

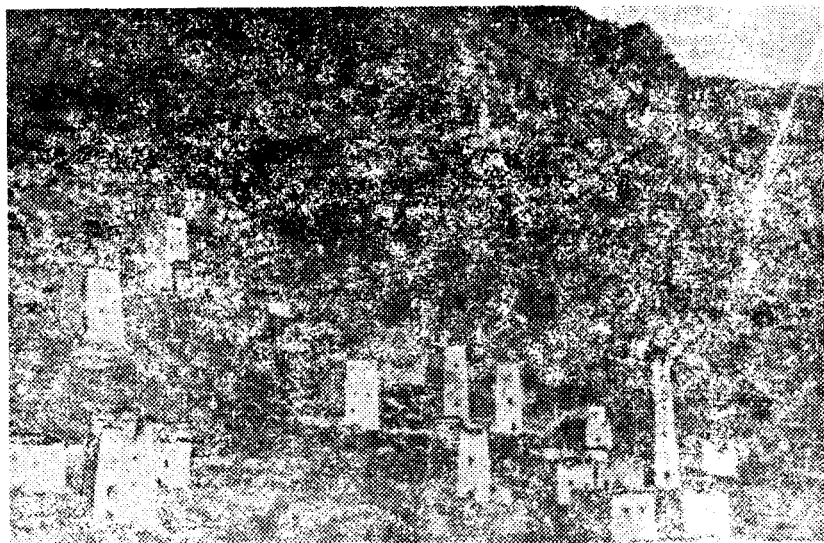
Цупаки и сопредельные
области в конце I
и I-е века I тысячелетия д.н.э.

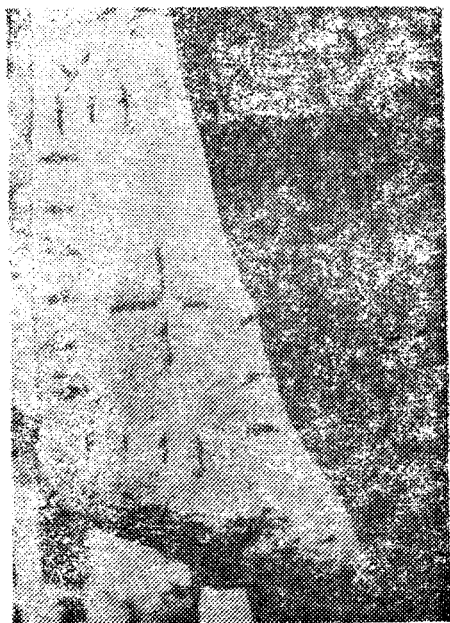
Шира заманлараху хьалхарчу Азин карта.

Ткьаба-Ерда Къилба-Малхбален аг'ора йолу чуволлийла.

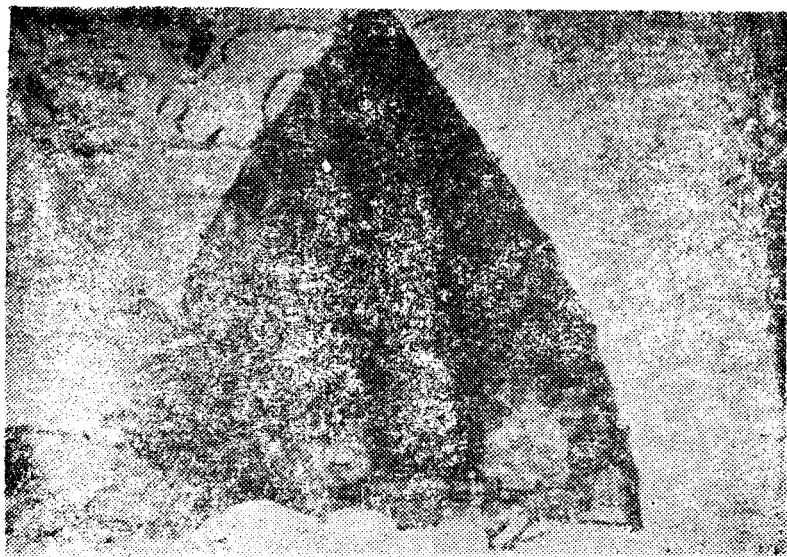

Эгикхал юртал баявнш.

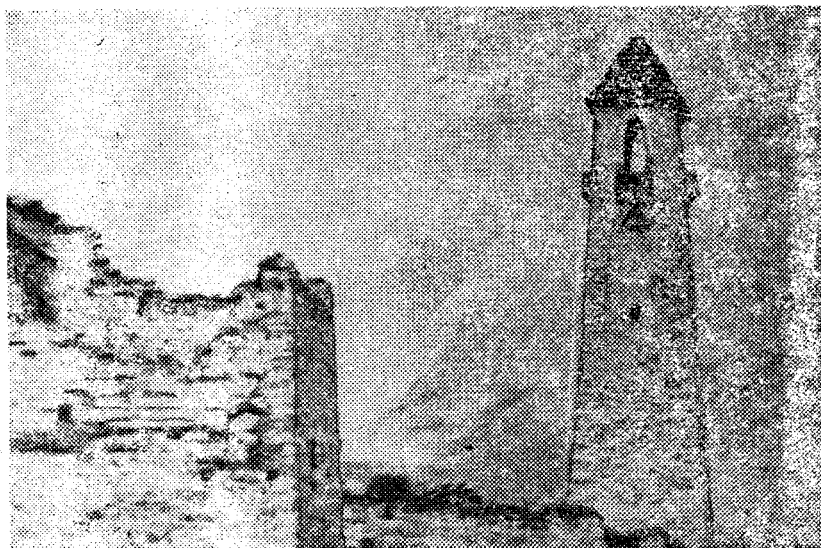

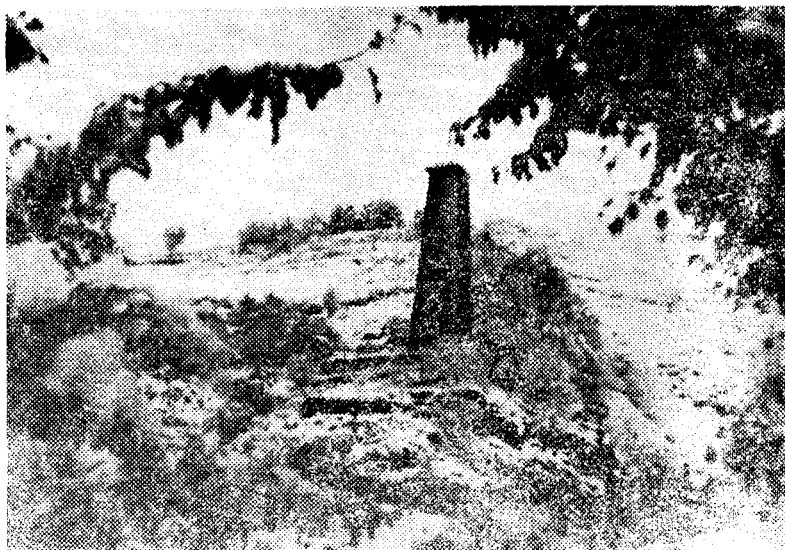
Жидан сурт тэжэ туг.

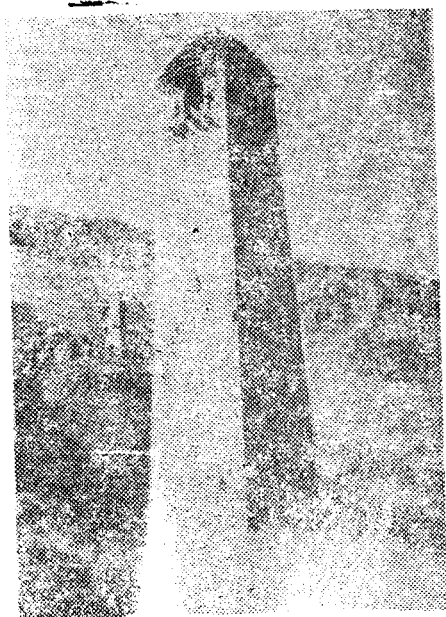
Кап.

Блов.

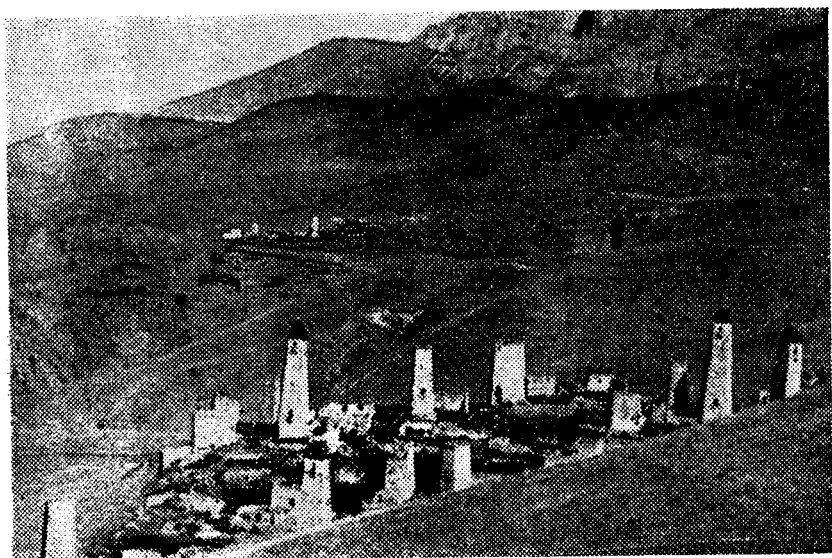

Ламанан Нохчийчоь,

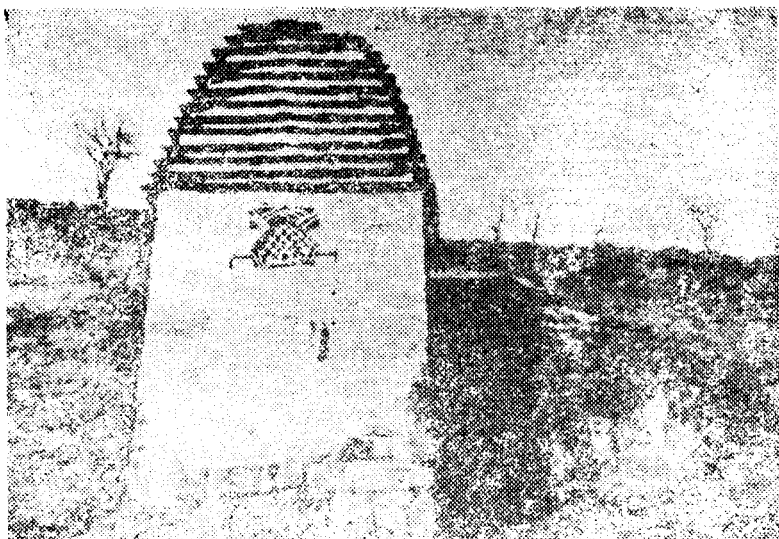
Тавьбича. Ламанан Нохчийчоь.

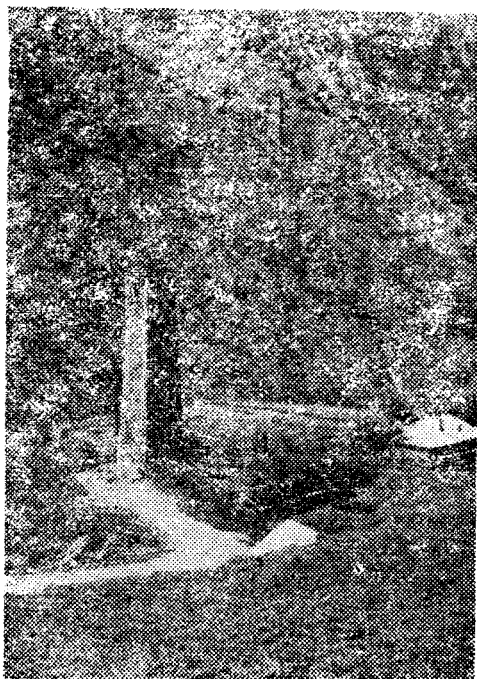
Эрзи. Ламанан Гялгяйчъ.

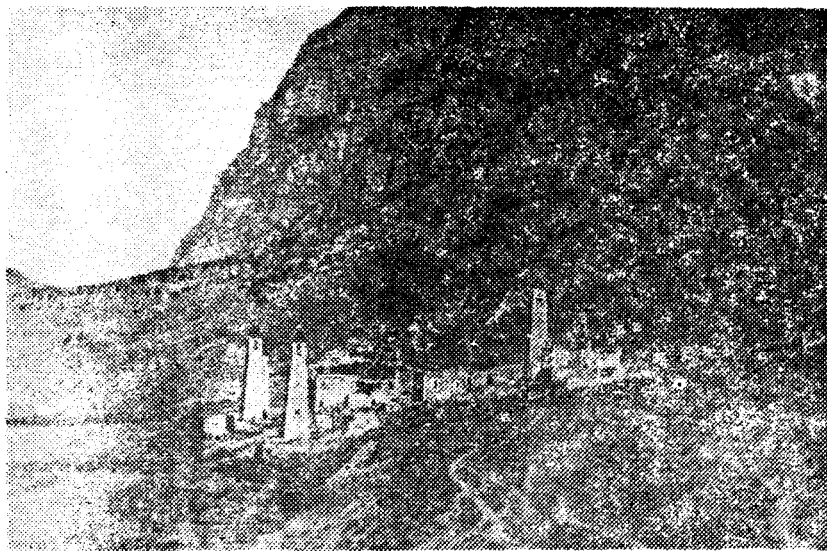
Чурт.

Хьалхалера каш.

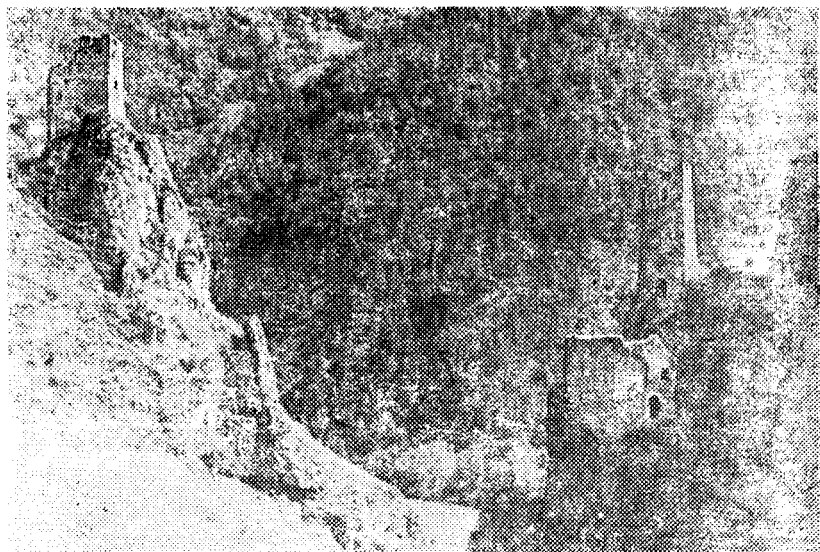
Тавзбичуьра ши блов.
Шуьйтан район.

Таргим. Ламанан Галгайчов.

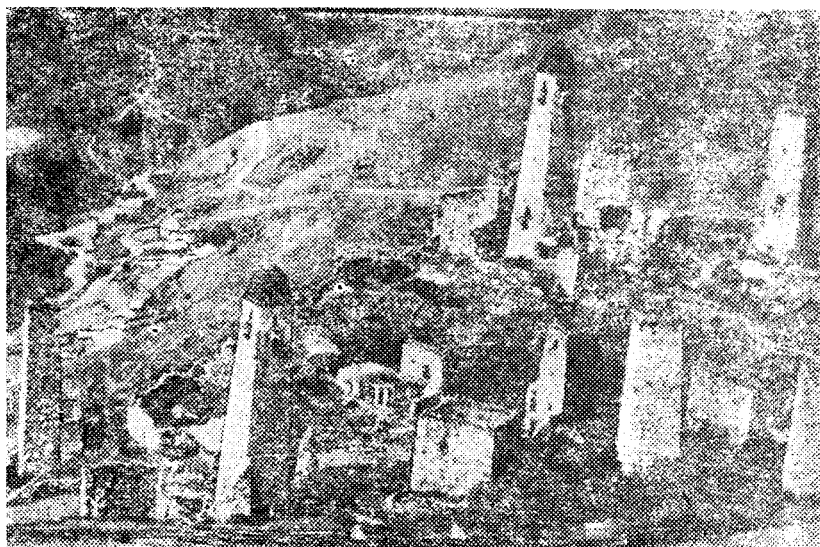

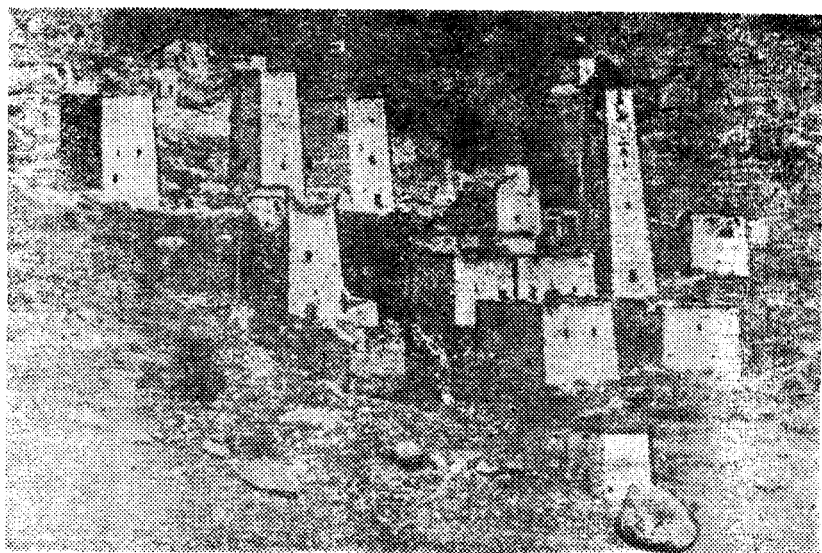
Эрзи. Фрагмент.

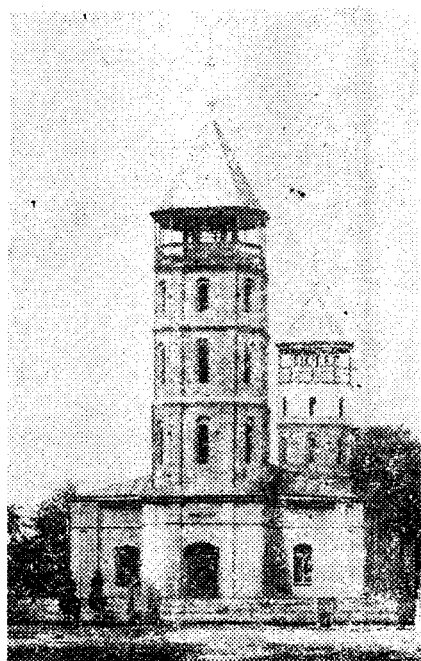
Віовнушка.

Эрзи.

Эгикхал. Галгйойчъ.

Шелара маъждиг. 1910 шо.

ЧУЛАЦАМ

Авторера	3
Мичахъ баъхна вайнах хьалха заманахъ?	5
Вайнах схьабовларх лаьцна	8
Вайнехан меттан Урарту пачхьалкхан маттаца хилла йолу уьйр	8
Вайнехан, скифийн юкхаметтигаш	27
Муха хилла вайнехан Iер-дахар генна хьалха заманахъ	32
Юкьараллин дIахIоттам муха хилла вайнехан хьалха заманахъ	40
Муха лоруш хилла хьалхалерачу вайнаха шайн тотемаш а, де- ланаш а?	43
Керста динехъ хиллий-те вайнах?	49
Кхечу къаьмнашца вайнехан хилла юкхаметтигаш	51
Вайнехан фольклоран кхечу къаьмнийн фольклорашца йолу уьйраш	54
Вайнехан тайпанийн схьадовларх а, церан цIерех а лаьцна	58
XIун боху вайнехан тайпанийн цIераша?	62
Нохчмахкарчу тайпанийн цIераш	67
ЧIебирлойн тайпанийн цIераш	72
Шуотуойн тайпанийн цIераш	75
Нохчийн кхидолчу тайпанийн цIераш а, фамилеш а	77
ГIалгIайн тайпанийн, фамилийн цIерех лаьцна	80
Эрстхойн тайпанаш а, церан цIераш а	86
Вайнехан меттан адамийн долахь цIераш	88
Муха тохкуш хилла вайнаха шайн берашна цIераш	88
Вайнехан ваьран (родан) дIахIоттамах бухадисинчу цхьадолчу гIиллакхех лаьцна	92
Нохчийн цхьайолчу яртийн исторех лаьцна	93
Вайн яртийн, хийн цIераш мичара схьаевлла?	98
XIирийн-аланийн меттан меттигийн, хийн цIераш	99
ГIебартойн меттан яртийн цIераш	100
Тюркски меттаныйн цIераш	100
Кхечу къаьмнийн меттан яртийн цIераш	104
Вайнехан меттан цхьайолчу яртийн цIераш	105
Вайнехан хийн цIераш	109
Мичара схьадаьлла-те нохчий боху дош?	117

Мичара схъаяьлла-те гIалгIа боху цIе?	124
Устрадой — оьрсий, нохчий, гIумкий	129
Муьлаш бу хурриташ?	136
Гуьйре, суьйре	139
Шубриа — кхин цхьаь хуррийтийн пачхьалкхе	142
Шемахула	145
Кхин цкъа а хамекитех лаьцна	148
Даим олуш хилий-те Органах Орга?	154
Мотт схъабаларх а, кхиарх а лаьцна	158
Вайнехах а, Кавказан кхечу къаьмнийх а литературера цхьаболу	
хаамаш	162
Юххедиллар	168
Пхьаьри	168
Пхьармат	172
Издательствера	179
Дацдаран список	180

Ката Зайндинович Чокаев

НАШ ЯЗЫК — НАША ИСТОРИЯ

Редактор **Н. А. Ирисханов**

Художественный редактор **М. Б. Магомаев**

Технический редактор **С. П. Липатова**

Корректор **А. В. Арсамирзаева**

ИБ № 1946

Сдано в набор 18.02.1991 г. Подписано к печати 8.07.1991 г.

Бумага офсетная № 2. Формат 60x84 1/16. Гарнитура школьная.

Печать высокая. Усл. печ. л. 11,16 Усл. крас. л. 11,62. Уч.-изд. л. 12,68.

Тираж 5 000. Цена 3 л. Заказ № 954.

Чечено-Ингушское издательско-полиграфическое объединение «Книга»
Государственного комитета Чечено-Ингушской Республики по делам
издательства, полиграфии и книжной торговли. 361907, Грозный,
ул. Субботников, 35.